T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI

TÜRKİYE'DE İLLER ARASI TİCARETİN ÇEKİM MODELİ ÇERÇEVESİNDE ANALİZİ: KASTAMONU ÖRNEĞİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

ÖZKAN ABAZ

DANIŞMAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET YUNUS ÇELİK

KASTAMONU 2021

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRKİYE'DE İLLER ARASI TİCARETİN ÇEKİM MODELİ ÇERÇEVESİNDE ANALİZİ: KASTAMONU ÖRNEĞİ

Özkan ABAZ

Danışman	**Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yunus ÇELİK**
Jüri Üyesi	**Prof. Dr. Sezgin AÇIKALIN**
Jüri Üyesi	**Prof. Dr. Serkan DİLEK**

KASTAMONU - 2021

TAAHHÜTNAME

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildirir ve taahhüt ederim.

Özkan ABAZ

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

TÜRKİYE'DE İLLER ARASI TİCARETİN ÇEKİM MODELİ ÇERÇEVESİNDE ANALİZİ: KASTAMONU ÖRNEĞİ

Özkan ABAZ
Kastamonu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yunus ÇELİK

Bu çalışmada, ticaretin kalkınmanın itici gücü olarak görüldüğü küresel dünyada, iç ticaretin Türkiye'nin bölgesel kalkınması açısından önemi ve iç ticareti etkileyen faktörlerin Kastamonu örneği ile açıklanması hedeflenmektedir. Bu amaca yönelik olarak çalışmada 2006-2017 yıllarını kapsayan bir mikro panel veri seti kullanılmıştır. İç ticareti etkileyen faktörleri belirlemek için Tinbergen'in, Isaac Newton'un Yerçekimi Kanunundan ilham alarak ticarete uyarladığı Çekim Modeli kullanılmıştır. Çekim Modeli, ikili ticari akımları en çok etkileyen iki unsurun "gayri safi yurtiçi hasıla" ve "coğrafi mesafe" olduğunu ileri sürmektedir. Çekim Modeline göre ikili ticari akımlar, gayri safi yurtiçi hasıladan pozitif, coğrafi mesafeden ise negatif etkilenmektedir. Bu iki Basit Çekim Modeli değişkenine ek olarak modele dahil edilen "nüfus" ve "sınır komşuluğu" değişkeni ile beraber oluşturulan Genişletilmiş Çekim Modeli "panel rassal etkiler" ve "PPML" olmak üzere iki farklı yöntem ile test edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, basit değişkenler Çekim Modeli varsayımlarına paralel sonuçlar verirken, modele sonradan dahil edilen değişkenlere ait bazı bulgular yöntemlere göre farklılık göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel kalkınma, iller arası ticaret, Çekim Modeli, panel veri, PPML

2021, 150 sayfa

ABSTRACT

MSc. Thesis

ANALYSIS OF INTER-PROVINCIAL TRADE IN THE FRAMEWORK OF THE GRAVITY MODEL IN TURKEY: CASE OF KASTAMONU

Özkan ABAZ
Kastamonu University
Institute for Social Sciences
Department of Economics

Supervisor: Asst. Prof. Mehmet Yunus ÇELİK

Abstract: In this study, In the global world where trade is seen as a driving force for development, it is aimed to explain the importance of domestic trade in terms of regional development of Turkey and the factors affecting domestic trade with Kastamonu example. For this purpose, a micro panel data set covering the years 2006-2017 is used. In order to determine the factors affecting domestic trade, the Gravity Model adapted by Tinbergen for trade, inspired by Isaac Newton's Law of Gravity, is used. The Gravity Model suggests that the two most important factors affecting bilateral trade flows are "gross domestic product" and "geographical distance". According to the Gravity Model, bilateral trade flows are positively affected by gross domestic product and negatively affected by geographic distance. In addition to these two Simple Gravity Model variables, the Extended Gravity Model created with the "population" and "border neighborhood" variables included in the model was tested with two different methods, by the name of "Panel random effects" and "PPML". According to the findings, while simple variables give results parallel to the Gravity Model assumptions, the findings of the variables that were included in the model later differ according to the methods.

Key Words: Regional development, inter-provincial trade, Gravity Model, panel data, PPML

2021, 150 pages

ÖNSÖZ

Kalkınma kavramı iktisat literatürüne girdiğinden beri ülkelerin ortak bir hedefi hale gelmiş ve ülkelerin kalkınma çabalarına yönelik etkin politika üretmeleri hayati önem taşımaya başlamıştır. Literatüre girişinden günümüze kadar gerek kalkınmanın kavramsal bütünlüğü gerekse kalkınmaya yönelik teori ve politikalar hep değişiklik göstermiştir. Günümüzde kalkınma, bölgesel dengesizliklerin de giderek açılması ile birlikte bölgesel boyuttan başlayan bir mekanizma haline gelmiştir.

Kalkınma ülkelerin iç dinamiklerine bağlı bir olgu olup, bu dinamiklerin harekete geçirilmesi hayati öneme sahiptir. Ticaret ise bu dinamiklerin harekete geçirilmesinde oldukça önemli bir rol üstlenmektedir. Küreselleşen dünyada ticaretin kalkınmanın itici gücü olduğuna yönelik hâkim bir görüş bulunmaktadır. Bu yüzden ticareti etkileyen faktörleri belirlemek de yıllardır iktisat literatüründe araştırılmaya devam eden bir konudur. Bu çalışmada Türkiye'nin iç ticaretini etkileyen faktörler, Kastamonu'nun iç ticaret verilerine dayanarak açıklanmaya çalışılmaktadır.

Öncelikle severek çalıştığım bu tez konumun her aşamasında, izlediğim serüven boyunca benden desteklerini, bilgilerini, tecrübelerini hiçbir zaman esirgemeyen, duruşu ve kişiliği ile kendime örnek olarak aldığım danışman hocam sayın Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yunus ÇELİK'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim. İkinci olarak çalışmanın ekonometrik analizi konusunda beni bilgilendiren ve görevi olmamasına rağmen yardımcı olmayı kabul eden sevgili hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Sedef ŞEN ve Arş. Gör. Memduh Alper DEMİR'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Son olarak bütün eğitim öğretim hayatım boyunca benden maddi-manevi desteklerini esirgemeyen, bana daima inanan ve güvenen ve bu süreci benimle yaşayan babam Ali ABAZ, annem Selvinaz ABAZ ve sevgili kız kardeşim Özge ABAZ'a en içten duygularımla teşekkür ederim. Ayrıca Yüksek Lisans serüvenimde tanıştığım ve bana bu süreçte destek olan diğer tüm arkadaşlarıma da teşekkür ederim.

Özkan ABAZ
Kastamonu, Mayıs, 2021

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET ..... **iii**

ABSTRACT ..... **iv**

ÖNSÖZ ..... **v**

İÇİNDEKİLER ..... **vi**

TABLOLAR DİZİNİ ..... **x**

GRAFİKLER DİZİNİ ..... **xii**

RESİMLER DİZİNİ ..... **xiii**

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ ..... **xiv**

1. GİRİŞ **1**

2. KALKINMA VE BÖLGESEL KALKINMA TEORİK ÇERÇEVESİ **4**

2.1. Kalkınma Kavramı 4

2.1.1. Kalkınmanın Tanımı ve Kapsamı 6

2.1.2. Kalkınmanın Ülkeler Açısından Önemi 8

2.1.3. Kalkınma Stratejileri 11

2.1.3.1. Dengeli kalkınma *11*

2.1.3.2. Dengesiz kalkınma *13*

2.2. Bölge Kavramı 15

2.2.1. Bölge Ayrımları 16

2.2.1.1. Ekonomik yapı açısından bölgeler *16*

2.2.1.1.1. Homojen (türdeş) bölge *16*

2.2.1.1.2. Polarize (kutuplaşmış) bölge *17*

2.2.1.1.3. Plan (planlama amaçlı) bölge *17*

2.2.1.2. Bölgesel gelişmişlik düzeyine göre bölgeler *18*

2.2.1.2.1. Az gelişmiş bölge *18*

2.2.1.2.2. Gelişmiş bölge *19*

2.3. Bölgesel Dengesizlik Kavramı 19
2.3.1. Bölgesel Dengesizliklerin Tarihi Kökeni 20
2.3.2. Bölgesel Dengesizliklerin Nedenleri 21
2.3.2.1. Coğrafi fırsat eşitsizliği 21
2.3.2.2. Ekonomik fırsat eşitsizliği 22
2.3.2.3. Sosyal fırsat eşitsizliği 22
2.3.2.4. Kültürel fırsat eşitsizliği 23
2.3.3. Bölgesel Dengesizliklerin Etkileri 23
2.4. Bölgesel Kalkınma Kavramı 25
2.4.1. Bölgesel Kalkınma Politikaları 26
2.4.1.1. Bölgesel kalkınma politikalarının ilkeleri 28
2.4.1.1.1. Sosyal kârlılık ilkesi 29
2.4.1.1.2. Yapay kalkınma kutbu ilkesi 29
2.4.1.1.3. Halkın katılımı ilkesi 30
2.4.1.2. Bölgesel kalkınma politikalarının amaçları 30
2.4.1.3. Bölgesel kalkınma politikalarının araçları 31
2.4.2. Bölgesel Kalkınma Teorileri 33
2.4.2.1. Geleneksel bölgesel kalkınma teorileri 33
2.4.2.2. Yeni bölgesel kalkınma teorileri 35
2.4.3. Bölgesel Kalkınmada Karşılaşılan Sorunlar 36
2.4.4. Bölgesel Kalkınma ve Ticaret İlişkisi 37
3. İLLER ARASI TİCARET VE KASTAMONU 39
3.1. Kastamonu İlinin Tarihi 39
3.2. Kastamonu İlinin Sosyo-Ekonomik Yapısı 40
3.2.1. Kastamonu İlinin Fiziki Yapısı 40
3.2.1.1. Coğrafi konumu 41
3.2.1.2. İklimi ve bitki örtüsü 42
3.2.1.3. Ulaşım 43

3.2.2. Kastamonu İlinin Sosyo-Kültürel Yapısı 43
3.2.2.1. Nüfus yapısı 43
3.2.2.2. İşgücü ve istihdam 47
3.2.2.3. Kültürel yapısı 49
3.2.3. Kastamonu İlinin Ekonomik Yapısı 51
3.2.3.1. Tarım ve hayvancılık 51
3.2.3.2. Sanayi 53
3.2.3.3. Ticaret 56
3.2.3.3.1. İç ticaret 56
3.2.3.3.2. Dış ticaret 57
3.3. İller Arası Ticaret 62
3.3.1. Türkiye'de İller Arası Ticaret 63
3.3.1.1. İller arası ticarette ticaret fazlası veren iller 64
3.3.1.2. İller arası ticarette ticaret açığı veren iller 65
3.3.2. Kastamonu ve İller Arası Ticaret 66
3.3.2.1. Kastamonu ticaretinin önündeki engeller 67
3.3.2.2. Kastamonu'nun en fazla ticaret yaptığı iller 68
3.3.2.2.1. Alışlar 69
3.3.2.2.2. Satışlar 70
3.3.2.3. Kastamonu'nun en az ticaret yaptığı iller 71
3.3.2.3.1. Alışlar 71
3.3.2.3.2. Satışlar 72
4. İLLER ARASI TİCARETİN ANALİZİ 74
4.1. Teorik Çerçeve 74
4.1.1. Panel Veri Analizi 74
4.1.1.1. Sabit etkiler modeli 76
4.1.1.2. Rassal etkiler modeli 77
4.1.1.3. Hausman testi 79

4.1.2. Çekim Modeli 80
4.1.2.1. Teorik altyapı 81
4.1.2.1.1. Basit Çekim Modeli 82
4.1.2.2. Modelin gelişimi 83
4.1.2.2.1. Genişletilmiş Çekim Modeli 86
4.1.3. Literatür Taraması 88
4.2. Uygulama 92
4.2.1. Uygulamanın Amacı ve Önemi 92
4.2.2. Uygulamanın Yöntemi 93
4.2.3. Veri Seti, Model ve Değişkenler 98
4.2.3.1. Veri seti ve değişkenler 98
4.2.3.2. Model 100
4.2.4. Tahmin Sonuçları ve Değerlendirme 101
5. SONUÇ 109
KAYNAKLAR 114

TABLOLAR DİZİNİ

Sayfa

Tablo 2.1. Geleneksel ve Yeni Bölgesel Kalkınma Politikalarının özellikleri 28
Tablo 2.2. Bölgesel kalkınma politikalarının araçları 32
Tablo 2.3. Bölgesel kalkınmada karşılaşılan sorunlar..... 36
Tablo 3.1. Kastamonu ili nüfus dağılımı..... 44
Tablo 3.2. Kastamonu ve Türkiye nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımı..... 46
Tablo 3.3. Kastamonu ve Türkiye'de işgücüne katılım oranları..... 47
Tablo 3.4. Kastamonu ve Türkiye'de işsizlik ve istihdam oranları 48
Tablo 3.5. Kastamonu tarla ürünleri üretimi..... 52
Tablo 3.6. Kastamonu meyve ürünleri üretimi 52
Tablo 3.7. Kastamonu hayvansal ürün üretimi 53
Tablo 3.8. Kastamonu organize sanayi bölgeleri..... 55
Tablo 3.9. Kastamonu'nun en fazla ihracat yaptığı 10 ülke ve ihracat hacimleri (2019)..... 59
Tablo 3.10. Kastamonu'nun en çok ihraç ettiği ürünler ve ihracat hacimleri (2019) 60
Tablo 3.11. Kastamonu'nun en fazla ithalat yaptığı 10 ülke ve ithalat hacimleri (2019)..... 61
Tablo 3.12. Kastamonu'nun en çok ithal ettiği ürünler ve ithalat hacimleri (2019).. 61
Tablo 3.13. İller arası ticarette ticaret fazlası veren iller (2017)..... 64
Tablo 3.14. İller arası ticarette en fazla ticaret açığı veren ilk 10 il (2017) 65
Tablo 3.15. Kastamonu'nun iller arası ticaret performansı (2013-2017)..... 66
Tablo 3.16. Kastamonu'nun ticaret hayatı önündeki engeller 67
Tablo 3.17. Kastamonu'nun en fazla mal ve hizmet alımı yaptığı ilk 10 il (2017) ... 69
Tablo 3.18. Kastamonu'nun en fazla mal ve hizmet satışı yaptığı ilk 10 il (2017) ... 70
Tablo 3.19. Kastamonu'nun en az mal ve hizmet alışı yaptığı iller (2017)..... 72
Tablo 3.20. Kastamonu'nun en az mal ve hizmet satışı yaptığı iller (2017)..... 73
Tablo 4.1. Çekim Modeli üzerine ampirik çalışmalar..... 88
Tablo 4.2. Hausman testi sonuçları..... 94
Tablo 4.3. Değişkenlerin tanımı ve kaynakları 99

Tablo 4.4. Değişen varyans testi sonuçları..... 102
Tablo 4.5. Panel Rassal Etkiler Çekim Modeli bulguları..... 103
Tablo 4.6. PPML Çekim Modeli bulguları 106

GRAFİKLER DİZİNİ

Sayfa

Grafik 3.1. Kastamonu'da ortalama sıcaklık ve yağışların aylara göre dağılımı..... 42
Grafik 3.2. Kastamonu nüfus grafiği..... 45
Grafik 3.3. TR82 bölgesinde istihdamın sektör ve cinsiyete göre dağılımı (%)..... 49
Grafik 3.4. Kastamonu ilinde sektör bazında firma ve istihdam oranları (%) 54
Grafik 3.5. Kastamonu ihracatının yıllara göre değişimi (2010-2019)..... 57
Grafik 3.6. Kastamonu ithalatının yıllara göre değişimi (2010-2019)..... 58

RESİMLER DİZİNİ

Sayfa

Resim 3.1. Kastamonu'nun Türkiye üzerindeki yeri 41

Resim 3.2. Kastamonu ilinin turizm çeşitliliği..... 50

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

2SLS	İki Aşamalı En Küçük Kareler
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ADNKS	Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
AR-GE	Araştırma-Geliştirme
CES	Sabit İkame Esnekliği
ÇKS	Çiftçi Kayıt Sistemi
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
EKK	En Küçük Kareler
FEM	Sabit Etkiler Modeli
GBS	Girişimci Bilgi Sistemi
GEK	Genellemeli En Küçük Kareler
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HO	Heckscher-Ohlin
IRS	Ölçeğe Göre Artan Getiri
İGE	İnsani Gelişme Endeksi
KBGSYH	Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
KGM	Karayolları Genel Müdürlüğü
KM	Kilometre
KOBİ	Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler
KOSB	Kastamonu Organize Sanayi Bölgesi
KSS	Küçük Sanayi Sitesi

KUZKA	Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı
LSDV	En Küçük Kareler Kukla Değişken
MERCOSUR	Güney Ortak Pazarı
MFN	En Çok Kayrılan Ülke
MÖ	Milattan Önce
OECD	İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı
OSB	Organize Sanayi Bölgesi
PPML	Poisson Pseudo Maximum of Likelihood
REM	Rassal Etkiler Modeli
TOSKA	Tosya Organize Sanayi Bölgesi
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TV A	Tennessee Valley Authority
YY	Yüzyıl

1. GİRİŞ

Tarih boyunca toplumların sosyo-ekonomik yapıları insanlığın varoluşu gereği sürekli bir değişim ve gelişim içerisinde olmuştur. Bu değişim kimi dönemlerde mevcut durumun ilerlemesi şeklinde olurken kimi dönemlerde mevcut yapının tamamen değiştiği devrimlere dönüşmüştür. Tarım devrimi ve sanayi devrimi bunun en iyi örneklerindendir. Sanayi devrimi öncesi dönemlerde bir devletin zengin ve diğerlerinden üstün olmasının; güçlü bir askeri düzen ve bununla birlikte güçlü bir kültürel-sosyal yapı inşa edilmesine bağlı olduğu düşünülmektedir. Ancak sanayi devriminin getirdiği bilimsel buluşlar, teknolojik ilerleme ve üretim sürecinde meydana gelen köklü değişim, ülkeleri değişmeye zorunlu kılmıştır. Üretim ve tüketimde yaşanan bu değişim ve kurulan yeni düzenin devamlılığı da ancak ekonomik büyüme ile sağlanabilir duruma gelmiştir. Bu noktada kalkınmanın bir kavram olarak sanayi devriminin getirdiği değişimlerin sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Ortaya çıkışından günümüze kadar kalkınma kavramı, içinde bulunulan dönemin mevcut sosyo-ekonomik yapısına göre çeşitli tanımlamalar ile birlikte literatürde yer almış ve önemini korumuştur. Özellikle de II. Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan ortam ve yaşanılan köklü yeniden yapılanma ile birlikte önemini oldukça artırmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ülkelerin kalkınma hedeflerinde karşılaştıkları sorunlara ek olarak bir de ülke sınırları içerisinde, bölgesel dengesizliklerin artmaya başladığı görülmüştür. Bu da "bölge" ve "bölgesel dengesizlik" kavramlarının iktisat literatürüne girmesine ve kalkınma anlayışındaki dönüşüme zemin hazırlamıştır. Bölgesel dengesizliklerin küresel bir sorun haline gelmesi ile birlikte ise "bölgesel kalkınma" bir kavram olarak literatürde yer almaya başlamış ve kalkınma ile bölgesel kalkınma kavramları birbirinden bağımsız olarak düşünülemez hale gelmiştir. Dolayısıyla bir ülkenin kalkınması için öncelikle yerel kalkınmanın sağlanması ve bölgeler arası gelişme farklılıklarının en aza indirilmesi, kalkınmanın vazgeçilmez bir unsuru olmuştur.

Bir ülkede bölgeler arasında çok ciddi gelişme farklılıklarının olması o ülke ekonomisinin etkin çalışmadığına bir işarettir. Bölgesel dengesizliklerin sonuçları ülkeye göre değişmekle birlikte tüm ülkeler için ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Gelişmiş ülkeler bu sorunla daha az karşı karşıya kalırken ve sonuçlarına daha efektif çözümler üretebiliyorken, gelişme aşamasında olan ülkelerde bu durum farklılaşmaktadır. Henüz gelişmiş ülke statüsüne gelemeyen ve kalkınmanın gerektirdiği altyapıyı tam olarak oluşturamamış ülkelerde, bölgesel gelişme farklılıkları yapısal bir sorun teşkil etmektedir. Gelişmenin belirli bölgelerle sınırlı kalması, diğer bölgelerden bu bölgelere yoğun bir emek ve sermaye transferine sebep olmaktadır. Bu durum, geri kalmış bölgelerin yetersiz emek ve sermaye sebebiyle gelişmesinin önünde bir engel oluştururken, yoğun emek ve sermayeye sahip gelişmiş bölgelerde ise bu olguların yeterli değeri bulamamasına yol açmaktadır.

Bölgesel dengesizliklerin öneminin anlaşılması ile birlikte bölgenin kalkınmasını etkileyen faktörlerin belirlenmesi günümüzde her zamankinden daha önemsenir hale gelmiştir. Yeni şekillenen kalkınma anlayışı kapsamında, kalkınmanın ülkelerin iç dinamiklerine bağlı bir olgu olduğu düşünüldüğünde, yerel mekanizmalardan maksimum düzeyde yararlanarak bu dinamiklerin harekete geçirilmesi hayati öneme sahip olmuştur. İçeresinde bulunduğumuz dünyanın mal ve hizmet üretiminin/tüketiminin sürekli daha fazla istenildiği bir dünya olduğu düşünüldüğünde, ticaret bu dinamikleri canlı tutma açısından bir motor görevi üstlenmektedir. Dolayısıyla bu noktada ticareti etkileyen faktörleri belirlemek ve buna etkin çözümler önermek de uzun yıllardır araştırmaların konusu olmuştur.

Geçmişten günümüze kadar ticari akımları etkileyen faktörleri ölçmek amacıyla sayısız model geliştirilmiş ve zengin iktisat literatürü her geçen gün büyümeye devam etmiştir. Bu modellerden biri de günümüzde hala geliştirilmeye ve sıkça kullanılmaya devam eden, Tinbergen'in Isaac Newton'un Yerçekimi Kanunundan esinlenerek ticarete uyarladığı Çekim Modelidir. Çekim Modeli en genel tanımıyla, farklı coğrafi merkezlerin birbirleriyle olan ekonomik akımlarını; coğrafi uzaklık, ekonomik büyüklük ve incelenen konuya göre değişebilen daha birçok ek değişkenler ile ölçebilen bir modeldir.

Bu çalışmada Türkiye'nin iller arası ticaretini etkileyen faktörler, Kastamonu ilinin ikili ticari akışları baz alınarak Çekim Modeli çerçevesinde incelenecektir. Buna yönelik olarak iller arası ticaretteki değişimleri ve iller arası ticaretin bölgesel kalkınma açısından önemini kavramak için önce kalkınma ve bölgesel kalkınma kavramlarının tam olarak ne anlam ifade ettiğini bilmek önemlidir. Bu nedenle giriş bölümünden sonra ikinci bölümde, kalkınma ve bölgesel kalkınma kavramları açıklanarak, kalkınma anlayışı ve politikalarında yaşanan değişimler üzerinde durulmaktadır. Kalkınma ve bölgesel kalkınmanın teorik çerçevesinin anlatıldığı ikinci bölümün ardından, çalışmada incelenecek olan Kastamonu ve iller arası ticaretin anlatılmaya başlandığı üçüncü bölüme geçilmektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, öncelikli olarak çalışmada iller arası ticaret performansı değerlendirilecek olan Kastamonu ilinin tarihinden ve sosyo-ekonomik yapısından detaylı olarak bahsedilmektedir. Ardından Türkiye'nin iller arası ticareti ve Kastamonu'nun iller arası ticareti çeşitli hatlarıyla incelenmekte, iller arası ticareti etkileyen faktörler değerlendirilmektedir. Kastamonu'nun iller arası ticaretine yönelik veriler yardımıyla çeşitli çıkarımlar yapılabilse de doğru bir değerlendirmenin yapılabilmesi için çalışmanın ekonometrik bir analiz ile desteklenmesi önem arz etmektedir. Dolayısıyla çalışma bu noktada ekonometrik analizin yapıldığı dördüncü bölüm ile devam etmektedir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde, iller arası ticareti etkilediği düşünülen çeşitli değişkenler, ekonometrik analizlere tabii tutularak test edilmekte ve genel olarak ülkeler arası ticareti etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla kullanılan Çekim Modelinin, Kastamonu'nun iller arası ticaretini etkileyen faktörlerini belirlemede geçerli olup olmadığı test edilmektedir. Bunun için öncelikli olarak Çekim Modeli kavramı ve teorik çerçevesi anlatılmakta, ardından Kastamonu'nun iller arası ticaretinin yıllara göre değişimi Çekim Modeli kapsamında test edilmektedir. Elde edilen bulgular eşliğinde Çekim Modelinin çalışmamız açısından geçerliliği tartışılmakta ve Kastamonu'nun iller arası ticaretindeki değişimlerin ardında yatan sebepler aranmaktadır.

2. KALKINMA VE BÖLGESEL KALKINMA TEORİK ÇERÇEVESİ

2.1. Kalkınma Kavramı

Kalkınma bir kavram olarak var olmasa da kalkınma çabaları aslında insanlığın doğuşundan beri hep var olmuştur. Bu çabalar farklı zamanlarda çeşitli kavramlarla ilişkilendirilmiş ve bu kavramlara göre bir araştırma konusu haline gelmiştir. En eski zamanlarda "evrim", insanlık farklılaşmaya başladığında "değişim", insanlık genişlemeye ve yerleşik hayata geçmeye başlandığında "uygarlık" ve günümüze yaklaştıkça da emperyalizm, ilerleme, büyüme ve kalkınma gibi çok çeşitli kavramlar ile ilişkilendirilmiştir (Taban ve Kar, 2015).

Sanayi devrimi öncesi dönemlere bakıldığında, bir devlet eğer güçlü bir askeri düzen ve güçlü bir sosyal-kültürel yapıyı sağlam temellerle inşa edebilirse, diğer devletlerden üstün olabilmekte hatta onları himayesi altına alabilmektedir. Ancak sanayi devrimi ile birlikte bir devleti güçlü ve zengin yapan unsurlar köklü bir şekilde değişime uğramıştır. Sanayi devriminin getirdiği bilimsel buluşlar, teknolojik ilerleme ve üretim sürecinde meydana getirdiği köklü değişim, ülkelerin değişimine yol açmıştır. Sanayi devriminin beraberinde getirdiği değişiklikleri üretim süreçlerine ve teknolojilerine entegre edebilen ülkeler diğer ülkelere göre ekonomik gelişmişlik anlamında öne çıkmaya başlamış ve bu da ülkelerin az gelişmiş veya gelişmiş ülkeler gibi çeşitli sınıflandırmalara tabii tutulmasının başlıca sebebi olmuştur (Dinler, 2014).

Sanayi devrimi ile birlikte üretim ve tüketimde yaşanan değişim ve bu yeni düzenin devamlılığı ancak ekonomik büyüme ile sağlanabilir hale gelmiştir. Eski dönemlere kıyasla toplum düzeninde meydana gelen değişim ve karmaşa, mevcut sistemin sorgulanmasına ve politika yapıcıların yeni politika arayışlarına girmesine yol açmıştır. Bununla birlikte sosyo-ekonomik politikalarda da görülen değişim ile birlikte üretim ve tüketimin güven içinde sürdürülebilmesi için çözülmesi gereken sorunlar ele alınmıştır. Bu noktada "kalkınma" sanayi devriminin ortaya çıkardığı kavramlardan birisi olarak iktisat literatüründe baş göstermeye başlamıştır (Akyar, 2015).

Ortaya çıkışından günümüze kadar her dönemde var olan kalkınma olgusu, 19. yüzyılın sonlarına kadar önemini tam olarak ortaya koyamamıştır. Ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra içinde bulunulan ortam ve meydana gelen köklü ve yeniden yapılanma ile birlikte, kalkınmanın önemi oldukça artmıştır (Ansell, 2000). Kalkınmanın anlamsal/kuramsal çerçevesinin oluşması ve az gelişmiş ülkelerle daha çok ilişkilendirilmesi de bu döneme rastlamaktadır. Günümüzün çoğu az gelişmiş ülkesi II. Dünya Savaşı öncesinde sömürge ülke statüsünde yer alırken, savaş sonrasında bu sömürge ülkelerinin bazıları siyasal anlamda bağımsızlıklarını kazanmaya başlamıştır. Bunun sonucunda da çok sayıda ulus devletler kurulmuştur. Önemli olan nokta ise bu ülkelerin geri kalmışlıklarının farkına varması ve geç kaldıkları ekonomik sürece dahil olabilmek için ulusal kalkınma talepleri ortaya çıkarmış olmalarıdır. Bu ülkelerin yanı sıra gerek savaş sonrası dönemde ekonomilerini düzeltme çabasına giren batılı ülkeler, gerek soğuk savaş dönemindeki rekabet ortamı ile birlikte tarih boyunca gündeme getirilmeyen bazı spesifik kalkınma hedefleri artık üzerinde durulması ve politika geliştirilmesi gereken ciddi bir konu olarak gündeme getirilmiştir (Çakmak, 2003; Tok, 2010).

Kalkınma kavramının II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde gündemde daha fazla yer alması, daha önceki dönemlerde bu olgunun incelenmediği anlamına gelmemektedir. Mevcut iktisat literatürü incelendiğinde II. Dünya Savaşı öncesi dönemde de bu konu A. Smith, F. List, D. Ricardo, R. Malthus, J.S. Mill ve K. Marx gibi birçok bilim adamı tarafından incelenmiştir. A. Smith, kalkınmanın verimlilik artışı ve iş bölümüne bağlı olduğunu, buna bağlı olarak iç ya da dış pazarda gelişme ile ilgili olduğunu ifade etmiştir. F. List, "Milli İktisat'' düşüncesi kapsamında kalkınma kavramını koruma politikalarına dayandırmıştır. D. Ricardo, R. Malthus, J.S. Mill ve K. Marx gibi düşünürler de bireylerin ve ülkelerin maddi refahları ve kalkınmaları üzerinde durarak ekonomik kalkınmanın neden ve sonuçlarını incelemiş, ayrıca kalkınma ve büyüme sürecinin oluşumu üzerinde çalışmışlardır (Çelik, 2009).

2.1.1. Kalkınmanın Tanımı ve Kapsamı

Kalkınma kavramına yönelik net olarak bir tanımlama yapılması oldukça zordur. Çünkü kalkınma kavramı içerisinde bulunulan döneme göre her zaman farklı anlamlara bürünmüş bir kavramdır. Bunun sebebi ise kalkınmanın ortaya çıkışından günümüze dek ülke ve toplum şartlarında meydana gelen köklü değişimlerdir. Ülkelerin ekonomik ve sosyal yapıları her zaman değişime açık yapılardır. Tarihsel dönemlere göre bu yapı tutarlılık göstermeyip kimi zaman devrimsel nitelikte değişmiş kimi zaman ise gerilemiş veya ilerlemiştir. Yıllar içinde değişen ekonomik durum, toplum yapısı, politik yapı ve kültürel değerler de kalkınma kavramının dönemsel olarak farklı yorumlanmasına sebep olmuştur. Bu yüzden kalkınma kavramının doğru anlaşılabilmesi için, konuya zaman içinde hangi şartlarda ve nasıl değiştiği ile başlamak faydalı olacaktır (Yavilioğlu, 2002a).

Kalkınma kavramı 19. yüzyılda ekonomik büyüme ile eş anlama gelecek biçimde sanayi sektöründeki üretim kapasitesinin ve üretimin artması, milli gelir ve katma değer vb. gibi kavramlar ile ilişkilendirilmiştir (Turhan, 2020). 20. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde ise kalkınma kavramına bireyin sahip olduğu gelirin yanında toplumun sahip olduğu fiziksel ve sosyal altyapıyı da içinde barındıran "sosyal refah" anlamı yüklenmiştir. 20. yüzyılın son çeyreğinde ise, insana verilen değerin de artmasıyla birlikte yaşam kalitesi olgusu öne çıkmıştır. Bununla birlikte insanların mevcut doğal, fiziksel, sosyal ve kültürel çevreye ulaşabilme imkânı da kalkınma kavramı açısından önem kazanmıştır. Günümüzde ise kalkınma, bir ülkenin katma değeri yüksek ürünler üretecek bir üretim yapısı oluşturması, teknolojik ilerleme, sürdürülebilir büyüme, siyasal, sosyal dönüşüm ve insanların yaşam standartlarının iyileştirilmesi olarak görülmektedir (DPT, 2000). Rekabet, girişimcilik, inovasyon (yenilikçilik) ve bilginin ülkelerin uluslararası arenadaki yerini belirlediği günümüzde kalkınma anlayışındaki dönüşüm de gün geçtikçe gelişmeye ve değişmeye devam etmektedir (Çelik, 2012).

Kalkınmanın tanımı yapılırken üzerinde durulması gereken bir diğer nokta, büyüme kavramı ile ilişkilendirilen bir kavram olmasıdır. Ancak kalkınma kavramı ekonomik büyümeden farklı bir kapsama sahip olup, daha birçok değişkeni de içerisinde

barındıran bir kavramdır (Çelik, 2002). Büyüme kavramı, genel olarak bir ekonomideki rakamsal artışı ve buna bağlı olarak milli gelir artışı gibi nicel değişmeleri kapsarken, kalkınma ise nicel değişmelerin yanında sosyo-kültürel değişim, refah seviyesi, eğitim, sağlık vb. gibi toplumdaki tüm yapıları içinde bulunduran nitel bir gelişmeyi de ifade eder. Büyümede, kişi başına gelirin artırılması hedef iken kalkınmada, bu gelirin dağılımı ve nasıl kullanıldığı da önemli hale gelmektedir (Arslan, 2013). Dolayısıyla büyüme kavramı daha çok kalkınma hedefini gerçekleştirmiş gelişmiş ülkeler için kullanılmakta iken, kalkınma kavramı ise hem az gelişmiş ülkeler hem de gelişmiş ülkeler için kullanılmaktadır. Yani aslında görülmektedir ki, kalkınma kavramı büyüme kavramını da içinde barındıran daha geniş bir kapsama sahiptir (Han ve Kaya, 2013).

Kalkınma kavramını anlatılanlar ışığında İktisadi Kalkınma ve Sosyal Kalkınma olarak sınıflandırmak mümkündür. İktisadi kalkınma bir yapı değişikliği anlamına gelmektedir. Emeğin verimliliğini artırmak, kişi başına düşen reel milli geliri dengeli ve devamlı bir biçimde artırmak gibi ekonomik olguların yanında; inanç, zihniyet, alışkanlıklar ve eğitim anlayışında da bir değişim ve ilerleme anlamına gelmektedir. Uzun yıllar boyunca iktisadi kalkınma bu anlamda bir maddi refaha, yani kalkınmanın daha çok ekonomik yönüne ağırlık verirken, II. Dünya savaşı sonrası dönemde kalkınma anlayışında köklü değişiklikler meydana gelmiştir (Turhan, 2020).

II. Dünya Savaşı sonrasında kalkınmanın sosyal/toplumsal yönleri de önemli hale gelmiştir. Sosyal Kalkınma buna bağlı olarak kısaca; ülkenin maddi varlığının artışının yanında halkın da yaşam standartları ve kalitesinin manevi yönden zenginleştirilerek kültürünün yaygınlaştırılması olarak tanımlanabilir. Bu da gelir dağılımının iyileştirilmesi, altyapı yatırımlarının (eğitim, sağlık, ulaşım gibi) ve çevre sorunlarının giderilmesi yoluyla sosyal yatırımların iyileştirilerek toplumun her kesimi tarafından ulaşılabilir kılınması gibi iyileştirmelerle mümkündür. Bunun yanında çağdaş ilkelerin eğitime entegre edilmesi, ömür boyu eğitim anlayışının benimsenmesi, beslenmenin uygun şartlar altında gerçekleştirilmesi gibi ilkeler de benimsenmesi gereken ana ilkelerdendir. Bunun dışında kalkınma da bir diğer önemli faktör beşerî kalkınmadır. Yani toplum içerisindeki bireylerin sahip oldukları

gerek bireysel gerek toplumsal potansiyellerini ülkenin gelişmesi ve kalkınması yönünde kullanmasıdır. Zira insani gelişme de bir ülkenin kalkınması açısından önemli bir rol oynamaktadır. Bu yüzden insan, gelişmenin sınırı olmadığının bilincine varmalı, sahip olduğu tüm yetkinlikleri ülkesinin kalkınması için kullanmalı ve yeni nesillere aktarmalıdır (Tolunay ve Akyol, 2006; Sevinç, 2011).

2.1.2. Kalkınmanın Ülkeler Açısından Önemi

Kalkınma kavramının sanayi devrimi sonucunda ortaya çıktığı düşünülse de önemi tam anlamıyla 20. yüzyılda anlaşılmaya başlamıştır. Sanayi devrimi ile birlikte bazı ülkeler özellikle ekonomik açıdan oldukça büyümeye başlamıştır. Bu ekonomik büyüme, zamanla sosyal anlamda iyileşmeyi de beraberinde getirmiştir. Sanayi devriminin getirdiği değişime hızlıca ayak uydurabilen ülkeler, bu yarışta geride kalan ülkelere göre oldukça güçlü ve baskın konuma gelmişlerdir. Sanayi devriminin getirdiği teknoloji ve inovasyonları kendi ekonomisine başarı ile entegre edebilen ülkeler hızlıca kalkınmış, ancak bunu başaramayan ülkeler hem iktisadi hem sosyal kalkınma konusunda geride kalmışlardır. Geride kalan bu ülkeler birçok anlamda diğer ülkelere muhtaç kalmış, hatta Dobb'un (1981) da dediği gibi gelişmiş ülkelerin sömürgesi haline gelmiştir. Bu ülkeler ucuz hammadde ve yatırım alanları olarak görülmüş ve büyük devletlerin daima ilgisini çekmiştir. Tarih açısından bakıldığında ise bu ülkelerin geri kalmalarının ve kalkınma yarışına ayak uyduramamalarının bir diğer ana sebebi de budur (Çelik ve Erkan, 2010).

Anlatılan bu yönüyle bakıldığında kalkınma kavramı aslında daha çok azgelişmiş ülkeler için kullanılan bir kavram haline gelmiştir. Çünkü gelişmiş ülkeler, aslında kalkınmanın gerektirdiği altyapıyı oluşturmuş, ekonomik ve sosyal refahı belirli bir seviyeye getirmiş, milli gelir artışının yanında hayat standartlarını da iyileştirmiş devletlerdir. Az gelişmiş ülkelerde ise; ekonomik anlamda kişi başına düşük gelir, dengesiz gelir dağılımı, tüketim harcamalarının yüksekliği, tasarruf ve yatırımların düşüklüğü gibi sorunlar bulunmaktadır. Bununla birlikte bu ülkelerde; tasarruf, ticaret ve sanayi gücünün yabancı büyük toprak sahiplerinin elinde bulunması, eksik istihdam ve yüksek işsizlik oranı, tarımın öncü sektör olması, tarımdaki üretim tekniklerinin ilkel tekniklerden oluşması, toprak bakımının neredeyse hiç

bilinmemesi, tarımsal üretimin genel olarak kalori bakımından düşük hububatlardan oluşması, ihracatın birincil mal üretimine dayanması gibi özellikler görülmektedir (Taşar, 1999; Erdoğan, 2007).

Özellikle dünya gelir dağılımına bakıldığında büyük bir adaletsizlik ve eşitsizlik olduğu görülmektedir. Buna göre az sayıda gelişmiş ülke, dünyanın geride kalan büyük bir kısmından çok daha fazla gelir elde etmektedir. Şöyle ki; dünyanın en zengin %20'lik kısmında kalan ülkeler, dünyanın toplam gelirinin %82,7'sini almakta iken, en fakir %20'lik kısmında kalan ülkeler ise bu gelirden sadece %1,4'lük bir pay almaktadır. Bu iki grup arasında ise azımsanamayacak bir şekilde, tam 59 kat fark vardır. Başka bir örnekle II. Dünya Savaşı sonrası, üçüncü dünya ülkelerinin her 1 dolarlık zenginleşmesi, sanayileşmiş ülkelerin 268 dolarlık zenginleşmesine tekabül etmektedir (Bahar, 2007).

Ekonomik yetersizliklerin yanında sosyal, kültürel, teknolojik ve siyasal anlamda da az gelişmiş ülkelerin bariz bir şekilde geri kaldığı göze çarpmaktadır. Demografik olarak az gelişmiş ülkelerde; doğum oranlarının yüksekliği ve buna bağlı olarak hızlı nüfus artışı, ortalama ömür süresinin kısa olması, dengesiz ve yetersiz beslenme, kırsal bölgelere doğru nüfus yığılması, eksik ve yetersiz sağlık koşulları gibi özellikler göze çarpmaktadır. Sosyal anlamda; geleneksel toplum yapısını sürdüren, yoksulluğun büyük seviyelere yayıldığı, kadının sosyal yaşamda yerinin kısıtlı olduğu, çocuk işçi sayısının fazla olduğu, orta sınıfın yok denecek kadar az olduğu, yetersiz bir eğitim düzeyi ile birlikte okuma-yazma oranının oldukça düşük olduğu, haberleşme ve ulaşım araçlarının düzensiz ve yetersiz olduğu bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Siyasal yönden bakıldığında ise, çoğu az gelişmiş ülke henüz tam bağımsız konumda değildir. Azınlıkta olan ve bağımsızlığını kazanmış bazı az gelişmiş ülkeler de daha öncesinde sömürüsü oldukları ülkelerin etkisi altında kalmış ve o ülkenin siyasi ve yönetimsel modelini aktarmaya çalışmışlardır (Kutlu, 2004; Bakan ve Kocağ, 2012).

Özet olarak, az gelişmiş ülkelerde yoksulluğun nedenleri ve yoksulluğu etkileyen faktörlerin birbirine bağlı olduğu söylenebilir. Bu nedenle bu ülkelerde sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için uzun vadeli politika uygulamaları benimsenmelidir. Bu ülkelerin temel ihtiyaçlarının bazıları Karataş ve Bekmez'e (2008) göre aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir:

- Emeğin kalitesi artırılmalıdır.
- Doğal kaynaklar verimli ve etkin kullanılmalıdır.
- Fiziksel sermaye artırılmalıdır.
- Tasarruflar artırılmalıdır.
- Girişimci, yetenekli insanlar teşvik edilmelidir.
- Teknolojik ilerleme benimsenmelidir.
- Yatırım potansiyeli genişletilmelidir.
- Gelir dağılımı dengesizlikleri minimum düzeye indirilmelidir.
- Sanayi ve hizmet sektörünün GSMH'deki payı artırılmalıdır.
- Siyasi istikrar sağlanmalıdır.
- Eğitim, sağlık, ulaşım, haberleşme gibi sosyal araçlar toplumun her kesimi tarafından ulaşılabilir kılınmalıdır.
- Konut ve çevre sorunları giderilmelidir.
- Ülkedeki düalizm (ekonomik ikilik) olabildiğince ortadan kaldırılmalıdır.

İhtiyaçlar göz önünde bulundurulduğunda, geri kalmış ülkelerde ülke yöneticilerinin yetkilerini kötüye kullanmayıp bir yandan geleneksel yönetim işlevlerini yerine getirmeleri diğer yandan ise kalkınmaya en uygun ortamı hazırlamaları gerekmektedir. Geri kalmış ülkelerin, gelişmiş ülkelere yakınsaması, siyasi ve askeri olarak kendini ifade edebilmesi, küresel rekabet ortamına ayak uydurabilmesi ve kendi hakkını savunabilmesi ancak bu şekilde mümkün olabilmektedir (Çelik, 2009). Aynı şekilde toplumun refah seviyesinin yükselmesi, yaşam kalitesinin artması, eğitim seviyesinin iyileşmesi, harcama kapasitesinin iyileşmesi, gelir dağılımının iyileşmesi ve işsizlik oranlarının düşmesi gibi unsurlar da yine ancak iktisadi ve sosyal anlamda bir kalkınma ile mümkün olabilmektedir.

Anlatılanlar ışığında, az gelişmiş ülkelerin kalkınması açısından nasıl bir kalkınma stratejisinin uygulanması gerektiği hayati önem taşımaktadır. Her ülke farklı ekonomik ve sosyal yapılara sahip olduğundan, her ülkede aynı kalkınma stratejisini uygulamak tahmin edileceği gibi başarısız olacaktır. Bu yüzden her ülke kendi yapısına uygun olan kalkınma stratejisini belirlemeli ve bunun üzerinde yoğunlaşmalıdır.

2.1.3. Kalkınma Stratejileri

Kalkınma stratejilerinin en temel amacı, kaynakları en verimli ve etkin şekilde dağıtarak kişi başına geliri artırmaktır. Böylece izlenecek makro ekonomik politikalar da belirlenmiş olacaktır. Kalkınma stratejilerinde kalkınmanın motoru yatırımlar olarak görülmektedir. Literatürde, bir ekonomide yatırımlar olmadan büyümenin ve dolayısıyla da kalkınmanın sağlanamayacağına yönelik bir görüş bulunmaktadır. Kalkınma stratejilerinin motorunun yatırımlar olarak görülmesinde de bu görüş önemli role sahiptir. Bir ekonomide planlanan yatırımların yönlendirilmesi ve dağılımı da etkin bir strateji belirleme hususunda önemlidir. Dolayısıyla kalkınma stratejilerinden olan dengeli ve dengesiz kalkınma ayrımında, planlanan bu yatırımların dengeli bir şekilde mi yoksa dengesiz bir şekilde mi yönlendirileceği esas alınmaktadır (Taban ve Kar, 2015).

2.1.3.1 . Dengeli kalkınma

Dengeli kalkınma stratejisi genel olarak az gelişmiş ülkeler için kullanılan bir kalkınma stratejisi olup ülkedeki ekonomik kaynakların dengeli bir şekilde dağıtılması ve ekonomik alanların aynı anda ve birlikte geliştirilmesi anlamına gelmektedir. Dengeli kalkınma kavramı ilk olarak Friedrich List tarafından ortaya atılmıştır. List'e göre ekonomide tarım, imalat ve ticaret kesimlerinin, daha açıklayıcı bir deyişle ekonomideki tüm sektörlerin birlikte ve aynı anda canlandırılması dengeli bir kalkınmayı mümkün kılacaktır (Han ve Kaya, 2004).

Dengeli kalkınma savunucularına göre az gelişmiş bir ülkenin, diğer mevcut sektörleri geliştirip, bu sektörlerin gelirlerini artırmadan, sadece tek bir sektörü geliştirmesi mümkün değildir. Bu yüzden az gelişmiş ülkelerin kalkınma hedeflerini

gerçekleştirebilmesi için sektörlerin tümüne yatırım yapmaları gerekmektedir (Erbay ve Özden, 2013). Dengeli kalkınma kuramına katkıda bulunan başlıca isimler arasında Rosenstein-Rodan, Nurkse ve Chenery gibi ekonomistler yer almaktadır (Manisalı, 1975).

Dengeli kalkınma kuramının öncülerinden olan Rosenstein-Rodan ve Nurkse, az gelişmiş ülkelerdeki temel sorunun kaynakların yetersizliği olduğunu ileri sürmüş ve özellikle de kişi başına gelirin artış hızı ile kalkış hızı üzerinde yoğunlaşmışlardır (Altay, Gacaner ve Çatık, 2004). Onlara göre ekonomide yatırımlar birbirini tamamlayan sektörlere yapılmalıdır. Bu sayede az gelişmiş ülkelerde önemli bir sorun olan talep yetersizliği sorunu ortadan kalkacaktır. Tamamlayıcı sektörlerin birbirine karşılıklı bağımlı olması nedeniyle ortaya çıkan dışsallıkların piyasa hacmini genişleteceğini ve ülkenin kendi kendini besleyen bir büyüme süreci içerisine gireceğini savunmaktadırlar. Aynı zamanda yazarlar sektörler arası tamamlayıcılığın sağlanması, kaynakların verimli ve etkin bir şekilde dağılımının sağlanması ve az gelişmiş ülkelerdeki "yoksulluğun kısır döngüsü"[1] nün kırılabilmesi için gerekli olan sermayenin dış borç ve dış yatırım ile giderilebileceğini savunmaktadır (Rosenstein-Rodan, 1943; Nurkse, 1952).

Dengeli kalkınma savunucularından bir diğeri ise H. Chenery'dir. Chenery, geri kalmış ülke ekonomilerinde piyasa ile kaynak dağılımı arasındaki bağın zayıf olduğunu savunmaktadır. Bu durumun da kaynak-gelir ilişkisinin istenilen yönde oluşmasının önüne geçtiğini vurgulamaktadır. Ona göre bunu deneyimleyen ekonomilerde dengesizlik baş göstermektedir. Bunun dışında piyasada dengenin oluşmasını güçleştiren iki faktör daha bulunmaktadır. Bunlar tam istihdam seviyesine ulaşılamayan ve dış ticaretin kısıtlı olduğu bir ortamda, yapısal bakımdan üretim faktörlerindeki dengesizlikler ve üretici sektörlerin birbirinden etkilenmesinden kaynaklanan dengesizliklerdir. Chenery'e göre piyasada dengesizliğin olduğu bir ortamda üretim faktörlerinin piyasa fiyatları ile sosyal maliyetler birbirini

[1] Nurkse bir ülkenin yoksul olduğu için yoksul olduğunu savunmaktadır. Daha açık bir ifadeyle yoksulluğun ortaya çıkmasının ve devam etmesinin sebebi yine yoksulluktur. Ona göre ister talep ister arz yönünden bakılsın bir ülke düşük gelir düzeyine sıkışmış bir kısır döngü içerisindedir (Taban ve Kar, 2015).
Arz yönünden: Düşük Gelir → Düşük Tasarruf → Düşük Yatırım → Düşük Verimlilik → Düşük Gelir
Talep yönünden: Düşük Gelir → Düşük Talep → Pazarın Darlığı → Düşük Yatırım İsteği → Düşük Verimlilik → Düşük Üretim → Düşük Gelir

yansıtmamaktadır. Fiyatların sosyal maliyetleri yansıtmadığı bu durumda, sosyal kârlılık ile kâr maksimizasyonunu sağlayan girişimcinin sağladığı özel kâr arasında farklar ortaya çıkmaktadır. Buna göre, bu farklar ne kadar büyürse optimal kaynak dağılımından da o kadar uzaklaşılmış olunacaktır. Bu yüzden Chenery, böyle bir ortamda planlama yoluyla piyasaya müdahale etmenin gerekliliğini savunmaktadır (Chenery, 1955; Yavilioğlu, 2002b).

2.1.3.2 . Dengesiz kalkınma

Dengesiz kalkınma kuramı, dengeli kalkınma modellerine bir tepki olarak ortaya çıkmış bir kuram olsa da bazı kesin ayrımlar dışında dengeli kalkınma kuramı ile benzer fikirleri savunmaktadır. Dengesiz kalkınma kuramları Streeten'e (1966) göre şu 2 temel nokta üzerine yoğunlaşmaktadır:

- Bazı koşullarda, dengesizlik iktisadi kalkınmayı canlandırabilir ve teşvik edebilir.
- İktisadi büyümenin sağlanması için bazen denge feda edilebilir.

Buna göre dengesiz kalkınma Dülgeroğlu'na (1999) göre şu durumlarda arzulanan ve başarılı bir iktisat politikası olabilir:

- Ölçek, büyütme maliyetinin yüksek olması,
- Oluşturacağı dışsallıklar ile yeni buluş ve uygulamalara olanak sağlaması,
- Dengeli büyüme ile kıyaslandığında daha fazla gelir sağlama etkisinin mümkün olması,
- Bölünmezliğin önemli olması.

Dengesiz kalkınma kuramının en önemli öncülerinden olan Hirschman, büyüme sürecinde olan bir ekonomide, belli dönemlerde yaşanan darboğazlar ve kıtlıklar üzerinde durmuştur. Hirschman'a göre iktisadi kalkınma için bazı durumlarda dengeden vazgeçilebilir. Bu durum sermaye birikiminin hızlanmasını beraberinde getirecektir. Az gelişmiş ülkelerin büyüme kaynakları yetersizliği sorununun yanı sıra bu kaynakların bir araya getirilmesinde ihtiyaç duyulan araç ve kaynaklarda ve karar vericilikte de bir yetersizlik söz konusudur. Başka bir deyişle az gelişmiş

ülkeler kaynaklarını verimli ve etkin bir şekilde kullanma yetkinliğine sahip değildir. Bu yüzden Hirschman'a göre her sektöre yatırım yapmak az gelişmiş ülkelerde mümkün değildir. Çünkü az gelişmiş ülkelerde her sektöre yatırım yapmaya yetecek ne sermaye miktarı ne de piyasa genişliği mevcuttur. Aynı zamanda kaynak kıtlığının yanında girişimci kıtlığı da bir diğer önemli sorundur. Bu yüzden mevcut kaynaklar seçilecek öncü bir sektörün geliştirilmesi yönünde kullanılmalıdır (Frank, 1960; Yeung, 2017).

Dengesiz kalkınma kuramının bir diğer savunucusu F. Perroux, kalkınma kutupları teorisi ile bu kuramı daha ileriye götürmüş ve "alanı" analize dahil etmiştir. Perroux kalkınmanın belirli sektör veya yörelerde başlamasının rastlantı olmadığını tersine bunun ekonomik gelişmenin bir koşulu olduğu fikrini ileriye sürmüştür. Ona göre motor veya sürükleyici birimler olarak adlandırılan birimler hem bulundukları yörede hem de kalkınma kutuplarının ortaya çıkmasında önemli rol oynamaktadır. Çünkü sürükleyici birim satın aldığı girdi ve piyasaya sunduğu çıktılar ile birlikte, yörede oluşturulacak bir kalkınma ortamı için motor görevi üstlenmektedir. Bu birimler sürükleyici bir endüstri, firma veya diğer illere göre göreli olarak gelişmişliği daha iyi iller olabilir. Sürükleyici birimler sadece belli bir dönem için geçerlidir ve yöre talebini karşılayabilmelidir (Erdoğan, 1993; Serra, 2003).

Gelişme kutupları mevcut olduğu yörede gelişmeyi artırıcı veya durdurucu etkiler bırakabilmektedir. Eğer kutuplaşma pozitif bir dışsallık sağlar ise o bölgede düşük maliyetli yeni işletmeler kurulabilir ve buda verimliliği düşüren negatif dışsal ekonomiler ortaya çıkıncaya kadar yörenin faaliyet alanlarını genişletebilir. Ayrıca yöreye yapılan yatırımlar da yeni harcamaları teşvik ettiği gibi sürükleyici birimler küçük ve orta işletmeler tarafından örnek alınıp taklit edilebilir. Bu da ekonomik canlılığı daha da artıran bir unsur olacaktır. Ancak eğer kutuplaşma negatif bir dışsallığa sebep olursa bu kez gelişmeyi durdurucu etkilere sebep olabilir. Örneğin büyüme kutuplarına yapılan yatırımlar ve dışsal ekonomiler gibi cazip unsurlar hem üreticiye hem de tüketiciye ilgi çekici gelmektedir. Üreticiler ve tüketiciler de üretim faktörleri ile birlikte bu bölgelere doğru kaymaktadırlar. Bu tür bir kayma sonucunda da az gelişmiş bölgeler daha da geriliğe ve fakirliğe doğru terk edilmektedir.

Dolayısıyla dengesiz gelişmenin boyutu, kutup ve çevresinde bu etkilerden hangisinin daha fazla görüldüğüne göre değişecektir (Elmas, 2004; Akkahve, 2004).

Dengesiz kalkınma yanlılarından bir diğeri ise P. Streeten'dir. Streeten de yine Hirschman gibi belli şartlar altında, ekonomideki dengesizliğin bir avantaja dönüşebileceğini savunmaktadır. Streeten'e göre denge üzerine fazla ısrar etmek durgunluğu önlemekten çok, ona sebep olan etken olabilir. Aksine dengesizlik ise bazı durumlarda hızlı büyümenin anahtarı, hatta koşulu durumundadır. Streeten, dengesiz kalkınma durumunu ve bu durumun ekonomiye etkisini önce tüketim daha sonra ise üretim üzerinde açıklamaya çalışmıştır. Ona göre dengesizlik durumları statik ve dinamik etken olarak iki şekilde sınıflandırılabilir. Statik etken belli ihtiyaçlar ve teknoloji karşısında bölünmezlikler ya da ölçek ekonomileri gibi unsurlar olarak tanımlanabilirken, dinamik etken ise yeni ihtiyaçların doğmasını karşılayacak uyarıcı kuvvetler, teknolojik yenilikler ve yeni buluşlar gibi piyasanın dinamik yapısı için ortamın uygunluğu olarak tanımlanabilir (Gürkan, 1989; Demir, 2013).

2.2. Bölge Kavramı

II. Dünya Savaşı'ndan sonra bazı ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmaya yönelik negatif bir ilerlemeye maruz kalması ve bölgesel dengesizliklerin giderek artmaya başlaması sonucunda ülkeler, bölgesel dengesizlikleri azaltmaya yönelik politikalar aramak zorunda kalmıştır (Maden ve Yiğit, 2019). Dolayısıyla bölgesel ölçekte kamu politikasına duyulan ihtiyacın artmasıyla beraber, bölge kavramının ne olduğuna yönelik de bir tanımlama yapma ihtiyacı doğmuştur.

Bölge kavramı konusunda günümüzde dahi hala anlamsal olarak bir fikir birliğine varılamamakla birlikte, kavramın anlamı bakılan perspektif ve dönemsel sorunlara göre değişiklik göstermiştir (Sert, 2012). Bu kavram kimi zaman mahalle veya birkaç ilden oluşan yöre, kimi zaman bir kent, kimi zaman birkaç ülkeden oluşan kara parçaları ve hatta kimi zaman ise kıta olarak tanımlanmıştır. Ancak genellikle bölge, belli kriterler açısından homojen olan, şehirden büyük, ulus devletin kapladığı

alandan küçük ve onu alt bölümlere ayıran parçalar olarak tanımlanmaktadır (Kayan, 2012).

2.2.1. Bölge Ayrımları

İktisadi kalkınma açısından değerlendirildiğinde mekân boyutu olan bölgeler, ikili bir ayrıma tabi tutulmaktadır. Bunlardan birincisi bölgelerin ekonomik yapılarına göre yapılan ayrım, ikincisi ise bölgelerin gelişmişlik seviyelerine göre yapılan ayrımdır.

2.2.1.1 . Ekonomik yapı açısından bölgeler

Bölgeler ekonomik yapılarına göre ayrılırken belli bir zaman ve mekandaki durumu esas alınmaktadır. Ekonomik yapılarına göre bölgeler, homojen (türdeş) bölge, polarize (kutuplaşmış) bölge ve plan (planlama amaçlı) bölge olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

2.2.1.1.1. Homojen (türdeş) bölge

Bölgeler arası gelişme farklılıklarını azaltmaya yönelik politikaları içeren bir bölge türü olan homojen bölge, kavramsal olarak aynı gelişmişlik düzeyinde olan komşu illerin oluşturduğu bir alanı tanımlamak için kullanılır (Işık, Baysal ve Ceylan, 2010).

Homojen bölge, ülkenin bölgeleri arasındaki gelişme farklarını anlamamıza olanak sağlayan hem iktisadi hem de sosyal açıdan gelişme seviyelerini vermesi açısından önemlidir. Homojen bir bölgenin sınırlarını belirlemek için aynı özellikleri taşıyan ve birbirine bitişik durumda olan alanları gruplandırmak yeterlidir. Bölgeleri sınırlamak için uygulanan bazı kriterler vardır. Bu kriterlerden bazıları kent nüfus oranı, eğitim düzeyi, kişi başına düşen milli gelir, sanayileşme seviyesi, beslenme seviyesi gibi kriterlerdir. Bölgesel kalkınma ile ilgili tüm çalışmalar, mevcut durumu saptamak için işe homojen bölgeleri tespit etmekle başlamaktadırlar (Kılıç ve Mutluer, 2004).

2.2.1.1.2. Polarize (kutuplaşmış) bölge

Polarize bölge belli bir cazibe merkezi ve bu cazibe merkezinin etkisinde kalan alt ölçekli yerleşim birimlerinin hiyerarşik bir ilişki içinde oluşturduğu mekanlardır. Bilindiği gibi gerek iktisadi yönden gerekse sosyal yönden bir ülkenin tüm bölgeleri aynı anda ve aynı hızda gelişmemektedir. Bazı bölgelerin kültürel açıdan olan gelişmişlik seviyesi, bazı bölgelerin ise ekonomik açıdan olan gelişmişlik seviyesi o bölgeyi bir cazibe (çekim) merkezi haline getirmektedir (Parr, 1973).

Aslında bir ülkenin tüm yerleşim birimleri kendisinden üstün bir cazibe merkezine bağlıdır ve o merkezle karşılıklı ilişki içerisindedir. Köy ve kasaba gibi küçük yerleşim birimleri, kendisinden büyük şehirlerin, aynı şekilde şehir gibi büyük yerleşim birimleri de büyük metropollerin etkisi altında bulunmaktadır. En büyük merkez, hiyerarşik ilişkilerin en üstünde bulunan birinci derece polarize merkez olma özelliğine sahiptir. Eğer bu şekilde bir yerleşim birimi, kendinden küçük bir veya birden fazla yerleşim birimini etkiliyorsa, bu durum o yerleşim biriminin kutuplaştığını yani bir polarize bölge oluşturduğunu göstermektedir. Bir ülkede, yerleşim merkezlerinin sayısı ne kadar fazla ise cazibe merkezlerinin sayısı da o kadar fazla olacak ve buna bağlı olarak da bir o kadar polarize bölge oluşacaktır (Aydın, 2008).

2.2.1.1.3. Plan (planlama amaçlı) bölge

Plan bölge, ülkeden daha küçük, şehirden daha büyük, yönetsel sınırları açısından ulusun yönetsel biriminin sınırlarıyla çakışan ancak etkileşim bakımından o sınırları aşabilen, yerinden yönetilen, demokratik bir yönetim biçimi ve bütçeye sahip olan bir planlama ve yönetim birimi olarak tanımlanmaktadır (DPT, 2000).

Homojen ve polarize bölgelerde ekonomik ve sosyal özellikler, ekonomik yapı ve faaliyetlerin şekli veya merkez ile çevre arasındaki ekonomik ilişkiler göz önünde bulundurularak bir ayrım yapılmaktadır. Plan bölgede ise ayrım, kalkınma hedeflerine uygun planların hazırlanmasına yardımcı olmak, planların uygulanmasını kolaylaştırmak ve bölgenin kalkınma hedefine katılımını sağlamak amacıyla tespit edilmiş az gelişmiş bir özellik (kişi başına düşen doktor sayısı azdır, hasta başına

düşen yatak sayısı azdır, otel, lokanta, park, hastane, okul, tiyatro, sinema gibi sosyal ihtiyaçların giderildiği yerler yetersizdir gibi) üzerine yoğunlaşılmaktadır. Bu tür bölgelerde satın alma gücünün düşük olmasına ek olarak diğer bölgelerle olan sosyo-ekonomik ilişkiler de dengesizdir (Doğan ve Yıldız, 2007).

2.2.1.2 . Bölgesel gelişmişlik düzeyine göre bölgeler

Bölgelerin gelişmişlik düzeyine göre olan ayrımları literatürde farklı şekillerde yapılabilmektedir. Ancak genel hatlarıyla az gelişmiş bölge ve gelişmiş bölge olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

2.2.1.2.1. Az gelişmiş bölge

Az gelişmiş bölgeler, gelişme sağlamak için imkanları bulunmayan yaşam standartlarının düşük olduğu, toplumun refah seviyesinin gelişmiş bölgelere nazaran daha kötü durumda olduğu, genellikle gelişmiş bölgelere yoğun göç veren ve gelişme gösterme potansiyelini de kaybetmeye yüz tutmuş bölgelerdir (Tütengil, 1977). Az gelişmiş bölgelerin bazı özellikleri Erkal'a (1978) göre şöyledir:

- Gelir seviyesi ve gelir artış hızı ülke düzeyinin altındadır.
- Ekonomide hâkim sektör tarımdır.
- Nüfus artış hızı ve 0-14 yaş grubu oranı yüksektir.
- İşgücünün sendikalaşma oranı ülke ortalamasının altındadır.
- Tasarruflar yetersizdir ve yatırım için sermaye kıtlığı vardır.
- Eğitim ve sağlık hizmetleri ülke ortalamasının altındadır.
- Milli pazara yeterince dahil olamama durumu ve bunun sonucunda gelen zirai üretim düşüklüğü durumu mevcuttur.
- Alt yapı yatırımları önemli ölçüde yetersizdir.
- Üretim faktörlerinin marjinal verimliliği düşüktür.
- Ulaşım ve haberleşme ağı yetersizdir.
- Gelir dağılımı adaletsizdir.

2.2.1.2.2. Gelişmiş bölge

Ekonomik ve sosyal açıdan ileri seviyeye ulaşmış, yaşam standartlarının yüksek olduğu, toplumun refah seviyesinin yüksek olduğu, sosyal ve kültürel göstergelerin de ülke ortalamasının üzerinde olduğu bölgelerdir (Erkan, 1999). Gelişmiş bölgelerin özellikleri Erkan (1987) ve Filiztekin'e (2008) göre şöyledir:

- Gelir düzeyi ve gelir artış hızı yüksektir.
- Şehirleşme ve sanayileşme derecesi yüksektir.
- Zengin ve verimli topraklara sahiptir.
- Eğitim ve sağlık hizmetleri ülke ortalamasının üzerindedir.
- Ulaşım ve haberleşme ağı gelişmiştir.
- Okuryazarlık oranı yüksektir.
- Vasıflı işgücü potansiyeli ve üretim faktörlerinin marjinal verimliliği yüksektir.
- Tasarruf ve yatırımlar fazla ve süreklidir.
- Sosyal ve kültürel ihtiyaçlar en üst düzeyde karşılanabilir.
- Yüksek istihdam olanaklarına sahiptir.
- Altyapı yatırımları yeterli ve süreklidir.
- Gelir dağılımı adaletli ve dışarıdan göç alan bölgelerdir.

2.3. Bölgesel Dengesizlik Kavramı

Bölgesel dengesizlik kavramı, bir ülkenin farklı bölgelerinde, çeşitli sebeplerden dolayı ortaya çıkan her türlü eşitsizlik/dengesizlik olarak tanımlanabilir. İktisadi gelişme ülkenin tüm bölgelerinde aynı anda ve hızda gerçekleşmeyip, çeşitli kriterlerden dolayı ülkenin bölgeleri arasında da ekonomik veya sosyal açıdan dengesizlikler ortaya çıkabilmektedir. Bölgeler arası gelişmişlik farklılıkları her ülkede görülen yaygın bir sorun olmakla beraber, gelişmiş ülkelerdeki dengesizlikler azalma, az gelişmiş ülkelerdeki dengesizlikler ise artma eğilimi göstermektedir (Aslan, 2013; Tekkanat ve Mermer, 2018). Bölgesel dengesizlikler ülkelerin kalkınmasının önünde bir engel niteliği oluşturmakta ve az gelişmiş bölgelerin, merkez bölgelere olan bağlılığını da artırmaktadır. Doğrudan bir ilişki içerisinde her

kent, sırası fark etmeksizin, hiyerarşinin üstünde olanlara sosyo-ekonomik olarak bağlı durumda iken aşağıda olanlar ise kendisine bağlı durumdadır. Bu da ekonomik kaynakların daha çok gelişmiş bölgelere aktarılmasına ve bu bölgenin çevresinde yer alan bölgelerin ise daha da yoksullaşmasına sebep olmaktadır (Erkan, 1994).

Günümüze bakıldığında gerçekten önemli ve çözülmesi gereken bir sorun olan bölgesel dengesizlik sorununu kavramsal olarak daha iyi anlamak için, bölgesel dengesizliklerin tarihine bakmak faydalı olacaktır.

2.3.1. Bölgesel Dengesizliklerin Tarihi Kökeni

18. yüzyılın başları ve öncesinde ülkeler arası bazı gelişme farklılıkları veya ülke içi sınıf farklılıklarına rastlansa da ülkenin bölgeleri arasında belirgin bir bölgesel farklılık bulunmadığı göze çarpmaktadır. Dolayısıyla bölgesel dengesizlik kavramı ve buna yönelik politika arama isteği de bu dönemlerde bir ihtiyaç haline gelmemiştir. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra insanlık tarihi için ikinci önemli dönüm noktası olan sanayi devrimi ile birlikte hem uluslararası hem de ulusal çapta bölgesel dengesizlikler baş göstermeye başlamıştır. Sanayi devrimi ile birlikte, sanayileşme belirli bölgelere kutuplaşmış ve sanayinin gelişmiş olduğu bölgeler de gerek ekonomik gerek sosyal açıdan diğer bölgelere göre daha hızlı gelişmiştir. Bu gelişme ile birlikte ülkenin dört bir yanından insanlar, daha iyi yaşam standartları ve daha iyi ekonomik şartlar bulma ümidiyle bu bölgelere akın etmiştir. Bunun sonucunda ise sanayi kentleri ortaya çıkmış, kentler ile kasabalar arasında görülen farklar iyice açılmış ve kentler ekonomik faaliyetlerin merkezi durumuna gelmiştir. Bu da bize bölgesel dengesizliklerin ilk sinyallerini vermektedir (Küçükkalay, 1997; Mutluer, 1999).

Bölgesel dengesizliklerin ortaya çıkışı sanayi devrimi ve sonrası döneme kadar uzansa da bölgesel dengesizliğin ciddi bir sorun olarak görülmesi, 1929'da yaşanan ve tüm dünyayı derinden sarsan büyük buhrana dayanmaktadır. Büyük buhranın tüm dünyaya yaşattığı sancı ülkelerin hem ekonomik hem de sosyal yapılarına ciddi zararlar vermiş ve bölgesel dengesizlikler de önemli ölçüde artmıştır. Sonrasında yaşanan II. Dünya Savaşı ile de ister savaşa katılsın ister katılmasın neredeyse tüm

dünya ülkeleri ekonomik ve sosyal açıdan etkilenmiş ve bölgesel dengesizlikler çığ gibi büyümüştür. Bu tarihten sonra bölgesel dengesizlik, tüm ülkeler için milli bir sorun haline gelmiş ve tüm devletlerin ekonomik ve siyasi programlarında da bir kavram olarak yerini almıştır (Aşgın, 2007; Özel, 2009).

Günümüzde özellikle küreselleşme olgusu ile birlikte bölgesel dengesizliklerdeki artışlar hız kazanmış ve dengesizliklerin nedenlerinin araştırılmasına olan ilgi de buna bağlı olarak artmıştır. Bu durum ise ekonomik coğrafyanın, özellikle ekonomistler tarafından yeniden keşfedilmesini sağlamıştır (Elmas, 2001).

2.3.2. Bölgesel Dengesizliklerin Nedenleri

Sanayi devrimi ile başlayan bölgesel dengesizlikler, günümüzde de hala ülkelerin çözmesi gereken ciddi bir sorun olarak önemini artırarak korumaktadır. Bütün bölgeler aynı hızda ve aynı anda bir gelişme göstermediği için ekonomik faaliyetler ve sanayileşme belli bölgelere yığılma eğilimi göstermektedir. Bu bölgeler ise gerek insan faktörünü gerek işgücünü gerek ise yatırımları kendine çekme konusunda bir fırsat üstünlüğü sağlamaktadır. Bu da ülkede bölgelerarası bir fırsat eşitsizliğinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Özdemir, 1999).

Bölgesel dengesizliklerin nedenini yalnızca ekonomik olarak düşünmek doğru olmayacaktır. "Ekonomik fırsat eşitsizliği" önemli bir sebep olmakla beraber bunun yanında "coğrafi fırsat eşitsizliği", "sosyal fırsat eşitsizliği" ve "kültürel fırsat eşitsizliği" gibi faktörler de dengesizliğin oluşmasının önemli sebeplerindendir. Zira bu dengesizlik türleri birbirini etkileyen ve birbirlerinin ürünü olan dengesizlik türleridir.

2.3.2.1 . Coğrafi fırsat eşitsizliği

Coğrafi fırsat eşitsizliği doğrudan fiziki şartların (iklim, bitki örtüsü, hastalık, çevresel koşullar, doğal afetlerin sıklığı) ve doğal kaynakların (yer altı ve yerüstü kaynakları) sonucu durumundadırlar (Bekmez, 2014). Dünyada bölgelere göre ekonomik kaynak dağılımı farklılık göstermektedir. Ekonomik kaynaklar yeryüzüne eşit bir şekilde dağılmamakla birlikte kimi bölgelerde daha fazla, ulaşılması kolay ve

verimli iken kimi bölgelerde ise daha sınırlı, ulaşılması güç ve verimsizdir. Dolayısıyla da ekonomik kaynakların yetersiz olduğu bölgeler iş imkanlarının kıt olması, üretim gücünün düşük olması ve üretimin birincil sektöre dayanması gibi sebeplerden dolayı gelişme gösterememektedir. Aynı durum ülke sınırları içerisinde de geçerlilik taşımaktadır. Ekonomik kaynakların ve gelişme potansiyelinin daha yüksek olduğu bölgeler hızlı bir şekilde gelişirken, ekonomik kaynakları yetersiz ve gelişme potansiyeli açısından sınırlı olan bölgeler yeterince gelişim gösterememektedir (Başol, Durman ve Çelik, 2005; Kayan, 2012).

2.3.2.2 . Ekonomik fırsat eşitsizliği

Doğrudan coğrafi fırsat eşitsizliğinin de bir ürünü olan ekonomik fırsat eşitsizliği genel olarak bir ülke ekonomisinde aynı üretim faktörlerinin, (sermaye, emek, toprak, girişimci) farklı bölgelerde ya da piyasalarda farklı gelirler elde etmeleri sonucunda ortaya çıkan dengesizlik türüdür. Bu durum serbest piyasa şartları altında üretim faktörlerinin ülkeye dengesiz bir şekilde dağılmasına ve dolayısıyla da bölgesel dengesizlik farklarının açılmasına olanak sağlamaktadır. Ayrıca yatırımlar her zaman düşük maliyet ile maksimum kâr elde edilen bölgelerde yoğunlaştığı için ekonomik açıdan daha gelişmiş bölgeler, yatırımları daha fazla çekme potansiyeline sahip bölgelerdir. Bu da bu bölgelerin diğer bölgelere göre daha çok gelişmesine olanak sağlamaktadır. Bunun yanında gelişmiş bölgelerin iş bulma imkanlarının daha iyi olması, farklı istihdam olanaklarına sahip olması, vasıflı işgücü potansiyelinin yüksek olması ve üretim faktörlerinin marjinal verimliliğinin yüksek olması gibi unsurlar da bu bölgelerin ekonomik yönden bir fırsat eşitliği sağlamasına olanak tanımaktadır (Gökçen, 1987; Yılmaz, 2001).

2.3.2.3 . Sosyal fırsat eşitsizliği

Sosyal fırsat eşitsizliği aslında ekonomik fırsat eşitsizliğine bağlı olarak oluşan bir dengesizlik türüdür. Ekonomik yönden daha gelişmiş bölgeler hem sosyalleşme adına yeni yatırımları hem de bölgenin daha çok gelişmesini sağlayan altyapı yatırımlarını daha çok çekmektedir. Bu nedenle bu bölgeler sosyal yönden bir fırsat üstünlüğü sağlamaktadır. Yani bu bölgelerin ekonomik yönden daha gelişmiş olması

onları eğitim, sağlık, ulaşım gibi imkanlarının da daha iyi bir seviyede olmasına ve bunun yanında konut, otel, restoran, haberleşme ağı, alışveriş gibi sosyal imkanların da gelişmesine imkân sağlamaktadır. Aynı zamanda bu tür bölgelerde eğitim seviyesine bağlı olarak kültür seviyesi, davranış ve giyiniş tarzı, sosyal mevkiler ve hatta suç oranları bile değişim göstermektedir. Bu da bölgesel gelişme farklılıklarının çeşitli yönleriyle daha da artmasına sebebiyet vermektedir (Kulaksız, 2008).

2.3.2.4 . Kültürel fırsat eşitsizliği

Kültürel eşitsizlikler de yine diğer dengesizlik türlerinin, özellikle de sosyal fırsat eşitsizliğinin bir ürünü konumundadır. Çünkü kültürel bağlamdaki dengesizlikler genel olarak eğitim seviyesine göre ortaya çıkmaktadır. Kültürel fırsat eşitsizliği, ülkedeki bazı bölgelerin turizm, kültür, eğitim-öğretim ve ticaret merkezlerine yakın konumda olması, ulaşım ve haberleşmenin gelişmiş olması, siyasi merkezlere yakın konumda olması ve sanatsal etkinlikler gibi sosyal açıdan insanı geliştiren etkinliklerin yapıldığı şehirleri içinde barındırması gibi sebeplerden dolayı diğer bölgelere göre bir üstünlük göstermesinden kaynaklanmaktadır (Tutar ve Demiral, 2007).

2.3.3. Bölgesel Dengesizliklerin Etkileri

Bölgesel dengesizliklerin etkilerini tanımlarken ilk olarak, dengesizliğe neden olan faktörlerin, diğer dengesizlik faktörlerinin de ortaya çıkmasının bir sebebi olduğu gerçeğine bakmak gerekmektedir. Bölgesel dengesizliklerin ortaya çıkma nedenlerine bakıldığı zaman, herhangi bir nedenin başka nedenleri de etkilediği, onların ürünü olarak ortaya çıkabildiği görülmektedir. Ülkenin coğrafi yönden sahip olduğu özellikler ekonomik gelişmişlik seviyesini, ekonomik yönden sahip olduğu özellikler sosyal gelişmişlik seviyesini, sosyal yönden sahip olduğu özellikler ise kültürel gelişme seviyesini etkilemektedir. Bu da tek bir dengesizliğin zincirleme olarak başka dengesizliklere de yol açtığını ve bölgelerarası gelişme farklılıklarını daha da artırdığını göstermektedir.

Bölgesel dengesizliklerin daha spesifik etkileri incelendiğinde ise iktisadi ve sosyal kalkınma açısından bazen yararlı bazen sakıncalı etkiler bıraktığını görmek mümkündür. Bir ekonomide gelişmenin başladığı bölgeye işgücü ve sermaye gibi bazı üretim faktörleri yönelme eğilimi göstermektedir. Çevre bölgelerdeki girişimci niteliği taşıyan dinamik elemanlar ve gizli işsiz statüsündeki çalışanlar, gelişmenin başladığı bölgelerin avantajlarından faydalanmak için bu bölgelere yönelmektedir. Bu da ülkedeki toplam üretim düzeyinin ve buna bağlı olarak da milli gelirin artmasına ve ülkenin kalkınma yolunda önemli bir adım atmasına olanak sağlamaktadır. Buna ek olarak ise, çevredeki firma ve işletmeler bölgenin sürükleyici sektör veya endüstrilerinden etkilenip, yeni teknoloji ve üretim yöntemleri yoluyla kendilerini yenileyerek ekonomik gelişmenin daha da iyileşmesine olanak sağlamaktadır. Diğer yandan gelişme durumunda olan bölgelerin sürükleyici (motor) endüstrileri, diğer bölgelerin hammadde ve tarımsal ürünlerini satın almakta, bu da bu bölgelerde yeni pazarların oluşmasına olanak sağlamaktadır. Kutuplaşmanın yoğunlaşması için yapılan yatırımlar ve satın alınan girdiler için yapılan harcamalar ise, bölgede satın alma gücünün artmasına yol açacağı için yeni yatırımların yapılmasını da gerekli kılmaktadır (Gündüz, 2006; Gülbahar, 2009).

Bölgesel dengesizliklerin geliştirici etkilerinin yanında bir de iktisadi kalkınmayı yavaşlatıcı, geriletici etkileri bulunmaktadır. Gelişmenin daha hızlı ve yüksek olduğu bölgelerde yüksek refah, geniş istihdam olanakları, daha iyi sosyal imkanlar, çeşitli ekonomik ve sosyal birimlere yakınlık, gelişmiş hizmet sektörü (sağlık, eğitim, ulaşım, haberleşme) gibi daha sayılabilecek birçok cezbedici üstünlük bulunmaktadır. Bu üstünlükler de daha çok vasıflı/kalifiyeli elamanı ve beyin göçlerini bu bölgelerin çekeceği anlamına gelmektedir. Buna ek olarak, gelişen bölgelerdeki yüksek talep ve yatırım düzeyleri cazibeyi iyice artırmakta ve aktif işgücünün yanı sıra sermayenin de bu bölgelere kaymasına neden olmaktadır. Bunun sonucunda da zaten gelişme gösteremeyen bölgeler tamamen gelişme dinamiklerinden yoksun bırakılmaktadır. Ayrıca başlangıçta ekonomide pozitif dışsallıklar sağlayan dengesizlik durumu belli bir gelişme seviyesinden sonra tersine dönebilmekte ve negatif dışsal ekonomilerin çıkmasına sebep olabilmektedir. Bu da verimliliğin azalmasına, kamu hizmetleri ile altyapı unsurlarının yetersizleşmesine ve maliyetlerin de giderek artmasına yol açabilmektedir (Bayraktutan, 1994).

2.4. Bölgesel Kalkınma Kavramı

Bölge ve bölgesel dengesizlik kavramlarının iktisat literatürüne girmesi, kalkınma kavramının anlamsal içeriğinde önemli bir değişim meydana getirmiştir. Meydana getirdiği bu değişim, bölgesel gelişme farklılıklarının öneminin tüm dünya ülkeleri tarafından kabul edilmesi ile birlikte, kalkınma ile bölgesel kalkınma kavramlarının birbirinden bağımsız olarak düşünülemez hale gelmesine yol açmıştır. Dolayısıyla bir ülkenin kalkınması için öncelikle yerel kalkınmanın sağlanması ve bölgeler arası gelişme farklılıklarının en aza indirilmesi, kalkınmanın vazgeçilmez bir unsuru olmuştur (Gök, 2012).

Bölgesel dengesizliklerin ciddi bir sorun olarak ele alınması sanayi devrimi dönemine dayansa da bölgesel kalkınmaya yönelik ilk uygulama 1929 büyük bunalımını takip eden dönemde ABD'nin (Amerika Birleşik Devletleri) Tennesse Vadisi'nde gerçekleştirilmiştir. Tennesse nehri ve vadisinin kalkındırılmasına yönelik ABD'de 1933 yılında TV A (Tennessee Valley Authority) kurulmuştur. Bu bölgenin fiziksel, ekonomik ve toplumsal gelişimini sağlamak için plan ve uygulamaların gerçekleştirilme görevi de TV A'ya verilmiştir. TV A'nın kendisinden beklenen hedefleri yerine getirmesi ve bölgenin amaçlara uygun şekilde başarılı bir şekilde kalkındırılması sonucu doğrultusunda, bölgesel kalkınma kavramının hem ABD'de hem de diğer ülkelerde kamu eliyle geri kalmış bölgelerin kalkındırılması için uygulanabileceği düşüncesi yerleşmiştir (Barbour, 1937; Arslan, 2005).

Avrupa'da ise, II. Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkileri ve teknolojik ilerlemeler sonucunda, bölgesel dengesizlik sorununu iyice artırmış ve bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesine yönelik planlama yapma ihtiyacı gündeme gelmiştir. Bu dönemden sonra yaşanan değişimler literatüre gelişme/kalkınma ekonomisi ve gelişmişlik/azgelişmişlik gibi kavramların da eklenmesi ile birlikte bölgesel kalkınmanın da mutlaka üzerinde durulması gereken bir konu olarak iktisat literatürüne girişini sağlamıştır. Kavramın ortaya çıkışının temeli, II. Dünya Savaşı sonrası oluşan iktisadi ortamda gelişmişlik-azgelişmişlik gibi sorunları tespit etmek ve bu sorunlara bir çözüm önerisinde bulunmak için oluşturulan teori ve modellerin bir araya gelmesine dayanmaktadır (Kırankabeş, 2013).

Bölgesel kalkınma kavramı genel olarak, bölgesel dengesizliklerin önlenmesi amacıyla az gelişmiş bölgelerdeki iktisadi faaliyetlerin üretim ve istihdam politikaları ile desteklenmesi durumudur. Bunun yanında bölgesel kalkınma, ülke içindeki bölgelerin hem çevre bölgeler hem de dünya ile entegre bir sürdürülebilirlik çerçevesinde, bölge refahının artırılmasına yönelik çalışmalar olarak da tanımlanabilir (Akyol, 2016).

Anlatılanlar ışığında görülmektedir ki, bölgesel kalkınma kavramı iktisat literatüründe yerini aldığından beri tüm ülkelerin milli bir hedefi haline gelmiş ve kalkınmanın mekânsal ve yerel boyutlarını analiz etmeye yönelik de politika geliştirme ihtiyacı doğmuştur.

2.4.1. Bölgesel Kalkınma Politikaları

Bölgesel dengesizliklerin ortaya çıkmasıyla birlikte, bölgelerarası gelişme farklılıklarını gidermeye yönelik çalışmalar tüm ülkelerin siyasi ve ekonomik programlarında yerini almıştır. Ülkelerin geri kalmış bölgelerinin gelişmiş bölgelere sosyal refah bakımından yaklaştırılması ve ekonomik dengesizliklerin önlenmesi politikalarının yanında, bölge ve kalkınma kavramlarının bir bütün olarak ele alınmasıyla birlikte, bölgesel kalkınma hedeflerine uygun alternatif politika arayışları da gündeme gelmiştir (Özker ve Biniş, 2010).

1929 yılında ABD merkezli yaşanan büyük buhranın olumsuz etkilerini giderme konusunda klasik iktisat politikalarının yetersiz kalması sonucunda devlet müdahalesi fikrini savunan Keynes'in iktisat politikaları tüm dünya tarafından benimsenmiştir. Bu sayede 1939 yılına kadar süren büyük buhranın olumsuz etkileri önemli ölçüde giderilebilmiştir. Keynesyen politikalar 1970'li yıllarda yaşanan stagflasyon krizine kadar etkisini sürdürmüş ve hem kalkınma, büyüme, dışa açılma açısından hem de makroekonomik değişkenler açısından kamunun yerini/gücünü genişletmiştir. Buna bağlı olarak ise yerel organlar karşısında devlet kuruluşlarının gücü artmıştır. Merkezi bir anlayış çerçevesinde gerçekleştirilen bu ilk dönem bölgesel kalkınma politikaları, Geleneksel (merkeziyetçi) Bölgesel Kalkınma Politikaları olarak adlandırılmaktadır. Geleneksel Bölgesel Kalkınma Politikalarının

temel amacı, az gelişmiş bölgelerin sanayileştirilmesi ve modernizasyonu yoluyla bölgesel dengesizlikleri azaltmaktır. Bu politikaların temelinde, ekonominin belirli sektörlerinde veya coğrafi alanlarda nispeten az ancak büyük yatırımların yapılması yoluyla bir fayda sağlanması ve ortaya çıkacak faydanın da yaygınlaşarak diğer bölgelere yansıması (dışsal ekonomiler) fikri yatmaktadır. Bu planlama sürecinde kararlar yerel halka danışılmaksızın devlet tarafından alınmaktadır (Akiş, 2011; Özaslan ve Ünlü, 2015).

Bölgesel dengesizliklerin azaltılması konusunda Geleneksel Bölgesel Kalkınma Politikaları başarılı olmuş olsa da yapısal sorunların çözülmesi konusunda istenilen çözümleri sunmada eksik kalmıştır. Bunun en önemli sebebi ise "geri dönme riski" olarak adlandırılan ve beklenenin aksine bölgeden merkeze doğru gerçekleşen kaynak aktarımıdır. Bu durum bölgesel dengesizlikleri gidermekten çok farkın açılmasına sebep olabilmektedir. Bu da gerek küreselleşme ile birlikte yaşanan gelişmeler gerekse ekonomik krizlerin etkisiyle alternatif politika arayışları ile sonuçlanmıştır (Kargı, 2009).

Ülkeler küreselleşme ile birlikte artan rekabet ortamında ayakta kalabilmek, hızlı ekonomik değişimlerin getirdiği tehdit ve baskılarla mücadele edebilmek ve bu süreçte doğan fırsatlardan en iyi şekilde faydalanabilmek amacıyla bölgesel kalkınma politikalarında yapısal değişikliğe gitmişlerdir. Yeni (ademi merkeziyetçi) Bölgesel Kalkınma Politikaları olarak adlandırılan bu politikalar, yerelleşme ve küreselleşme dinamiklerinin dünyaya damgasını vurduğu 1980'lerden bu yana sadece kamu yardımlarına değil, aynı zamanda yaşam kalitesi, işgücü niteliği, yatırım iklimi gibi yörenin niteliğini artırıcı özelliklere ve içsel gelişmeye daha fazla önem veren bir yapı haline gelmiştir. Geleneksel bölgesel politikalar hammaddeye, pazara ve işgücüne odaklanırken; yeni bölgesel politikalar normlar, sosyal ilişkiler ve kurumlardan oluşan bir yapıyı da göz önünde bulundurmaktadır (Akpınar, 2013).

Bölgesel kalkınma yaklaşımında yaşanan dönüşüm ile birlikte yeni bölgesel politikaların, bölgelerin kendi iç dinamiklerine odaklanması, kalkınma politikaları kapsamında sosyal aktörlere daha çok yer vermesi ve gelişimini çağdaş dünyanın gereklerine uygun bir biçimde gerçekleştirmesi gibi özellikleri de günümüz bölgesel

kalkınma politikalarını şekillendiren unsurlar olmaktadır (Çelik ve Erkan, 2010). Bu noktada Tablo 2.1. bölgesel kalkınma politikalarında yaşanan dönüşümün daha iyi anlaşılabilmesine yardımcı olmaktadır.

Tablo 2.1. Geleneksel ve Yeni Bölgesel Kalkınma Politikalarının özellikleri

Özellikler	Geleneksel Bölgesel Politikalar	Yeni Bölgesel Politikalar
Amaçlar	➢ Bölgesel eşitlik ➢ Ulusal ekonomik büyüme ➢ Yatırımların az gelişmiş bölgelere yönlenmesi ➢ Altyapının geliştirilmesi	➢ Bölgesel rekabet gücünün geliştirilmesi ➢ Bölgesel ekonomilerin kapasitelerinin artırılması ➢ İçsel büyüme dinamiklerinin desteklenmesi
Karar Verme-Uygulama Sürecinin Yapısı	➢ Ulusal ölçekte genel politikalar ve bazı özel bölgelerin seçimi ➢ Merkezi hükümetlerin takdir yetkisine bağlı seçim ➢ Kademeli yapı	➢ Bölgesel ve yerel hükümetlerin birlikte karar verme süreci ➢ Bölgesel-yerel karar yetkisi ➢ Yönetişim ağırlıklı karar süreci ➢ Kademeli olmayan örgütlenme biçimleri
Politika Araçları	➢ Kamu finansal desteği ➢ Ağırlıklı olarak kamu kaynaklarına bağımlılık ➢ Tanımlanmış bölgesel birimler için bağlayıcı kararlar ➢ Bürokratik düzenlemeler	➢ Kamu finansal desteği ➢ Koşullara bağımlı örgütlenme ➢ Gönüllü ve koşullu bilgilendirme ➢ Kamunun sağladığı danışma hizmetleri
Siyasal Ortam	➢ Ulusal politikaların öne çıktığı bir siyasal ortam	➢ Ulusal politikalar ile birlikte bölgesel ve yerel politikaların da ağırlık kazanması
Siyasi Sorumluluk	➢ Karar verme sorumluluğu olan merkezi hükümet ➢ Taşra teşkilatına verilen uygulama sorumluluğu	➢ Ulusal hükümet ve bölgesel ve yerel örgütlerin (hükümetlerin) doğrudan politika uygulamalarına yönelimi
Uygulamacı Kurumlar	➢ Merkezi hükümet ➢ Merkezi hükümetin taşra teşkilatları ➢ Bürokratik ilişkiler	➢ Bölgesel birimler ➢ Yarı özerk birimler ➢ Bürokrasi yerine, işletme yönetimi

Kaynak: Eraydın, 2004

2.4.1.1 . Bölgesel kalkınma politikalarının ilkeleri

Bölgesel kalkınma politikalarının birbirini tamamlayıcı nitelikte olan üç temel ilkesi bulunmaktadır. Bunlar; sosyal kârlılık ilkesi, kalkınma kutbu ilkesi ve halkın katılımı ilkesidir.

2.4.1.1.1. Sosyal kârlılık ilkesi

Hangi ekonomik sistemin benimsendiği fark etmeksizin her ekonomide, kıt olan kaynakların tümünün üretime katılması, kaynakların etkin kullanılması ve bu kaynaklarla sağlanacak üretim miktarının artırılması gibi temel sorunlar vardır. Sosyal kârlılık ilkesi gereği eldeki kaynaklar toplumsal yararı maksimize edecek şekilde yönlendirilmelidir. Ancak kâr amacı güden girişimciler üretim kararı alırken, toplumsal faydayı değil de kendi kâr maksimizasyonunu hedef alabilmektedir. Özel sektör, hem kısa vadede yüksek kâr sağlayabileceği daha verimli faaliyetlere yönelmekte hem de kendisine maksimum avantajı sağlayan bölgelerde faaliyetlerini yoğunlaştırmaktadır. Bu da özel sektörün az gelişmiş bölgelere yönelmemesi ile sonuçlanmaktadır. Dolayısıyla bu noktada toplumun sosyal yararı ile işletmelerin özel yararı çakışabilmektedir. Sosyal kârlılık ilkesine göre, bu durumda az gelişmiş bölgelerin ekonomik gelişimini ve hayati gereksinimlerini sağlayacak, kısa vadede değil uzun vadede verimli olsa da sosyal kârlılığı yüksek olabilecek yatırımların bizzat kamu veya kamu kuruşlarınca bölgeye götürülmesi gerekmektedir. Devletin bu ilke çerçevesinde geri kalmış bölgelere bu tür bir müdahalesi olmadan bölgesel kalkınma politikasından bahsetmek mümkün olmayacaktır (Dinler, 2014).

2.4.1.1.2. Yapay kalkınma kutbu ilkesi

Daha önceki bölümlerde de izah edildiği üzere, bir ekonomide gelişme daima belirli bölgelerde başlamaktadır. Bunun sonucunda ise ülkedeki yatırımlar ve kaynaklar bu bölgelerde daha çok yoğunlaşmaktadır. Bu da bu bölgelerin zamanla kalkınmanın merkezi haline gelmesine ve diğer bölgelere oranla çok daha hızlı gelişmesine yol açmaktadır. Kalkınma kutuplarının kendiliğinden ortaya çıkması, endüstri devrimi ile birlikte gelen güçlü sanayileşme ve bu sanayileşmenin belirli bölgelere yoğunlaşmasına dayanmaktadır. Ancak günümüzde ister gelişmiş ister az gelişmiş olsun tüm ülkeler ekonomik gelişmenin belirli bölgelerde başlamasını sağlayacak yapay kalkınma kutupları oluşturma fikrini benimsemiştir. Bu fikre göre, kalkınma belirli bölgelerde başlayacak ve çeşitli kanallardan farklılaşan nihai etkilerle ülkenin tümüne yayılacaktır. Yapay kalkınma kutupları oluşturmaktaki amaç geri kalmış

ülkeler için ekonomik gelişmeyi başlatmak, gelişmiş ülkeler için ise geri kalmış bölgeleri kalkındırmaktır (Akbulut ve Göküş, 2017).

2.4.1.1.3. Halkın katılımı ilkesi

Halkın katılımı ilkesi, bölgesel kalkınma faaliyetlerinin karar ve uygulama aşamasına bölge halkının fiilen ya da danışman olarak katılımını ifade etmektedir. Bu sayede halkın motivasyonu artacak, yerel veya merkezi yönetimlerin siyasi ve ekonomik kararları halkın büyük bir kesimi tarafından daha kabul görür bir hale gelecektir. Halkın yönetime katılması noktasında işçi ve işveren sendikalarının, parti örgütleri ile birlikte gençlik ve kadın teşkilatlarının, vakıf ve dernekler ile diğer tüm demokratik sivil toplum kuruluşlarının oldukça önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu örgütler bölgenin gelişmesi konusundaki araştırmalara tüm aşamalarda destek olmalıdır. Diğer yandan, bölgenin gelişmesine yönelik üniversiteler ile iş birlikleri yoluyla bölgesel kalkınmanın teorik ve bilimsel altyapısının hazırlanması da oldukça önem arz etmektedir. Ancak tüm bunlardan önce halk, katılma planı hakkında bilinçlendirilmeli ve söylenti ile yayılabilecek olumsuz düşüncelerin önüne geçilmesi gerekmektedir. Uygulanacak bir bölgesel kalkınma politikasının başarısı ancak bu şekilde bir halkın katılımı, yani iktisadi ve sosyal ortamın güçlü birlikteliği ile mümkündür (Kaya, 2009; Dinler, 2014).

2.4.1.2 . Bölgesel kalkınma politikalarının amaçları

Bölgesel kalkınma politikalarının en temel amacı ülkenin sahip olduğu kaynakların, ekonomik faaliyetlerin ve nüfusun coğrafi bölgeler arasında uyumlu bir şekilde dağılımını sağlamaktır. Böylece az gelişmiş bölgelerin iktisadi ve sosyal kalkınmasını hızlandırarak, bölgesel dengesizliği azaltmak ve gelişmenin tüm ülke düzeyinde yayılmasını sağlamak hedeflenmektedir. Ayrıca bölgesel kalkınmaya yönelik bir plan hazırlanırken, ulusal kalkınma politikası ve bölgesel kalkınma politikası arasında da bir uyum sağlama amacı bulunmaktadır. Bu ikisi arasında bir fark olması, kaynak kullanımının rasyonel olmadığı anlamına gelebilmektedir. Bu yüzden aynı amaca ulaşmanın oluşturabileceği sinerji dikkate alınmalıdır (Durman, 2001).

Bölgesel kalkınma politikalarının diğer amaçları İncekara (2001) ve Doğan'a (2015) göre şöyledir:

- Bölgesel ekonomilerin entegrasyonunun sağlanması,
- Sanayinin ülke genelinde uygun dağılımının sağlanması,
- Bölgelerdeki huzursuzlukların giderilmesi,
- Bölgenin rekabet gücünün artırılması,
- Her bölgenin kendi imkân ve kaynaklarını en etkin şekilde kullanımını sağlayarak ülke kalkınmasına etkisinin artırılması,
- Bölgesel düalizmin giderilmesi,
- Bölgenin ortalama gelir düzeyinin iyileştirilmesi ve gelir dağılımında adaletin sağlanması,
- Bölgenin sosyal açıdan gelişiminin sağlanması ve dayanışmanın artırılarak bölge içi bütünleşmenin sağlanması,
- Birey ve örgütlerin proje ve iş geliştirme yeteneklerini artırmaya yönelik faaliyetlerinin artırılması,
- Bölgenin çevre kapasitesini ve doğal kaynaklarını koruyarak uzun vadeli bir sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasıdır.

2.4.1.3 . Bölgesel kalkınma politikalarının araçları

Kalkınmanın olgusunun tüm dünya ülkelerinin üzerinde durması gereken bir olgu olduğu gerçeği düşünüldüğünde, gelişmişlik düzeyi fark etmeksizin her ülke bölgesel kalkınma politikalarına, bölgesel kalkınma politikalarını gerçekleştirmek için ise bazı araçlara ihtiyaç duymaktadır. Her ülkenin iktisadi ve sosyal yapısına ilişkin politikalar farklılaşırken, bu politikayı gerçekleştirmek için kullandığı araçlar da aynı şekilde farklılık gösterebilmektedir. Bu doğrultuda ülkelerin bölgesel kalkınmaya yönelik politika uygulamalarında hedef alabileceği bazı araçlar Tablo 2.2.'de gösterildiği gibidir.

Tablo 2.2. Bölgesel kalkınma politikalarının araçları

Araçlar	Açıklama
Bölge Planlama	Temel çerçeve, bölgesel dengesizliklerin önlenmesidir. Yerel öncelikleri ortaya koyan bölge planlaması, ulusal çapta mekânsal bütünleşmeyi oluşturacak sektör eylemlerini detaylandırmaktadır. Bölge planlama aracının doğmasındaki temel etken, kalkınmanın mekânsal, bölgesel ve coğrafi boyutlarının kalkınma planlarına eklenmesi gereksinimidir.
Kamu Yatırımları	Bölgesel kalkınmaya doğrudan müdahale niteliği taşımaktadır. Geri kalmış bölgelerin iktisadi ve sosyal açıdan kalkındırılması için hayati öneme sahiptir. Kamu yatırımlarının, gerçekleştiği bölgeden çevreye ve çevreden bölgeye olmak üzere çift yönlü ürün ve gelir akışı sağlama özelliği vardır. Bu da gelir düzeyi, talep düzeyi ve satın alma gücünü değiştirerek mekânsal eşitsizliğin önlenmesinde pozitif rol oynamaktadır. Dolayısıyla başta altyapı yatırımları olmak üzere kamu yatırımlarının nicel ve nitel yapısı, bölgesel kalkınma politikasının önemli bir unsurudur.
Yönetimsel Organizasyonlar	İktisadi kalkınma politikasında en temel hedeflerden biri çeşitli bölgelerin kaynaklarını harekete geçirerek bölgesel üretimi artırmak ve bölge halkının, kalkınmanın getirilerinden en iyi şekilde yararlanmasını sağlamaktır. Bu da ancak bölge ölçeğinde bir planlama yapılmasının yanında yönetsel yapının da örgütlenmesi ile mümkün olacaktır.
Mali ve Vergisel Teşvik Düzenlemeleri	Ülkelerin sosyo-ekonomik yapıları ve kalkınma düzeylerine bağlı olarak uygulanan teşvik programlarında çeşitlilik olabilmektedir. Devlet tarafından kullanılan genel teşvik araçları; hibeler ve sermaye katılımları, vergisel teşvikler, özel krediler ve faiz sübvansiyonları, özel amortisman uygulamaları ve yerel yönetimlerin verdiği destekler şeklindedir. Uygulamanın sonuçları ise doğrudan ve hızlı bir şekilde ortaya çıkmaktadır.
Girişimciliğin Teşvik Edilmesi	Her türlü teknolojinin girişimciler tarafından, girişim fikirlerinde etkin bir şekilde kullanılması yüksek verimlilik artışı sağlamaktadır. Faaliyetlerini genelde yüksek katma değeri olan alanlarda gösteren girişimciler, istihdam ve yatırım imkanlarının gelişmesine katkıda bulunmakta ve bölgesel kalkınmada motor görevi üstlenmektedirler. Dolayısıyla KOBİ'lerin (Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler) teşvik edilmesi ve girişimciliğin önünün açılmasına yönelik uygulamalar içsel büyüme potansiyelini hayata geçirmek için oldukça önemlidir.
Özel Amaçlı Bölgeler	Özel amaçlı bölgeler, sanayileşmiş bölge özelliği göstermeyen, bu nedenle doğal süreçte endüstriyel bir yığılmanın gerçekleşmediği bölgelerde yapay bir kalkınma kutbu oluşturulmasına yönelik bölgelerdir. Bu bölgeler bölgesel düalizmin önlenmesi, sermaye birikiminin artırılması, işgücünün uzmanlaşması, teknik ilerleme, yenilik, girişimcilik ve diğer bölgelerle ekonomik hareketlilik sağlanması şeklinde etkili olmaktadır. Bu bölgelere örnek olarak organize sanayi bölgeleri, sanayi siteleri, teknoloji geliştirme bölgeleri (teknoparklar) ve serbest bölgeler sayılabilir.
Bölgesel Kalkınma Ajansları	Bölgesel kalkınmanın, ulusal aktörlerinin yanı sıra uluslararası ve bölgesel aktörlerin rol oynadığı bir yapıda sağlanabileceği gerçeği göz önüne alındığında bölgedeki ekonomik aktörler arasında iş birliği ve etkileşimin ortak kalkınma hedefleri doğrultusunda örgütlenmesini sağlayan bölgesel kalkınma ajansları ön plana çıkmaktadır.

Kaynak: Bozdoğan, 2008; Şahin, 2019

2.4.2. Bölgesel Kalkınma Teorileri

Bölgesel ekonomi 1930'lu yıllardan sonra ilgi duyulan bir konu olmasına rağmen bölgesel kalkınmaya yönelik çalışmalar 1950'lerden sonra başlamıştır. Bu dönemde bölgesel kalkınma, bölgesel bilimin de kurucusu olarak bilinen Walter Isard tarafından ABD'de ortaya atılmış ve günümüze kadar çok sayıda bilim adamının araştırma konusu olmuştur. Bölgesel ekonomik büyümeye dair ilk teoriler, ulusal ekonomik büyüme ve uluslararası ticaret üzerinde durmuştur. Bu yıllarda bölgesel kalkınma, iktisat teorisyenlerinin üzerinde durduğu en önemli çalışma alanlarından biri iken, 1970'lerde etkili olan küreselleşme süreci ile birlikte önemini kaybetmeye başlamıştır. Bu dönemde, özellikle esnek üretim sistemlerinin geliştirilmesi, kalkınmanın anlamının değişmesi ve ivme kazanan Post-Fordizm tartışmalarının etkisi, iktisat teorisyenlerini bölgesel kalkınma konusunu yeniden yorumlamaya itmiştir. 1990'lı yıllara gelindiğinde ise, bir taraftan ekonominin yerelleşmesi, diğer taraftan ulus aşırı bir nitelik kazanması ile birlikte, bölgesel kalkınma konusu yeniden önem kazanmış ve tartışma konusu haline gelmiştir. Bu tartışmalar sonucunda çeşitli bölgesel kalkınma teorileri ortaya çıkmıştır (Scott, 2000; Arıcıoğlu, 2011; Vatansever Deviren ve Yıldız, 2014).

Bölgesel büyüme ve kalkınmaya yönelik teoriler konusunda literatürde zengin bir kaynak birikimi gözlemlenmiş olmasına rağmen, bu kaynakların sınıflandırılması konusunda bir fikir birliği sağlanmış değildir. Ancak bölgesel kalkınma teorilerinde yaşanan tarihsel dönüşümü anlama açısından, geleneksel ve yeni bölgesel kalkınma teorileri kapsamında konuyu ele almak mümkündür.

2.4.2.1 . Geleneksel bölgesel kalkınma teorileri

Bölgesel kalkınma teorisine yapılan ilk katkılar, bölgesel dengesizliğin de bir sorun olarak ortaya çıktığı 1800'lü yıllarda başlamıştır. Ancak bu dönemde teoriler, bölgesel kalkınmanın zaman boyutunu göz önünde bulundurmadan ortaya atılan statik modeller oldukları için etkili bir politika özelliği taşımamıştır. Bölgesel kalkınma teorilerinin, bölgesel dengesizlik sorunlarını etkin bir şekilde çözüme kavuşturmaya başlaması ancak zaman boyutunun da analize dahil edilmesi ile

kurulan dinamik modeller ile mümkün hale gelmiştir. Bu bağlamda bakıldığında, geleneksel bölgesel kalkınma teorilerinin statik teoriler olduğu söylenebilir. Bu teorileri Keynesyen Bölgesel Büyüme Modeli/Teorisi ve Neo-Klasik Bölgesel Büyüme Teorisi altında sınıflandırmak mümkündür (Ecaral, 2005).

Keynesyen Bölgesel Büyüme Modelleri, diğer tüm Keynesyen yaklaşımlarda da olduğu gibi ekonomik süreçteki talep yönü ile ilgilenmektedir. Model, temel olarak harcama-gelir eşitliğine dayanmaktadır. Eşitliğe göre bir bölgenin geliri bölgesel bazda tüketim, yatırım ve tüketim harcamalarının toplamı ile yine bölgesel ithalat farkı toplamından oluşmaktadır. Modele göre bölgesel çarpan, bölgenin konumu ile endüstriyel yapısı ve büyüklüğünden etkilenmektedir. Buradan hareketle modele yeni varsayımlar eklenerek, Keynesyen Bölgesel İhracat Modeli (bölgenin gelir artışının temel belirleyicisinin bölgesel ihracat olduğu üzerine kurulu bir model), Keynesyen Bölgesel Yatırım Modeli (bir yatırım fonksiyonu içeren, büyümenin kümülatif bir süreç olduğu sonucuna ulaşan ve bölgesel tüketim ile ihracattaki değişmelerin bölge içi yatırımları uyarması üzerine kurulu bir model) ve Harrod-Domar Tipi Bölgesel Büyüme Modeli (bölgenin ithalatının bölge gelirinin doğrusal bir fonksiyonu, ihracatının ise dışsal bir büyüklük olduğu üzerine kurulu bir model) gibi modeller oluşturulmuştur (Altun, 2014).

Keynesyen Bölgesel Büyüme Modeli, büyümenin üretimin daha çok talep yönüyle ilgilenerek üretim ve arz yönünü ihmal etmiştir. Bu da modelin zamanla önemini yitirmesi ve Neo-Klasik Bölgesel Büyüme Teorisi'nin ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Neo-Klasik Bölgesel Büyüme Modeli, başlangıçta üretim faktörleri kaynaklı bir eşitsizliğin var olabileceğini kabul etmekle birlikte, bu eşitsizliğin bölgelerarası faktör mobilitesine bağlı olarak zamanla giderileceği fikrini savunmaktadır. Modelin temelini oluşturan varsayımlar, piyasanın tam rekabet koşulları altında işlemesi ve teknolojinin, üretim araçlarının, tasarrufların ve nüfus artış hızının farklılık göstermemesidir. Varsayılan tüm koşulların gerçekleşmesi halinde bölgelerarası eşitsizliklerin giderileceği öngörülür. "mutlak yakınsama" ya da "geri kalmışlığın üstünlüğü" olarak adlandırılan bu durumda yoksul bölgelerin daha hızlı bir şekilde büyüyeceği kabul edilmektedir. Neo-Klasik Büyüme Modeline yönelik gelen eleştiri ise, uzun vadede işgücü verimliliğinin kaynaklarını açıklama

konusunda yetersiz kalması yönünde olmuştur. (Arslan ve Demirel, 2010; Günaydın, 2013).

2.4.2.2 . Yeni bölgesel kalkınma teorileri

Küreselleşme ve yerelleşmenin dünya ekonomik sistemine hâkim olduğu 1980'lerde, uygulanan bölgesel kalkınma politikaları artık doğrudan kamu yatırımlarından ziyade yaşam kalitesi, işgücü gibi mekânsal niteliği artırıcı yatırımlara ve içsel büyümeye daha çok ilgi göstermektedir. Dolayısıyla geçmişteki bölgesel politikalar yalnızca pazara, hammaddeye ve işgücüne olan uzaklığa odaklanırken, Yeni Bölgesel Kalkınma Politikaları bunun yanında normlar, kurumlar ve sosyal ilişkilerden oluşan bir yapıya odaklanmaktadır. Yeni bölgesel kalkınma teorilerinden bazıları Endojen (İçsel) Bölgesel Kalkınma Teorisi ve Cazibe Merkezi Teorisi'dir (Çetin, 2005).

Endojen Bölgesel Kalkınma Teorisi (Endogeneous Regional Development), bölgenin mevcut kaynaklarının harekete geçirilmesi ve potansiyelinin güçlendirilmesi teması üzerine kurulu bir modeldir. Neo-Klasik Bölgesel Büyüme kuramının varsayımlarının değişmesiyle gündeme gelen İçsel Büyüme Teorisinin bölgelere uyarlanması ile ortaya çıkan bu kavram, bölgedeki yığılmaların ve bölgenin yerel bilgi kaynaklarının getirdiği dışsallıkların önemini vurgulamaktadır. Bu kapsamdaki bir bölgesel kalkınma 1960'lardaki yerel kalkınma kavramından içerik olarak oldukça farklılık göstermektedir. Yerel kalkınma kavramında bölgeler dış dünyadan soyut ve bağımsız birimler olarak ele alınırken, yeni kalkınma kavramında bölgeler diğer bölgelerle etkileşim içerisinde olan sistemsel bütünün bir parçası olarak ele alınmaktadır. Kademeli bir ilişki yerine ise karşılıklı etkileşim söz konusudur (Eraydın, 2004).

Cazibe Merkezi Modeli, yerleşim birimleri tarafından sıklıkla kullanılan bir ekonomik gelişme modelidir. Bu modeldeki anlayışın amacı, bölgeye fabrikalardan ziyade kalifiye işgücünü, girişimci yeteneklerini ve bazı sosyo-ekonomik grupları çekmektir. Bölgeye yeni göçmenlerin girmesi ile birlikte yerleşim biriminde hem satın alma gücü artmakta hem de bölgeye yetenekli girişimciler gelmektedir. Dolayısıyla yerleşim birimleri ilgilerini bölgeye büyük ölçekli üretim sektörleri

çekmekten ziyade, ilgilerini girişimcilik ruhuna sahip, seri üretime ve öz kaynağa dayalı KOBİ'lerin çekilmesine kaydırmışlardır. Modelin diğer bir temel amacı ise ekonomik kalkınmanın çevre merkezlere yayılması ve iç göçün kendi bölgesi içerisinde tutulmasını sağlamaktır (Ceyhan, Kamacı ve Peçe, 2017).

2.4.3. Bölgesel Kalkınmada Karşılaşılan Sorunlar

Bölgesel farklılıkların giderilmesi tüm ülkeler için önemli olmakla birlikte özellikle erken kalkınma sürecindeki bir ülke için hayati öneme sahiptir. Dolayısıyla ortaya çıkışından günümüze kadar bölgesel kalkınmaya yönelik birçok teori ortaya atılmış ve içerisinde bulunulan dönem, ülkenin sosyo-ekonomik yapısı ve gelişmişlik düzeyine göre farklılaşmakla birlikte çok sayıda bölgesel kalkınma politikası uygulanmıştır. Ancak bölgesel kalkınma uzun dönemli bir süreçtir. Bundan dolayı bölgesel kalkınmaya yönelik plan yapma aşamasında, planları uygulama aşamasında veya uygulama sonrası bazı sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Bu sorunlar, bölgesel kalkınmaya yönelik hedeflerin aksamasına ve planların beklenilen etkiyi gösterememesine yol açabilmektedir. Dolayısıyla bölgesel kalkınmaya yönelik plan ve uygulamaları yapmanın yanında bu sorunları çözmek de hayati öneme sahip olmaktadır (Elvan, 2012). Buna göre tablo 2.3. bölgesel kalkınma sürecinde sıklıkla karşılaşılabilen bazı sorunları göstermektedir.

Tablo 2.3. Bölgesel kalkınmada karşılaşılan sorunlar

Sorun Türü	Sorun Tanımı
Ekonomik Sorunlar	➢ Üretim potansiyelinin ve işgücü kaynaklarının harekete geçirilememesi ➢ Geri kalmış bölgelerde yatırımcılara yeterince çekicilik sağlanamaması ➢ Teşviklerin yerel özelliklere göre farlılık göstermemesi ve gerçek yatırımcılara ulaşamaması ➢ Yatırımların denetlenme/izlenme sorunları ➢ Ulusal kaynak ve yatırımların dağıtımında bölgesel önceliklerin gözetilmemesi ➢ Rekabet gücündeki yetersizlikler ve üretimdeki etkinsizlik ➢ Bölgelerdeki temel ekonomik faaliyetlerin katma değeri düşük iş kollarından oluşması ➢ Ulusal veya uluslararası çapta ortaya çıkan bir ekonomik kriz

Tablo 2.3.'ün devamı

Sosyo-Kültürel Sorunlar	➢ Sosyal ve beşerî sermaye yetersizliği ➢ Nüfus dağılımında eşitsizliğin olması ve sağlıksız kentleşme ➢ Sosyal projelerin çeşitlendirilememesi ve yeni araç geliştirme kıtlığı ➢ Sosyal güvenlik alanında yetersizliklerin olması ➢ Temel haklara/hizmetlere erişim aksaklıklarının olması ➢ Birey temelli beşerî altyapı ve bilgili insan gücü yetiştirme sorunu ➢ Sosyal dayanışma ve bütünleşmenin sağlanamaması ➢ Çevre ve teknik altyapı sorunları ➢ Bölgenin iklim ve bitki örtüsüne göre değişen toprak verimliliği ➢ Ülkede gerçekleşen bir savaş veya doğal afet
Planlama Sorunları	➢ Bölgesel kalkınmaya yönelik stratejilerin belirlenmesindeki bilgi altyapısının eksik olması ➢ Her bölgeye benzer stratejik planların uygulanmaya çalışılması ➢ Bilgi bankalarının vaktinde güncellenmemesi sonucu eski bilgi ile çalışma zorunluluğu ➢ Bilgiyi aktarmaya yönelik gerekli kurumsal altyapının eksikliği ➢ Bölge planının içeriğinin ne olması gerektiği, hangi süreç ve yöntemlerle hazırlanması gerektiği ve sorumlu kurum/kuruluşların belirlenmesi konusunda yaşanan belirsizlikler ➢ Bölge tanımının belirsizliği ve bölgesel sınırların doğru belirlenmemesi ➢ Planlara yönelik önceliklerin, kaynakların ve bütçenin belirgin olmaması ➢ Plan-bütçe-uygulama süreçleri arasındaki ilişkinin zayıf olması ➢ Yerel ölçekte planlama konusunda yetki karmaşası ➢ Katılımcı ve karar alma mekanizmalarının yetersizliği ➢ Ulusal planlar ile bölge planları arasında ilişkinin kurulamaması ➢ Bölge planlarının uygulamaya geçirilememesi

Kaynak: Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, 2009a; Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, 2009b

2.4.4. Bölgesel Kalkınma ve Ticaret İlişkisi

Geleneksel ve yeni bölgesel kalkınma teorileri çerçevesinde bölgesel kalkınma politikalarında yaşanan tarihsel dönüşüm, yeni bölgesel kalkınma anlayışının da doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu zeminin hazırlanmasında en önemli olaylardan biri, 1970'lerin başlarında yaşanan petrol krizi ile başlayan ve tüm dünyayı etkisi altına alan köklü ekonomik dönüşüm sürecidir. 1980'li yıllardan itibaren etkisini iyice hissettirmeye başlayan küreselleşme olgusu ile birlikte ise yerellik olgusu daha çok öne çıkmaya başlamış ve bölgesel ekonomilerin önemi de artmıştır. Bunun sonucunda geleneksel bölgesel politikaların esas aldığı tavandan tabana (merkezden

bölgeye) yaklaşımın aksine, tabandan tavana (bölgeden merkeze) yaklaşımı yeni bölgesel kalkınma stratejilerinde esas haline gelmiştir (Beyoğlu ve Alpaydın, 2010).

Yeni şekillenen bölgesel kalkınma anlayışı ile birlikte bölgede mevcut olan doğal, kültürel, teknolojik ve ekonomik kaynakların kullanılması yoluyla, yerel fırsatlardan maksimum düzeyde yararlanmak amaç haline gelmiştir. Bununla birlikte bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesi, bölgesel kalkınmada karşılaşılan sorunlara etkin çözümler üretilmesi ve bölgenin kalkınmasını etkileyen faktörlerin belirlenmesi de her zamankinden daha çok önemsenmeye başlamıştır (Tutar ve Demiral, 2007).

Kalkınma daha önce de belirtildiği gibi, milli gelir artışının yanında ekonomik ve sosyal yapıda meydana gelen her türlü iyileşme ile mümkün olabilmektedir. Bölgesel kalkınma ise, bir bölgenin sosyo-ekonomik ve demografik göstergelerinin iyileşmesi, yaşam standartları, iş olanakları ve bölge halkının yaşam kalitesinin artması ile mümkün olabilmektedir. Kalkınma ülkelerin iç dinamiklerine bağlı bir olgu olup, bu dinamiklerin harekete geçirilmesi hayati öneme sahiptir. Ticaret ise, bu dinamiklerin çalışması ve harekete geçirilmesinde oldukça önemli bir rol üstlenmektedir (Şahin, 2017).

Küreselleşen dünyada ticaret olmadan kalkınmanın sağlanamayacağı ve ticaretin kalkınmanın motoru olduğuna yönelik hâkim bir görüş vardır (Aslan ve Yörük, 2008). Ancak ticaret olgusu sadece dış ticaretten ibaret değildir. Dış ticaretin yanında ülke içi ticaret de hem bölgesel kalkınmanın sağlanması hem de kalkınma dinamiklerinin harekete geçirilmesi için oldukça önem arz etmektedir. Daha mikro boyutlu düşünüldüğünde gerek Kastamonu gerek Türkiye'nin tüm şehirleri açısından dış ticaretin yanında iç ticaret de bölgesel kalkınma ve ekonomik refah açısından oldukça önemlidir. Dolayısıyla bu noktada ülke içi ticareti etkileyen faktörlerin belirlenmesi de yıllardır iktisat literatürünün araştırma konusu olmaktadır. Buna yönelik olarak çalışmanın üçüncü bölümünde, ele alınan Kastamonu ilinin, sosyo-ekonomik yapısı çerçevesinde iller arası ticaretine yönelik veriler incelenecek, Kastamonu için iller arası ticaretin kapasitesi ve önemi izah edilmeye çalışılacaktır.

3. İLLER ARASI TİCARET VE KASTAMONU

3.1. Kastamonu İlinin Tarihi

Yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılara göre Kastamonu'nun tarihi, paleolitik dönemden günümüze kadar kesintisiz bir kronolojiye sahiptir. İlk Çağ'da Kastamonu'nun içerisinde yer aldığı bölge "*Paphlagonia*" olarak adlandırılmaktadır. Paphlagonia'nın batı sınırı Bartın çayı, doğu sınırı Kızılırmak, güney sınırı Frikya ve Galatya, kuzey sınırı ise Karadeniz'de sona ermektedir. Kastamonu'nun bugünkü yeri itibariyle ilk çağda bir yerleşiminin olup olmadığına yönelik kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Ancak bazı batılı yazarların yayınladıkları haritalarda bir bölge veya bir şehir olarak yer alan Tumanna'nın Kastamonu olup olmadığı, Kastamonu değil ise neresi olduğu tam olarak anlaşılamamıştır. Bu kanıya göre eğer Tumanna bir şehir ise ve Kastamonu'nun ilk çağdaki ismi ise, şehir tarihçesinin ilk çağlara kadar uzandığını söylemek mümkündür. Ancak bu düşünce tam olarak doğru olmasa bile, Kastamonu'nun bugünkü yeri itibariyle tarih öncesi devirlere kadar uzanan bir nüfuslanmaya ve yerleşime ev sahipliği yaptığı muhakkaktır (Baydil ve İbret, 1999; Kankal, 2004).

İlk çağdan günümüze kadar Paphlagonia adı verilen bölge Hititler, Gasgaslar (Kaşkalar), Frikler, Kimmerler, Lidyalılar, Persler, Pontuslular, Romalılar, Bizanslılar, Danişmentliler, Çobanoğulları, Candaroğulları ve Osmanlı İmparatorluğu başta olmak üzere birçok devletin hakimiyeti altına girmiştir. Hitit egemenliğindeki bölge M.Ö. XIV. yüzyılda Kaşkalar, M.Ö. 1230 yılında Frigler, M.Ö. 695'de Kimmerler, M.Ö. 652-625'de Lidyalılar, M.Ö. 546'da Persler, M.Ö. 281 yılında ise Pontuslular hakimiyeti altına girmiştir. M.Ö. 91 yılından sonra ise bölgede Roma hakimiyeti başlamış ve Bizans döneminde de hakimiyeti sürmüştür (Eyüpgiller, 1999).

Kastamonu bir isim olarak yazılı kaynaklarda ilk kez 11-12. yy. Bizans kaynaklarında "Castamon" olarak geçmektedir. Kaynaklara göre Bizans imparatorluk ailelerinden biri olan Komnenos'lara ait bir yerleşim yeri olan kent, 1084 yılında Emir Karategin Bey komutası altındaki Türklerin eline geçmiştir. 1105

yılında ise, Gümüş Tekin devrinde Danışmentliler'in hakimiyetine geçtiğine yönelik kaynaklar mevcuttur. Ancak bölge üzerinde tam bir hakimiyet kurulamamıştır. 1211 yılına kadar şehir, Türkler ve Bizanslılar arasında bir hakimiyet kurma mücadelesine sahne olmuştur. 1211-1212 tarihlerinde ise kent, Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlı Emir Hüsameddin Çoban Bey tarafından tamamen Türklerin hakimiyetine geçirilmiştir. Çobanoğulları Beyliği'nin kurulduğu yer olan şehir, 1309 yılında I. Süleyman Paşa tarafından Candaroğulları Beyliği hakimiyetine geçirilmiştir. 1461 yılında ise, Candaroğulları Beyliği'nin ortadan kaldırılmasından sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından Osmanlı Devleti hakimiyeti altına girerek, önemli bir sancak haline gelmiştir (İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2015a).

Geçmişten gelen bir yönetim merkezi olma özelliğini, idari taksimat bakımından Osmanlı İmparatorluğu döneminde de sürdüren Kastamonu Sancağı, kuzeyde doğal sınırı olan Karadeniz sahili, güneyde Kalecik, batıda İzmit ve doğuda Samsun sınırları ile imparatorluğun geniş bir eyaleti olarak cumhuriyetin ilanına kadar idari merkez statüsünü sürdürmüştür. Cumhuriyetin ilanı ve yapılan yeni değişiklerle birlikte Kastamonu, 12 ilçesiyle birlikte il olma özelliğini korumuştur (İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2015b). Günümüzde ise il 20 ilçeye sahiptir.

3.2. Kastamonu İlinin Sosyo-Ekonomik Yapısı

Bir ülkede bölgelerarası farklılıkların belirlenmesinde en büyük etkenlerden biri söz konusu ilin sosyo-ekonomik yapısıdır. Bir ilin veya bölgenin kalkınması ve gelişmesi için de yine sosyo-ekonomik unsurlar oldukça önem arz etmektedir (Dinçer, Özaslan ve Kavasoğlu, 2003). Bu yüzden iller arası ticaret konusuna girmeden önce Kastamonu'nun sosyo-ekonomik yapısı hakkında bilgi sahibi olmakta fayda vardır. Sosyo-ekonomik yapıyı etkileyen unsurları fiziki yapı, sosyo-kültürel yapı ve ekonomik yapı çatısı altında toplamak mümkündür.

3.2.1. Kastamonu İlinin Fiziki Yapısı

Kastamonu'nun fiziki yapısını sahip olduğu coğrafi özellikleri, iklimi, bitki örtüsü ve ulaşım olanakları açısından değerlendirmek mümkündür.

3.2.1.1 . Coğrafi konumu

Kastamonu, Batı Karadeniz bölgesinin 41-42 kuzey enlemleri ile 33-46 doğu boylamları arasında yer almaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 775 metre olup, yüzölçümü ise 13 108 km²'dir. Bu ülke topraklarının %1,7'sini oluşturmaktadır. Komşu olarak doğusunda Sinop, güneyinde Çankırı, kuzeyinde Karadeniz, kuzey-batısında Bartın, batısında Karabük, güney doğusunda ise Çorum illeri yer almaktadır (Resim 3.1.) (Türkiye Ekonomi Bankası, 2006).

Resim 3.1. Kastamonu'nun Türkiye üzerindeki yeri

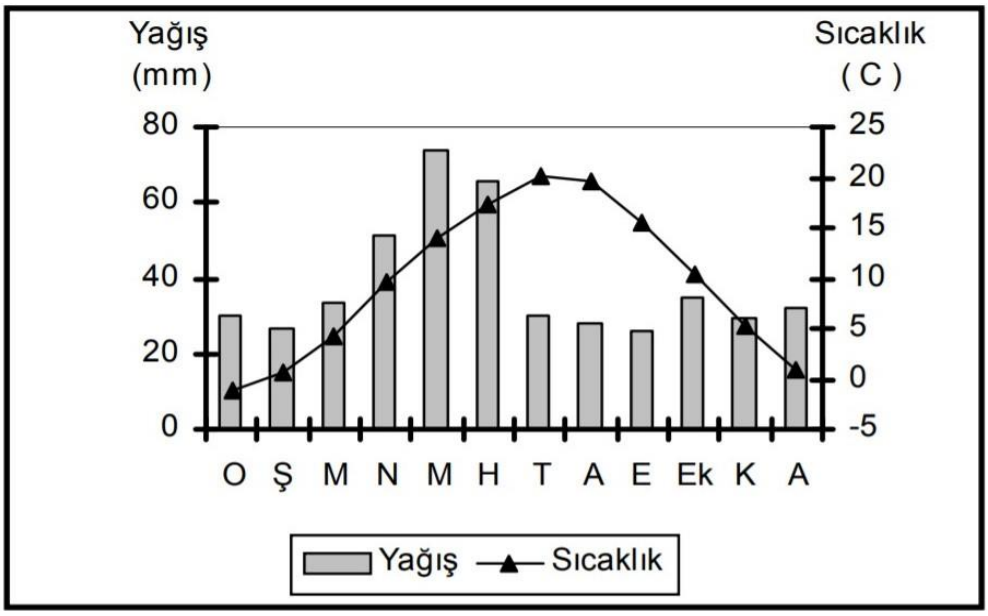
Kaynak: URL-1, 2015

İl çoğunlukla engebeli arazilerden oluşmakta olup, kuzeyinde Batı Karadeniz Dağları yer almaktadır. İl merkezinin kuzeyinde Küre Dağları, güneyinde ise doğu ve batı Ilgaz Dağları yer almaktadır. İlin Karadeniz kıyı şeridi uzunluğu 170 km'dir. Bu yönüyle Türkiye'nin Karadeniz'e uzanan çıkıntısının büyük bir bölümünü kapsamaktadır. Kastamonu'da dağlık ve ormanlık alanlar toplam yüzölçümünün %74,6'sını, platolar %21,6'sını, ovalar ise %3,8'ini oluşturmaktadır. Yüzdesel

dağılımdan da anlaşılacağı gibi bölge tarıma elverişli değildir. Bunun dışında il, Türkiye'nin en aktif fayı olan Kuzey Anadolu Fay Hattı üzerinde konumlanmaktadır. İlin merkez ilçe de dahil olmak üzere iç bölgeleri birinci derece, kıyı bölgeleri ise üçüncü ve dördüncü derece deprem bölgesidir (URL-3, 2013; URL-2, 2020).

3.2.1.2 . İklimi ve bitki örtüsü

Toprak üstünlüğü bakımından ilin büyük bir kısmı Karadeniz bölgesinde yer almasına karşılık, Karadeniz ikliminin özelliklerini tam olarak gösterememektedir. Karadeniz iklimi, bölgeyi kuzeyden çevreleyen Küre Dağlarından kaynaklı kıyı kesimlerinden içeriye doğru giremememektedir. Buna bağlı olarak, Karadeniz kıyısında yer alan İnebolu ilçesinin yıllık yağış ortalaması 1 026 mm iken, Kastamonu merkez ilçesinde bu ortalamanın 450 mm seviyesine indiği görülmektedir. İlin yıllık ortalama sıcaklığı 9,7°C olup, en yüksek ortalama sıcaklığı temmuz ayında 20,1°C, en düşük ortalama sıcaklığı ise ocak ayında -1,2°C'dir. En fazla yağışı ilkbahar mevsiminde almakta olup, ortalama yağışın en fazla oluğu ay ise 74,1 mm ile mayıs ayıdır (Grafik 3.1.). Bu özelliklerine göre bölgenin Karadeniz ve İç Anadolu Karasal iklimleri arasında bir geçiş iklimi özelliği taşıdığını söylemek mümkündür (Alp, 1997; İbret, 2004).

Grafik 3.1. Kastamonu'da ortalama sıcaklık ve yağışların aylara göre dağılımı

Kaynak: İbret, 2004

Bitki örtüsü bakımından Kastamonu oldukça zengindir. Ülkemizin korunmuş olan en önemli doğal ormanlarına ev sahipliği yapan Ilgaz Dağı ve Küre Dağları milli parklarının bir kısmı il sınırlarında yer almaktadır. Bu ormanlarda başta kayın ve göknar olmak üzere karaçam, kızılağaç, akçaağaç, ıhlamur, sarıçam, gürgen, fındık, kestane ve meşe gibi daha onlarca ağaç türleri bulunmaktadır. Karadeniz kıyısı boyunca genelde geniş yapraklı gür ormanlar bulunurken, iç kesimlerde ise yaprağını dökmeyen ormanlar bulunmaktadır. İlin %59,1'i ormanlarla kaplıdır (İbret, 2018).

3.2.1.3 . Ulaşım

Kastamonu, tarihî İpek Yolu güzergahlarının kavşak noktası üzerinde yer almaktadır. İlde demiryolu taşımacılığı bulunmamaktadır. Ancak 2012 yılında faaliyete geçen havaalanı, ulaşımı dikkate değer seviyede geliştirmiştir. Bölgenin yüzey şekillerinden dolayı karayolu taşımacılığının az geliştiği söylenebilir. Ancak 2016 yılının sonlarında faaliyete geçen Ilgaz 15 Temmuz İstiklal Tüneli ile birlikte, şehrin iç kesimlerine olan sıkıntılı ulaşımın büyük ölçüde kolaylaştığı görülmektedir. Kastamonu'nun deniz kıyısında bulunan ilçelerinden İnebolu'da uluslararası; Abana, Cide ve Çatalzeytin ilçelerinde ise küçük tonajlı gemilerin yük boşaltıp alabilecekleri limanlar mevcuttur (İbret, Aydınözü ve Uğurlu, 2015).

3.2.2. Kastamonu İlinin Sosyo-Kültürel Yapısı

Kastamonu ilinin sosyo-kültürel yapısı nüfus, işgücü-istihdam ve kültürel özellikleri bakımından incelenecektir.

3.2.2.1 . Nüfus yapısı

Kastamonu'nun 20 adet ilçesi bulunmaktadır. İlde merkez dahil olmak üzere 21 belediye, 1 071 köy bulunmaktadır. Köy sayısı açısından Türkiye'de ikinci sıradadır. Ayrıca köylere bağlı olarak 2 558 adet yerleşim birimi bulunmaktadır (Türkiye Ekonomi Bankası, 2006). Tablo 3.1.'de Kastamonu'nun 2019 yılı için il ve ilçe nüfusları verilmektedir. Verilere göre il nüfusu 379 405'tir. İl nüfusu, ülke nüfusunun yaklaşık %0,45'lik kısmını oluşturmaktadır. Nüfusun 152 bini (%40) şehir merkezinde geri kalan kısmı ise ilçelerde ikamet etmektedir. Nüfusun cinsiyete

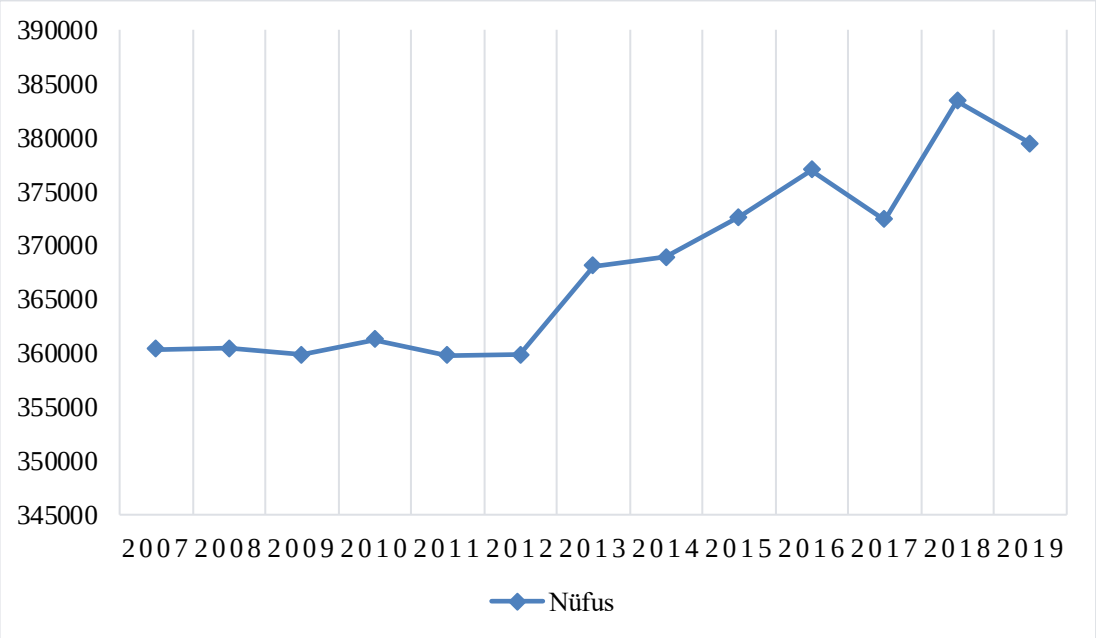
göre dağılımında ise genel olarak bir eşitliğin olduğu gözlemlenmektedir (TÜİK, 2020a).

Tablo 3.1. Kastamonu ili nüfus dağılımı

Yıl	İlçe	İlçe Nüfusu	Erkek Nüfusu	Kadın Nüfusu	Nüfus Yüzdesi
2019	Merkez	152 553	76 261	76 292	%40,21
2019	Tosya	39 916	19 327	20 589	%10,5
2019	Taşköprü	37 815	18 582	19 233	%9,97
2019	Cide	22 196	11 173	11 023	%5,85
2019	İnebolu	20 980	10 353	10 627	%5,53
2019	Araç	18 670	9 467	9 203	%4,92
2019	Devrekani	12 658	6 325	6 333	%3,34
2019	Bozkurt	9 468	4 825	4 643	%2,50
2019	Daday	8 319	4 105	4 214	%2,19
2019	Azdavay	7 324	3 727	3 597	%1,93
2019	Çatalzeytin	7 055	3 489	3 566	%1,86
2019	Pınarbaşı	5 841	3 056	2 785	%1,54
2019	Küre	5 774	2 972	2 802	%1,52
2019	Doğanyurt	5 651	2 848	2 803	%1,49
2019	İhsangazi	5 381	2 599	2 782	%1,42
2019	Şenpazar	4 523	2 359	2 164	%1,19
2019	Abana	4 113	2 171	1 942	%1,08
2019	Hanönü	4 060	2 052	2 008	%1,07
2019	Seydiler	4 014	2 002	2 012	%1,06
2019	Ağlı	3 094	1 554	1 540	%0,82

Kaynak: TÜİK, 2020a

İlin yıllara göre nüfus sayılarına bakıldığında, son 10 yıllık trendde bir artış meydana gelse de son yıllarda genel olarak istikrarsız bir tutum sergilediği söylenebilir. 2019 yılında nüfus 2018 yılına göre yaklaşık %1,01 azalmıştır (Grafik 3.2.). Buna sebep olarak göç veren bir şehir olması ve doğurganlığın azalması gösterilebilir. Doğurganlığın azalmasında ise kadınların eğitim seviyesinin artması, tarım dışı sektörlerde kadın istihdamının artması, ilk evlenme yaşı ortalamasının yükselmesi, gebeliği önleyici yöntemlerin yaygınlaşması, aile yapısının dönüşümü ve kentleşme etkili olmuştur (KUZKA, 2017).

Grafik 3.2. Kastamonu nüfus grafiği

Kaynak: TÜİK, 2020b

Nüfusun yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında ise, en fazla nüfusun %7,86 oranla 20-24 yaş grubunda olduğu gözükmektedir. Bu yaş grubunu takiben ise %7,04 oranla 55-59 yaş grubu ve %6,88 oranla 60-64 yaş grubu gelmektedir (Tablo 3.2.). Genel yüzdeye bakıldığında ise ilde genç nüfus oranının yetişkin ve yaşlı nüfus oranından oldukça geride kaldığı görülmektedir. Bunun bir sebebi de gençlerin şehir içinde bir kariyer kurmakta zorlanması veya istememesi sonucunda il dışına göç etmeleridir (TÜİK, 2020c).

Tablo 3.2. Kastamonu ve Türkiye nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımı

Yıl	Yaş Grubu	Kastamonu		Türkiye	
		Nüfus	Nüfus Payı	Nüfus	Nüfus Payı
2019	0-4	19 024	5,01	6 345 136	7,63
2019	5-9	20 351	5,36	6 461 039	7,77
2019	10-14	21 830	5,75	6 406 170	7,70
2019	15-19	25 641	6,76	6 331 594	7,61
2019	20-24	29 838	7,86	6 624 078	7,97
2019	25-29	23 748	6,26	6 367 311	7,66
2019	30-34	24 059	6,34	6 363 017	7,65
2019	35-39	25 886	6,82	6 584 843	7,92
2019	40-44	23 655	6,23	5 967 384	7,18
2019	45-49	23 269	6,13	5 533 559	6,65
2019	50-54	22 274	5,87	4 675 373	5,62
2019	55-59	26 701	7,04	4 389 997	5,28
2019	60-64	26 102	6,88	3 554 769	4,27
2019	65-69	21 403	5,64	2 722 672	3,27
2019	70-74	18 310	4,83	2 016 913	2,43
2019	75-79	13 300	3,51	1 308 299	1,57
2019	80-84	7 021	1,85	817 730	0,98
2019	85-89	5 365	1,41	497 410	0,60
2019	90+	1 628	0,43	187 703	0,23
2019	**Toplam**	379 405	100	83 154 997	100

Kaynak: TÜİK, 2020c

Tablo 3.2.'de görüldüğü üzere ilde yaşlı nüfus oranı oldukça fazla olduğu için, hem çocuk yaş grubu (0-14) hem de çalışma çağındaki nüfus (15-64) Türkiye ortalamasına göre oldukça düşük seviyede kalmıştır. Bu durum bölgenin işgücü arzı açısından, gelecek dönemlerde ciddi sorunlarla karşılaşmasına sebep olabilir.

Tablodan genel bir çıkarım yapmak gerekirse, Kastamonu'da Türkiye geneline göre daha az yoğunlukta insan yaşamakta, nüfus daha yavaş artmakta ve yaşlı nüfus yoğunluğunun daha fazla olduğu görülmektedir.

3.2.2.2 . İşgücü ve istihdam

Kastamonu'da 2020 TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) verilerine bakıldığında, aktif nüfus olarak nitelendirilen 15-64 yaş aralığındaki çalışma çağındaki nüfus toplamı 251 173'tür. Bu da toplam nüfusun %66'lık bir bölümüne denk gelmektedir. Aktif nüfusun cinsiyete göre dağılımına bakıldığında ise, 128 130 erkek nüfusuna karşılık (aktif nüfusun %51,02'i), 123 043 kadın nüfusu (aktif nüfusun %48,98'i) bulunmaktadır (TÜİK, 2020c).

İşgücüne katılım oranına bakıldığında ise, son yıllarda biraz azalma olsa da Kastamonu ilinin Türkiye ortalamasının üzerinde bir seyir izlediği görülmektedir. İl bazlı işgücü istatistikleri TÜİK tarafından en son 2013 yılında yayınlanmış olup, Tablo 3.3.'te 2008-2013 yılları arası işgücüne katılım oranları verilmiştir.

Tablo 3.3. Kastamonu ve Türkiye'de işgücüne katılım oranları

Yıl	**Kastamonu**	**Türkiye**
2008	%55,8	%46,9
2009	%51,7	%47,9
2010	%56,3	%48,8
2011	%61,7	%49,9
2012	%56	%50
2013	%47,2	%50,8

Kaynak: TÜİK, 2014

Tablodan da anlaşılacağı üzere, Kastamonu'da işgücüne katılım oranı, genel olarak Türkiye ortalamasından fazla olsa da Türkiye için bu oranın sürekli bir artış eğilimi gösterdiği görülmektedir. Buna karşın Kastamonu'da ise, bazı yıllarda bu oranın bir önceki yıla göre düştüğü görülmektedir.

İşsizlik oranlarına bakıldığında, Kastamonu'da işsizlik oranının her zaman Türkiye ortalamasının altında olduğu görülmektedir. İstihdam oranlarında ise, Kastamonu genel olarak Türkiye ortalamasının üzerinde bir seyir izlemiştir. Tablo 3.4.'te 2008-2013 yılları arası işsizlik ve istihdam oranları verilmiştir.

Tablo 3.4. Kastamonu ve Türkiye'de işsizlik ve istihdam oranları

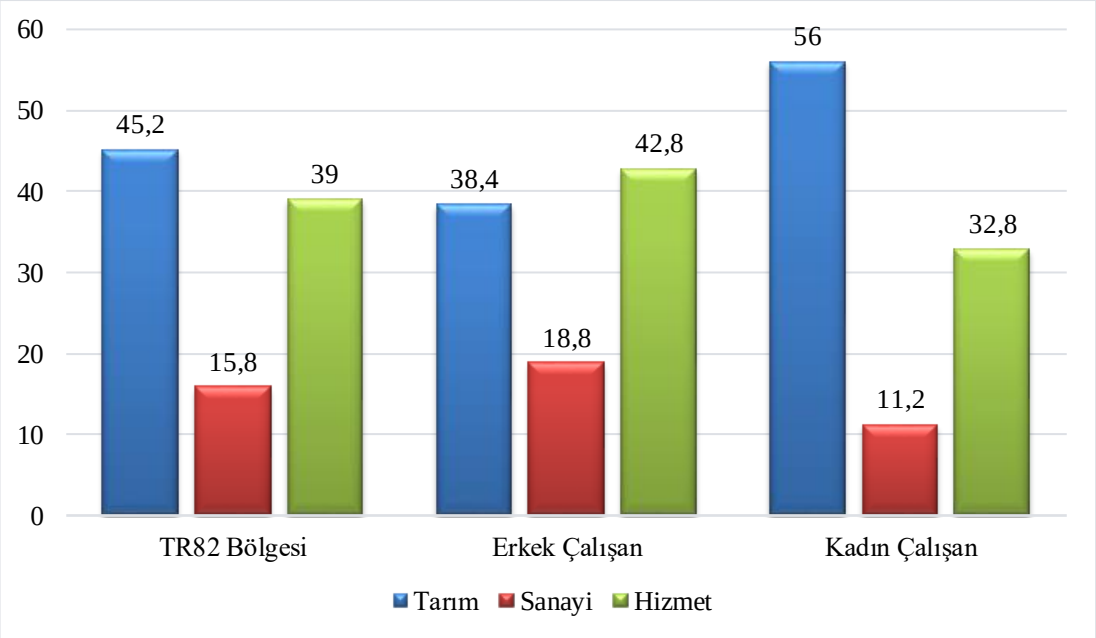
Yıl	İşsizlik		İstihdam	
	Kastamonu	**Türkiye**	**Kastamonu**	**Türkiye**
2008	%5,3	%11	%52,8	%41,7
2009	%7,3	%14	%47,9	%41,2
2010	%6,4	%11,9	%52,7	%43
2011	%5,3	%9,8	%58,4	%45
2012	%5,3	%9,2	%53	%45,4
2013	%6,2	%9,7	%44,2	%45,9

Kaynak: TÜİK, 2014

Tabloya göre Kastamonu'da işsizlik oranının genel olarak %5-6 civarında bir seyir izlediği ve en yüksek %7,3'e çıktığı görülmektedir. Buna karşılık Türkiye'nin işsizlik oranının ise, %14 seviyelerine kadar çıktığı ancak son dönemlere doğru %9 seviyelerine indiği görülmektedir. İstihdam oranlarına bakıldığında ise, Kastamonu'nun 2013 yılına kadar Türkiye ortalamasının üzerinde bir seyir izlediği ancak 2013 yılında Türkiye ortalamasının altına düştüğü görülmektedir.

İstihdamın sektör ve cinsiyete göre dağılımı, TÜİK tarafından il bazında değil bölge bazında verilmektedir. Kastamonu bölge ayrımları arasında, Çankırı ve Sinop illerinin de bulunduğu TR82 kodlu bölge içerisinde yer almaktadır (Şengül, Eslemian

ve Eren, 2013). Grafik 3.3.'te TR82 bölgesinde istihdamın sektör ve cinsiyete göre dağılımları verilmiştir. Buna göre TR82 bölgesinde istihdamın önemli bir kısmı %45,2'lik bir pay ile tarım sektöründen oluşmaktadır. Türkiye'de ise tarım sektörü %18,4'lük bir paya sahiptir. Sanayi ve hizmet sektörlerinin payı ise Türkiye ortalamasına göre oldukça aşağıdadır. TR82 bölgesinde sanayi sektörünün payı %15,8 iken, Türkiye'de %26,7'dir. Hizmet sektörünün payı ise TR82 bölgesinde %39 iken, Türkiye'de %54,9'dur (TÜİK, 2019).

Grafik 3.3. TR82 bölgesinde istihdamın sektör ve cinsiyete göre dağılımı (%)

Kaynak: TÜİK, 2019

İstihdamın cinsiyete göre sektörel dağılımına bakıldığında ise arada fark olduğu göze çarpmaktadır. Kadınların büyük çoğunluğu tarım sektöründe istihdam edilirken, erkeklerde ise hizmet sektörünün daha hâkim olduğu görülmektedir.

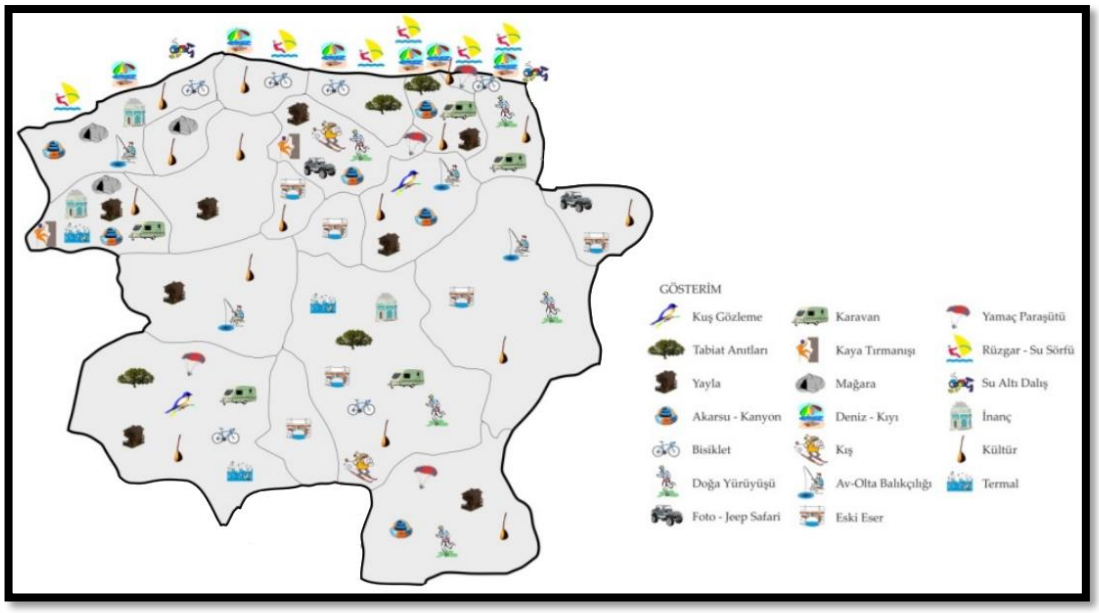
3.2.2.3 . Kültürel yapısı

Kastamonu toprakları, ilk çağdan günümüze kadar çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapmış ve çeşitli devletlerin yönetimine girmiştir. Bu sayede günümüze dek bu topraklar, bizlere farklı medeniyetlere ait birçok kültürel miras bırakmıştır. İl sınırları içerisinde bulunan höyükler, camiler, tümülüsler, hanlar, medreseler,

hamamlar, külliyeler, türbeler vardır. Ayrıca Taşköprü ilçesinde bulunan ve Karadeniz'deki tek Roma kenti olma unvanını taşıyan Pompeipolis bunların tipik örneklerindendir. Dolayısıyla Kastamonu'nun zengin bir kültürel hazineye sahip olduğunu söylemek mümkündür (Aydoğdu ve Duman, 2017).

Şehrin en dikkat çekici kültürel miraslarına bakıldığında, Bizans döneminde inşa edilen Kastamonu Kalesi ve Osmanlı döneminde inşa edilen Saat Kulesi günümüze dek korunmuş ve bütün ihtişamıyla şehrin merkezinde yer almaktadır. Bunun yanı sıra şehrin geneline bakıldığında, geleneksel Türk evi mimarisinin tipik örneklerini şehrin bütününde yoğun bir şekilde görmek mümkündür. Nitekim Kastamonu'nun merkezi ve Taşköprü, Abana, İnebolu, Küre gibi ilçelerin çoğu eski mahallesi kentsel sit kapsamında yer almakta olup, dünyanın her yerinden ziyaretçi çekmektedir (KUZKA, 2013).

Bölgenin geçmişten gelen bu kültürel değerlerinin yanı sıra günümüze bakıldığında, zengin turizm imkanlarına da sahip olduğu görülmektedir. Resim 3.2. Kastamonu'nun sahip olduğu kültürel ve diğer tüm turizm noktalarını göstermektedir.

Resim 3.2. Kastamonu ilinin turizm çeşitliliği

Kaynak: URL-3, 2013

Turistik ve kültürel değerleri dışında Kastamonu yöresel dokuma ve el sanatları ürünleri, yöresel halk oyunları, taş baskı sofra bezleri, Cide sarı yazması, şimşir kaşık ve diğer ahşap gereçleri, Evrenye bıçağı, Tosya çakısı, Tosya pirinci, İhsangazi siyez bulguru, çekme helva ve diğer helva çeşitleri, Taşköprü sarımsağı ve pastırması ile ünlü bir şehirdir. Diğer yandan Kastamonu mutfağının en çekici örneklerine bakıldığında ise etli ekmek çeşitleri, banduma, simit tiridi, ekşili pilav, kuyu kebabı, Ecevit çorbası, güveç, sarma ve mantı gibi yiyeceklerin dikkat çektiği görülmektedir (URL-3, 2013; URL-4, 2020).

3.2.3. Kastamonu İlinin Ekonomik Yapısı

İlin ekonomik yapısı sektörel bazda, tarım-hayvancılık ve sanayi-ticaret kapsamında değerlendirilecektir.

3.2.3.1 . Tarım ve hayvancılık

2020 yılı TÜİK verilerine göre Kastamonu'nun yüzölçümü 13 108 000 dekar, toplam tarım alanı ise 1 457 140 (yüzölçümünün %11'i) dekardır. Çiftçi Kayıt Sistemi'ne (ÇKS) kayıtlı çiftçi sayısı 24 258 kişi ve kayıtlı arazi varlığı ise 995 553 dekardır (Tarımsal Yatırımcı Danışma Ofisi, 2018; TÜİK, 2020d).

Kastamonu, daha önce de bahsedildiği gibi istihdamın sektörel dağılımına bakıldığında tarımın öncül sektör olduğu bir il konumundadır. Ekonominin temel olarak tarıma dayalı olmasına karşılık, Kastamonu'da bu alanın da yeterince gelişmediği göze çarpmaktadır. İlin arazilerinin %59'unun orman ve fundalık olması, arazi yapısının engebeli olması, kışların uzun ve sert geçmesi, sulama imkanlarının yetersizliği ve birinci sınıf tarım arazilerinin az olması gibi sebeplerden dolayı bitkisel üretim çeşitliliği azalmaktadır (İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü, 2013). Buna göre Tablo 3.5.'te 2014-2018 yıllarında Kastamonu'da en fazla üretimi sağlanan tarla ürünleri gösterilmektedir.

Tablo 3.5. Kastamonu tarla ürünleri üretimi

Ürünler	2014 (Ton)	2015 (Ton)	2016 (Ton)	2017 (Ton)	2018 (Ton)
Mısır (Silajlık)	201 bin	180 bin	188 bin	203 bin	229 bin
Şekerpancarı	233 bin	158 bin	171 bin	160 bin	141 bin
Buğday	108 bin	97 bin	128 bin	131 bin	121 bin
Yonca	46 bin	55 bin	68 bin	81 bin	86 bin
Yulaf	4 bin	4 bin	14 bin	30 bin	67 bin

Kaynak: Kastamonu İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2019

Tarla ürünleri üretimine ek olarak arpa, fiğ, patates, korunga, siyez buğdayı ve çeltik gibi ürünler de üretilmektedir. Kastamonu'da tarım arazilerinin kısıtlı olması, tarla bitkilerinin üretimini kısıtlamaktadır. Bunun yanı sıra, ilkbaharda meydana gelen donlar meyvecilik ticaretinin yapılmasını zorlaştırmaktadır. Bunlardan dolayı tarımsal girdi fiyatlarındaki yükseklik ve uygun pazarın bulunma zorluğu gibi sebeplerden dolayı meyveciliğin istenilen noktaya gelemediği görülmektedir (URL-5, 2020). Buna göre Tablo 3.6.'da Kastamonu'da 2014-2018 yılları arasında en çok üretilen meyveler gösterilmektedir.

Tablo 3.6. Kastamonu meyve ürünleri üretimi

Ürünler	2014 (Ton)	2015 (Ton)	2016 (Ton)	2017 (Ton)	2018 (Ton)
Elma	9 bin	13 bin	16 bin	17 bin	17 bin
Ceviz	4 bin	5 bin	6 bin	6 bin	9 bin
Fındık	4 bin	5 bin	6 bin	6 bin	8 bin
Armut	3 bin	4 bin	5 bin	5 bin	5 bin
Kestane	10 bin	10 bin	3 bin	3 bin	4 bin

Kaynak: Kastamonu İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2019

Meyve ürünleri üretimine ilave olarak kiraz, üzüm, erik, ayva ve kivi gibi meyveler de üretilmektedir. Bunun dışında en çok üretilen sebzeler arasında ise sarımsak

(kuru), domates (sofralık), hıyar (sofralık), fasulye (taze), biber (sivri) bulunmaktadır (Tarımsal Yatırımcı Danışma Ofisi, 2018). İlde meyve ve sebze ürünlerinin üretiminin istenilen düzeyde gelişemediği açıktır. Ancak buna karşılık hayvansal gıdaların üretiminin daha yoğun yapıldığı ve daha fazla kârlılık sağladığı görülmektedir. Buna göre Tablo 3.7.'de Kastamonu ilinde 2015-2018 yılları arasında en fazla üretimi yapılan hayvansal gıdalar gösterilmektedir.

Tablo 3.7. Kastamonu hayvansal ürün üretimi

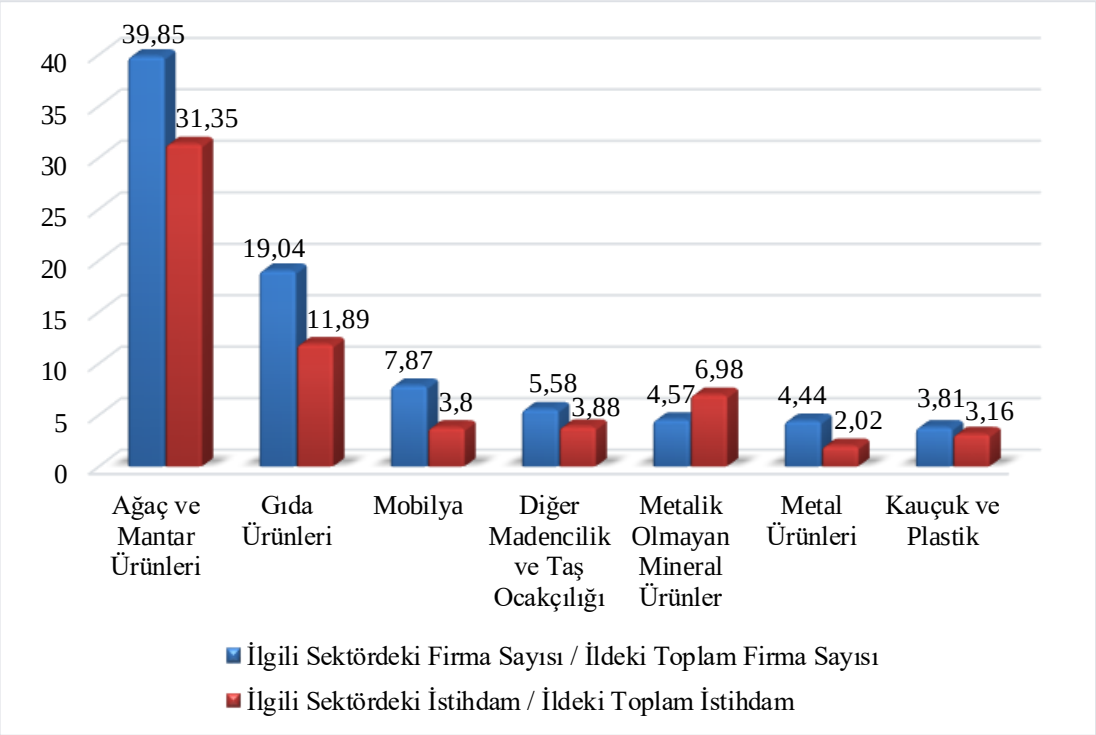
Ürünler	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**
Kırmızı Et (Ton)	1 525	1 900	1 900	1 600
Süt (Ton)	288 428	50 000	305 000	388 600
Yumurta (Adet)	14 784 000	18 900 000	18 900 000	22 550 000
Bal (Kg)	320 390	354 697	443 306	239 355

Kaynak: Kastamonu İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2019

Hayvansal gıdaların üretimine ek olarak, su ürünleri yetiştiriciliği ve avcılığı yapılmaktadır. İlde büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın yanı sıra kümes hayvancılığı da yapılmaktadır. Özellikle merkez ilçede bulunan şeker farikasının etkisi sonucunda, ıslah edilmiş hayvan cinsleri hızla çoğalmakta ve dağlık yerlerde ise yerli cinsler varlığını devam ettirmektedir (Erdoğdu, 2008). İlin hayvan varlığı ise 2019 yılı verilerine göre, 325 379 büyükbaş, 100 889 küçükbaş hayvandan oluşmaktadır (Kastamonu İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2019).

3.2.3.2 . Sanayi

Kastamonu yüzölçümünün önemli bir kısmı ormanlık alanlardan oluşmaktadır. Bu özelliği ile hem bölgesinde hem de Türkiye'de önemli bir yere sahip olmasından dolayı ilde hem firma sayıları hem de istihdam bakımından ağaç ve mantar ürünleri sektörü öne çıkmaktadır (KUZKA, 2011). Buna göre grafik 3.4.'te Kastamonu ilinin sektör bazında firma ve istihdam istatistikleri gösterilmektedir.

Grafik 3.4. Kastamonu ilinde sektör bazında firma ve istihdam oranları (%)

Kaynak: KUZKA, 2011; Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017b

Türkiye'de sanayi işletmelerinin %8'i Karadeniz'de bulunmakta ve işletme sayısı bakımından Kastamonu, bölgede Samsun ve Çorum'un ardından %7,6'lık oranla üçüncü sırada yer almaktadır. İldeki sanayi işletmeleri çalışan sayısına göre %74,7 mikro, %18,3 küçük, %6 orta ve %1 oranla büyük ölçekli işletmelerden oluşmaktadır. İlde kâğıt, parke ve kontrplak fabrikaları, kendir fabrikası, şeker fabrikası, yem fabrikaları, kereste fabrikası, elektrik motoru fabrikası, et kombinası, süt ve tereyağı fabrikaları bulunmaktadır. Bunun dışında çelik atölyeleri, bakırcılık, metal eşya, dokuma, halat, çuval ve tahta kaşık atölyeleri bulunmaktadır. Ayrıca il bakır ve bakırlı pirit açısından oldukça zengindir. Bu madenler Etibank ve Karadeniz Bakır İşletmeleri tarafından işletilmektedir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2013; Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017b).

Kastamonu ve ilçelerinde toplam 4 adet OSB (Organize Sanayi Bölgesi) bulunmaktadır. Bunlar: Kastamonu OSB (KOSB), Tosya OSB (TOSKA), Seydiler OSB ve Taşköprü OSB'dir. OSB'lerde bulunan firmaların büyük çoğunluğu orman ürünleri, mobilya imalatı, motor, metal, gıda, tekstil ve giyim gibi sektörlerde

faaliyet göstermektedir. Tablo 3.8.'de KUZKA'nın (Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı) 2017 yılında Kastamonu'daki Organize Sanayi Bölgeleri için yayınlamış olduğu istatistikler gösterilmektedir (KUZKA, 2017).

Tablo 3.8. Kastamonu organize sanayi bölgeleri

OSB Adı	**Alan (Hektar)**	**Mevcut Sanayi Parseli**	**Tahsis Edilen Parsel**	**Üretimde Firma Sayısı**	**İstihdam Sayısı**
Merkez OSB	163	33	31	21	1 095
Tosya OSB	76	41	38	18	600
Seydiler OSB	108	45	38	9	220
Taşköprü OSB	70	-	-	-	-
Toplam	417	119	107	48	1 915

Kaynak: KUZKA, 2017

Merkez OSB 1993 yılında Kastamonu Havalimanı'na 30 km uzaklıkta, Kastamonu-İnebolu yolu mevkiinde kurulmuş olup ağırlıklı sektör grubu; gıda, mobilya, ağaç ve mantar ürünleri imalatı sanayidir. Proje doluluk oranı ise %97'dir. Tosya OSB 2009 yılında Kastamonu Havalimanı'na 70 km uzaklıkta bir mevkide kurulmuş olup ağırlıklı sektör grubu; tekstil, ahşap, ağaç ve mantar ürünleri imalat sanayidir. Proje doluluk oranı %71'dir. Seydiler OSB 2013 yılında Kastamonu Havalimanı'na 45 km uzaklıkta bir mevkide kurulmuş olup ağırlıklı sektör grubu; gıda ürünleri, makine, mermer ve ana metal sanayidir. Proje doluluk oranı ise %33'dür. Taşköprü OSB ise altyapı uygulama projeleri onaylanmakla birlikte hala keşif aşamasındadır. Bununla birlikte Kastamonu'nun ilçelerinden Tosya'da 5, Merkez'de 2, Abana, Bozkurt, Araç, Çatalzeytin, Taşköprü ve Devrekani'de birer adet olmak üzere toplam 1 271 işyeri kapasiteli 13 KSS (Küçük Sanayi Sitesi) bulunmaktadır. Bu KSS'lerde 878 adet işyeri faaliyet göstermektedir (URL-3, 2013; Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017b; Kastamonu Ticaret Borsası, 2019).

Ekonomisi temel olarak tarıma dayanmasına rağmen Kastamonu, sanayileşme konusunda atılım yapmayı ve büyümeyi kendine bir hedef ve misyon olarak seçmiştir. Sanayi son yıllarda gelişmekte ve bu gelişmeyle birlikte yatırımcılara önemli fırsatlar doğmaktadır. İlde tarım ve orman ürünlerine ilişkin sektörlerin ön planda olduğu ve özellikle nesilden nesile aktarılan ahşap ustalık bilgisinin, Kastamonu için rekabet üstünlüğü sağladığı görülmektedir. İnebolu limanı sayesinde il dışına önemli düzeyde orman, maden ve metal ürünleri taşımacılığı yapılmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'de gerçekleştirilen ilk ve tek ahşap fuarı Kastamonu'da düzenlenmektedir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2014). 2019 yılı itibariyle ilde 9. ahşap fuarı düzenlenmiştir.

3.2.3.3 . Ticaret

Kastamonu ilinin ticari yapısını, iç ticaret ve dış ticaretine ait veriler yardımıyla incelemek mümkündür.

3.2.3.3.1. İç ticaret

Kastamonu Ticaret İl Müdürlüğü verilerine göre, ilin ticari hayatının en yoğun olduğu yerler Merkez, Tosya, İnebolu ve Taşköprü ilçeleridir. İlin ticari hayatına yön veren kuruluşlara bakıldığında:

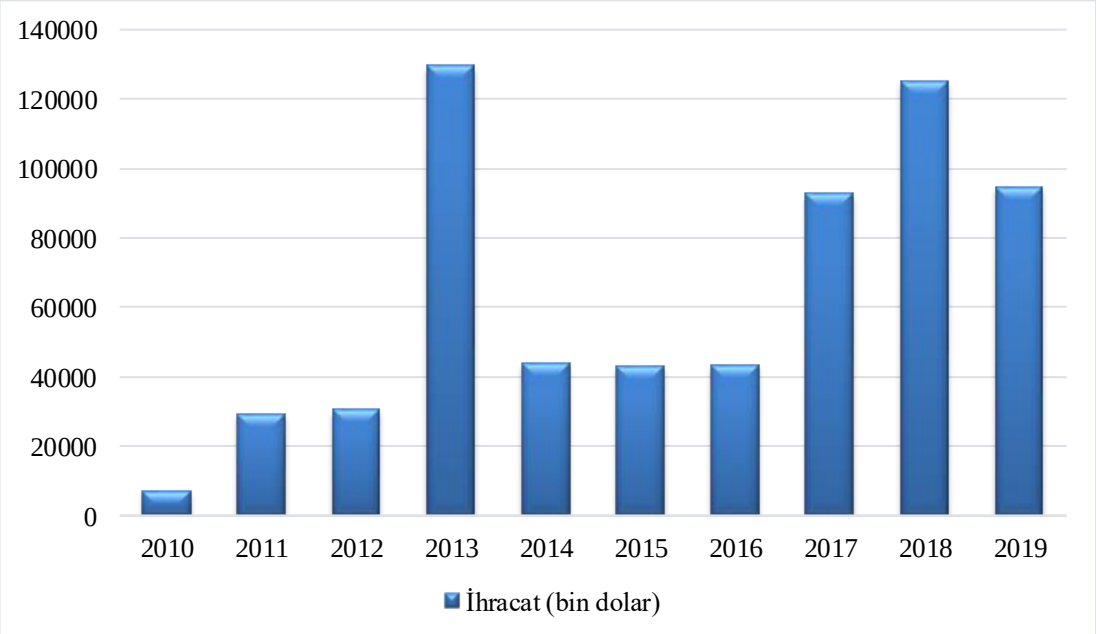
- 5590 sayılı kanuna tabi olarak kurulan Merkez, Tosya, Taşköprü ve İnebolu ilçelerinde birer adet olmak üzere toplam 4 adet Ticaret ve Sanayi Odası,
- 5590 sayılı kanuna göre kurulan 1 adet Ticaret Borsası,
- 6964 sayılı kanuna göre kurulan 11 Ziraat Odası,
- 5362 sayılı Esnaf ve Sanatkârlar Meslek Kuruluşları Kanunu'na tabi faaliyet gösteren 1 adet birlik ve bu birliğe bağlı 38 esnaf odası mevcuttur (URL-6, 2016; Kastamonu Ticaret Borsası, 2016).

İlin türlerine göre şirket sayılarına bakıldığında ise:

- Merkez ilçede 150 adet kooperatif, 59 adet anonim şirket ve 826 adet limited şirket,
- Tosya'da 45 adet kooperatif, 74 adet anonim şirket, 221 adet limited şirket, 305 adet gerçek kişi ticari işletme ve 2 adet diğer iktisadi işletme,
- Taşköprü'de 104 adet kooperatif, 36 adet anonim şirket, 105 adet limited şirket, 7 adet kollektif şirket, 162 adet gerçek kişi şahıs işletmesi ve 1 diğer iktisadi işletme,
- İnebolu ilinde ise 45 adet anonim şirket, 174 adet limited şirket, 6 adet kollektif şirket ve 232 adet gerçek kişi ticari işletme bulunmaktadır (Kastamonu Ticaret İl Müdürlüğü, 2018).

3.2.3.3.2. Dış ticaret

Kastamonu ihracat değerlerine bakıldığında düzensiz bir seyir izlediğini görmek mümkündür. Grafik 3.5.'te görüldüğü üzere toplam ihracat değeri 2010-2013 yılları arasında sürekli olarak artmıştır. Ancak bu yıldan sonra, ihracat değerinin düşerek 2016 yılına kadar sabit noktada bir seyir izlediği ve ardından da yıl yıl dalgalanmaların devam ettiği görülmektedir.

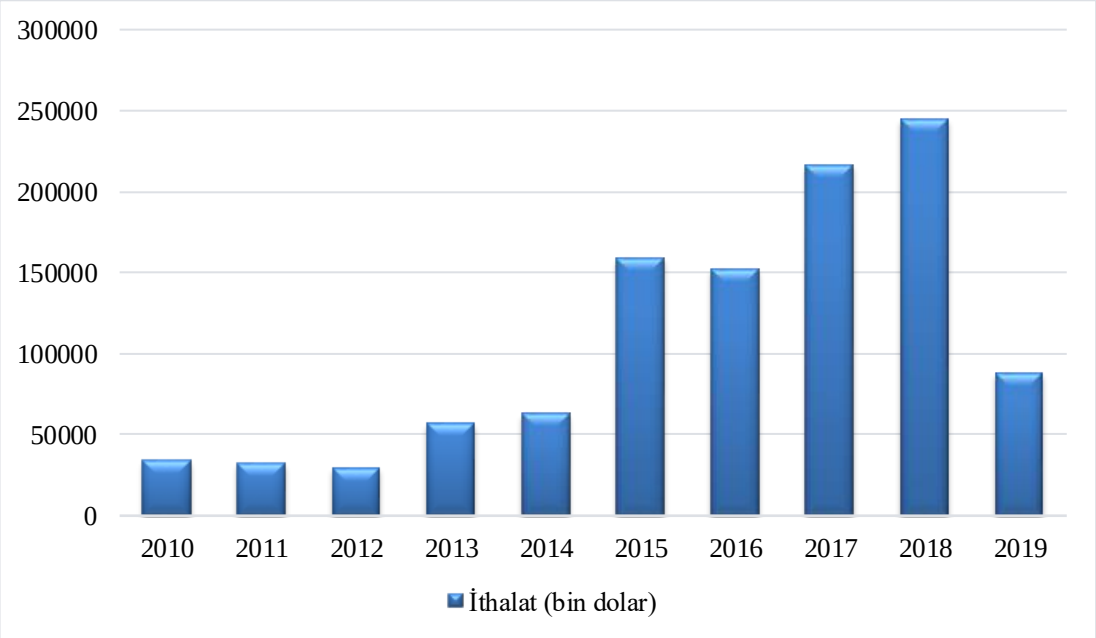

Grafik 3.5. Kastamonu ihracatının yıllara göre değişimi (2010-2019)

Kaynak: TÜİK, 2020e

Kastamonu'nun toplam ihracatı 2010 yılında 7 117 531 $ iken, Türkiye'nin toplam ihracatı ise 113 883 219 184 $'dır. 2019 yılına gelindiğinde ise Kastamonu'nun toplam ihracatı 94 512 167 $ tutarında gerçekleşirken, Türkiye'nin toplam ihracatı 171 471 037 875 $ tutarında gerçekleşmiştir. Yıllar arası ihracatta dalgalanmalar görülse de genel itibariyle 10 yıllık bir süreçte Kastamonu'nun ihracat tutarının ve Türkiye ihracatı içerisindeki payının arttığını söylemek mümkündür (TÜİK, 2020e; TÜİK, 2020f).

Grafik 3.6. Kastamonu'nun son 10 yıl içerisindeki toplam ithalat değerlerini göstermektedir. Toplam ithalat değerlerine bakıldığında ise, bazı yıllarda ufak düşüşler olsa da 2018 yılına kadar sürekli bir artış eğilimi gösterdiği görülmektedir. Ancak 2019 yılına gelindiğinde toplam ithalat değerinin önemli düzeyde düştüğü dikkat çekmektedir.

Grafik 3.6. Kastamonu ithalatının yıllara göre değişimi (2010-2019)

Kaynak: TÜİK, 2020e

Tablo 3.9.'da Kastamonu'nun en fazla ihracat yaptığı ülkelere bakıldığında 2019 yılı itibariyle en çok ihracatı bir Avrupa Birliği üyesi olan Belçika ile yaptığı görülmektedir. Yine diğer Avrupa Birliği ülkelerine de yoğun bir şekilde ihracat yapılırken bunun yanında Fas, Çin, Birleşik Krallık, Ukrayna, Kırgızistan ve Arjantin gibi dünyanın dört bir yanından ülkeye de yoğun bir şekilde ihracat yapılmaktadır. Bu ülkeleri takiben ise Avusturya, İsviçre ve Azerbaycan gibi ülkeler en fazla ihracat yapılan ülkeler arasında yer almaktadır (TÜİK, 2020g)

Tablo 3.9. Kastamonu'nun en fazla ihracat yaptığı 10 ülke ve ihracat hacimleri (2019)

Sıra	**İhracat Yapılan Ülke**	**İhracat Değeri ($)**
1	Belçika	44 315 108
2	Fas	10 143 194
3	İtalya	9 515 967
4	Çin	3 031 438
5	Birleşik Krallık	2 601 677
6	İspanya	2 411 939
7	Fransa	2 024 807
8	Ukrayna	1 806 154
9	Kırgızistan	1 586 154
10	Arjantin	1 455 247
11	Diğer	15 620 482

Kaynak: TÜİK, 2020g

Tablo 3.10.'da Kastamonu'nun en fazla ihraç ettiği ürünlere bakıldığında ise, aksesuarların ve giyim eşyalarının başta geldiği görülmektedir.

Tablo 3.10. Kastamonu'nun en çok ihraç ettiği ürünler ve ihracat hacimleri (2019)

Sıra	İhraç Edilen Ürün Faslı	İhracat Değeri ($)
1	Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, inciler, taklit mücevherci eşyası, metal paralar	43 973 608
2	Örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarı	13 120 279
3	İnorganik kimyasallar, kıymetli metal, radyoaktif element, metal ve izotopların organik-anorganik bileşikleri	10 108 050
4	Gübreler	9 122 773
5	Ağaç ve ahşap eşya, odun kömürü	3 235 835
6	Metal cevherleri, cüruf ve kül	3 005 225
7	Tuz, kükürt, topraklar ve taşlar, alçılar, kireçler ve çimento	2 440 152
8	Diğer adi metaller (tungsten, molibden, tantal, magnezyum, kobalt, bizmut, kadmiyum, vb.), sermetler ve bunlardan eşya	2 143 458
9	Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam ve parçaları	1 567 497
10	Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	1 283 265
11	Diğer	4 512 025

Kaynak: TÜİK, 2020h

Tablo 3.11.'de Kastamonu'nun en fazla ithalat yaptığı ülkelere bakıldığında en fazla ithalatı Rusya Federasyonu'ndan yaptığı görülmektedir. Tabloda görülen ülkelerin yanı sıra Belçika, İzlanda, Norveç ve İsveç gibi ülkeler de yine en fazla ithalat yapılan ülkelerin başında gelmektedir (TÜİK, 2020g).

Tablo 3.11. Kastamonu'nun en fazla ithalat yaptığı 10 ülke ve ithalat hacimleri (2019)

Sıra	İthalat Yapılan Ülke	İthalat Değeri ($)
1	Rusya Federasyonu	19 796 827
2	İtalya	17 074 383
3	Gürcistan	15 965 340
4	Kırgızistan	6 127 558
5	Çin	5 107 651
6	ABD	2 741 247
7	Kamerun	2 266 459
8	Birleşik Krallık	2 222 351
9	Almanya	2 128 325
10	Tayland	2 111 922
11	Diğer	12 401 986

Kaynak: TÜİK, 2020g

Tablo 3.12.'de İthalata en çok konu olan ürünlere bakıldığında ise metal ve metal cevherleri, cüruf, kül ve bazı kimyasal maddelerin başta geldiği görülmektedir.

Tablo 3.12. Kastamonu'nun en çok ithal ettiği ürünler ve ithalat hacimleri (2019)

Sıra	İhraç Edilen Ürün Faslı	İhracat Değeri ($)
1	Metal cevherleri, cüruf ve kül	22 092 898
2	İnorganik kimyasallar, kıymetli metal, radyoaktif element, metal ve izotopların organik-anorganik bileşikleri	19 806 385
3	Yapağı ve yün, ince veya kaba hayvan kılı, at kılından iplik ve dokunmuş mensucat	9 572 585
4	Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	7 749 461
5	Ağaç ve ahşap eşya, odun kömürü	3 369 746

Tablo 3.12.'nin devamı

6	Demir veya çelikten eşya	2 810 641
7	Pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat	2 672 760
8	Seramik mamulleri	2 210 613
9	Vatka, keçe ve dokunmamış mensucat, özel iplikler, sicim, kordon, ip, halat ve bunlardan mamul eşya	1 970 957
10	Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, aksam-parça aksesuarı	1 793 771
11	Diğer	13 894 232

Kaynak: TÜİK, 2020h

3.3. İller Arası Ticaret

Bölgesel kalkınma ve bölgesel rekabet gücünün iyileştirilebilmesi için uluslararası ticaret ne kadar önemliyse ulusal ticaret de bir o kadar önem arz etmektedir. Çünkü kalkınma tek başına uluslararası ticaret ile sınırlandırılan bir olgu değildir. Gerek bölgesel gerekse de ulusal kalkınmanın sağlanabilmesi için bölgesel rekabet edilebilirlik ve iç ticaret oldukça önem arz etmektedir. Bölgesel rekabet gücünün iyileştirilebilmesi için bölgeler, bir yandan dış rekabet koşulları altında uluslararası pazarlara mal ve hizmet üretebilmeli, diğer yandan ise bölge içi sürdürülebilir düzeyde yüksek gelir seviyeleri ve istihdam olanakları oluşturabilmeleri gerekmektedir. Bunun yanında ulusal pazarlarda rekabet edebilmek ve bu pazardaki değişikliklere kolay adapte olabilmek için, yerel kaynakların da mümkün olduğunca verimli kullanılması gerekmektedir (Alkin, Bulu ve Kaya, 2007).

Bölgeler arası farklılıkların giderilmesi için ise, önemli etkenlerden biri iç ticaret dinamizmini canlı tutmaktır. Daha önce de bahsedildiği gibi, bir ülkede bölgeler arası fiziki ve beşerî farklılıklar olduğu gibi nüfusun düzensiz dağılışı, bölgeler arası iklim farklılıkları, sanayi faaliyetlerinin belli coğrafyalarda toplanması gibi farklılıklar da vardır. Bu farklılıklar sebebiyle de ülke içinde bir iç ticaret dinamizmi oluşmakta ve bölgesel pazarlar önem kazanmaktadır. Bölgeler arası bu farklılıkların

giderilebilmesi ve hem bölgenin hem de ülkenin kendi kendine yetebilmesinin sağlanması için ise, bu iç ticaret dinamizminin canlı tutulması ve iç ticaretin önündeki engellerin kaldırılarak ülkenin tüm kesimlerinin bu dinamizmden faydalanması sağlanmalıdır.

3.3.1. Türkiye'de İller Arası Ticaret

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın oluşturduğu Girişimci Bilgi Sistemi (GBS) tarafından en son 2017 yılında yayınlanan iller arası ticaret verilerine bakıldığında, 81 ilin karşılıklı alım satımından oluşan iç ticaret rakamlarına göre ülke içi ticaret hacminin toplamı yaklaşık 4,32 trilyon liradır. Buna karşılık verilere bakıldığında, illerin büyük çoğunluğunun iç ticaret performansının başarısız ve ülke çapında da bir dengesizlik olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü illerin iç piyasada diğer illere olan alım satım miktarlarına bakıldığında, 81 ilden yalnızca 10 ilin ticaret fazlası verdiği görülmektedir. Ezici bir çoğunlukla geri kalan 71 il iç ticarette ticaret açığı vermektedir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a).

İç ticarette büyük oranda ticaret açığı verilmesine karşılık dengesizlik sadece bununla da sınırlı değildir. 10 ilin elde etmiş olduğu toplam 214 milyar liralık iller arası ticaret fazlasının 173 milyar lirasını, yani yaklaşık %80,8'ini İstanbul ve Kocaeli'nin gerçekleştirdiği görülmektedir. İstanbul ve Kocaeli'nin oldukça gerisinden gelmesine rağmen önemsenecek bir iç ticaret fazlası veren İzmir de eklendiğinde 214 milyar liralık iller arası ticaret fazlasının 200 milyar liralık bir kısmının, yani %93,6'lık bir kısmının bu üç il tarafından sağlandığı görülmektedir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a).

İller arası ticarette ilk sırada olan illere bakıldığında ise gerek diğer illere olan satışlarda gerek diğer illerden alışlarda İstanbul, Ankara, Kocaeli, İzmir ve Bursa illerinin ilk sıralarda olduğu görülmektedir. Diğer illerle olan satışlar ve alışlar bakımından son sırada olan iller ise Bayburt, Ardahan, Tunceli, Gümüşhane ve Hakkâri gibi illerdir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a).

3.3.1.1 . İller arası ticarette ticaret fazlası veren iller

Türkiye'de iller arası ticarette, ticaret fazlası veren il sayısı yalnızca 10'dur Tablo 3.13.'te görüldüğü üzere, iller arası ticarette en yüksek fazlayı veren il 92 milyar lira ile Kocaeli ilidir. Kocaeli'yi ise, 81 milyar lira ile İstanbul ve 27 milyar lira ile İzmir ili takip etmektedir. İç ticarette en az ticaret fazlası veren il ise, 24 milyon lira ile Kilis ilidir.

10 ilin vermiş olduğu toplam ticaret fazlası 214 milyar lira iken İstanbul, Kocaeli ve İzmir illerinin toplam ticaret fazlası yaklaşık 200 milyar liradır. Buna karşılık 71 ilin toplam iller arası ticaret açığı ise yaklaşık 217 milyar liradır. İstanbul, Kocaeli ve İzmir illerinin verdiği toplam ticaret fazlası 70 ilin verdiği ticaret açığı toplamından daha fazladır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a).

Tablo 3.13. İller arası ticarette ticaret fazlası veren iller (2017)

Şehir	Diğer İllere Sattığı (bin TL)	Diğer İllerden Aldığı (bin TL)	İller Arası Ticaret Dengesi (bin TL)	Satışların Alışları Karşılama Oranı (%)
Kocaeli	178 880 915	86 838 148	92 042 766	206
İstanbul	696 587 770	615 224 209	81 363 560	113
İzmir	146 824 942	119 526 114	27 298 827	123
Hatay	40 191 668	32 720 171	7 471 497	123
Zonguldak	19 584 310	16 133 515	3 450 795	121
Karabük	7 653 400	5 948 352	1 705 048	129
Osmaniye	7 353 338	6 765 267	588 071	109
Bolu	6 536 865	6 310 430	226 435	104
Yalova	5 856 850	5 654 472	202 377	104
Kilis	1 813 935	1 789 435	24 500	101

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a

Satışların alışları karşılama oranına bakıldığında ise, alış yaptığının iki katından daha fazla satış yapan Kocaeli %206'lık bir oranla ilk sırada gelmektedir. Kocaeli ilini ise sırasıyla %129 ile Karabük, %123 ile Hatay ve İzmir, %121 ile Zonguldak ve %113 ile İstanbul gibi iller takip etmektedir. Satışların alışları karşılama oranı bakımından ticaret fazlası veren iller arasında en düşük orana sahip il ise %101 ile Kilis ilidir.

3.3.1.2 . İller arası ticarette ticaret açığı veren iller

Türkiye'de bulunan 81 ilden 71 tanesi iç ticarette satışlarından daha çok mal ve hizmet alışı yapmaktadır. Yani 71 il iç ticarette ticaret açığı vermektedir. 71 ilin verdiği toplam ticaret açığı tutarı ise yaklaşık 217 milyar liradır. Tablo 3.14.'e göre iç ticarette en fazla ticaret açığı veren il 17 milyar lira ile Antalya ili olurken, 10 milyar lira ile Konya, 9 milyar lira ile Trabzon, Bursa ve Diyarbakır, 8 milyar lira ile ise Sakarya illeri Antalya'yı takip etmektedir. İç ticarette en az ticaret açığı veren il ise, 341 milyon lira ile Bilecik ilidir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a).

Tablo 3.14. İller arası ticarette en fazla ticaret açığı veren ilk 10 il (2017)

Şehir	Diğer İllere Sattığı (bin TL)	Diğer İllerden Aldığı (bin TL)	İller Arası Ticaret Dengesi (bin TL)	Satışların Alışları Karşılama Oranı (%)
Antalya	31 546 460	49 336 003	17 789 542	64
Konya	37 734 952	47 853 546	10 118 593	79
Diyarbakır	16 016 577	25 603 352	9 586 774	63
Trabzon	7 352 955	16 887 402	9 534 447	44
Bursa	88 202 344	97 271 254	9 068 909	91
Sakarya	18 229 141	26 827 206	8 598 064	68
Gaziantep	47 994 175	49 910 114	7 915 939	84
Denizli	26 048 675	32 922 096	6 873 421	79
Adana	38 127 999	44 234 327	6 106 327	86
Ankara	233 463 277	239 460 169	5 996 892	97

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a

Satışların alışları karşılama oranına bakıldığında ise, yurtiçi satışlarından neredeyse 4 kat fazla mal ve hizmet alışı yapan Bayburt ili %25'lik bir oranla son sırada gelmektedir. Bayburt'u %26 ile Ardahan, %31 ile Bingöl ve Tunceli, %34 ile Gümüşhane ve %37 ile Kars takip etmektedir. Satışların alışları karşılama oranı bakımından, iç ticaret açığı veren iller arasında en büyük yüzdeye sahip il ise %97 ile Ankara ilidir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a).

3.3.2. Kastamonu ve İller Arası Ticaret

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın son 5 yıl istatistiklerine göre Kastamonu, Tablo 3.15'te de açıkça görülebileceği üzere Türkiye'de iller arası ticarette satışlarından daha çok mal ve hizmet alımı yapan, yani iller arası ticarette açık veren bir il konumundadır. Veri girişinin en son sağlandığı 2017 yılı için bakıldığında ise, Kastamonu ili diğer illere olan satış miktarı bakımından Türkiye'de 54. sırada yer almaktadır. Bunun yanı sıra Kastamonu diğer illerden olan mal ve hizmet alımında ise, Türkiye'de 55. sırada yer almaktadır. Ayrıca Kastamonu ilinin 2017 yılı için satışlarının alışları karşılama oranına bakıldığında ise, %71'lik bir oranla Türkiye genelinde Aksaray ile birlikte 42. sırada yer aldığı görülmektedir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a).

Tablo 3.15. Kastamonu'nun iller arası ticaret performansı (2013-2017)

Yıl	Diğer İllere Sattığı (bin TL)	Diğer İllerden Aldığı (bin TL)	İller Arası Ticaret Dengesi (bin TL)	Satışların Alışları Karşılama Oranı (%)
2013	1 447 545	2 194 148	746 603	66
2014	1 784 936	2 552 389	767 453	70
2015	1 886 886	2 916 779	1 029 893	65
2016	2 159 790	3 694 150	1 534 360	58
2017	3 534 377	4 998 931	1 464 553	71

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020

Tablo 3.15.'e bakıldığında Kastamonu, son 5 yıl içerisinde iller arası ticarette sürekli olarak açık veren bir il olmuştur. Her yıl düzenli olarak satışlarda ve alışlarda artış yaşanmış, ancak satışlar alışların gerisinde kalmıştır. Buna bağlı olarak da ticaret açığı TL cinsinden gittikçe büyüyerek denge daha da bozulmaya devam etmiştir. Yine de buna karşılık 2017 yılında, bir önceki yıllara göre daha başarılı bir performans sergilendiği görülmektedir. En fazla alış ve satışın bu yılda olmasına karşılık, bir önceki yıla göre iç ticaret açığı azalmış ve satışların alışları karşılama oranı da önemli düzeyde iyileşmiştir.

3.3.2.1 . Kastamonu ticaretinin önündeki engeller

Bir girişimcinin başarılı olabilmesi ilk olarak onun çalışanları, yöneticileri, tedarikçileri, rakipleri, devlet kurumları ve diğer çevre unsurları ile iletişim kurabilmesine, ikinci olarak ise zorluklardan yılmamasına bağlıdır. Girişimci piyasaya girmeden önce veya piyasaya girdikten sonra çeşitli sorunlarla karşılaşabilmekte ve bu da onun ticaret yapmasının önünde bir engel olabilmektedir. Piyasaya giriş aşamasındaki mevcut firmaların, potansiyel firmaların piyasaya girişini zorlaştırması veya potansiyel firmaların piyasaya girişinden sonra, piyasa yapısının veya iç ve dış çevrenin etkilerinden zorluklarla karşılaşması gibi durumlar olabilmektedir (Dilek, 2016). Tablo 3.16.'da Kastamonu'nun ticaret hayatının önünde engel oluşturabilecek nitelikteki bazı durumlara yer verilmiştir.

Tablo 3.16. Kastamonu'nun ticaret hayatı önündeki engeller

Sorun	Açıklama
Finansa Ulaşım	Sermaye birikiminin yeterli düzeyde olmaması girişimci önünde engel niteliği taşımaktadır. Kastamonu kişi başı gayri safi katma değeri de bu anlamda Türkiye ortalamasının altındadır.
Yetersiz Eğitimli İşgücü	2006 yılında kurulan Kastamonu Üniversitesi henüz gelişimini tamamlamış bir üniversite olmamakla birlikte, gelişimini hızla sürdürmektedir.
Yetersiz Altyapı	Firma faaliyetlerinin başarışı elektrik, su, doğalgaz, ulaşım gibi altyapı unsurlarına ihtiyaç duymaktadır. Bu konuda Kastamonu'da bulunan 4 adet OSB ve yeni açılan Ilgaz Tüneli bu alandaki eksikliği gidermek adına önemli adımlar olsa da halâ eksikler bulunmaktadır (Kastamonu Ticaret Borsası, 2019).

Tablo 3.16.'nın devamı

Vergi Oranları ve Düzenleme Karmaşıklığı	Vergi, ödeyenler için her zaman bir yük ve bir maliyet unsurudur. İşletmeler bu maliyeti minimum seviyeye indirmek için çeşitli yollara başvururlar. Ancak vergi oranlarındaki aşırı artış ve bazı kamusal düzenlemeler, işletmeleri başka yollara başvurmaya ve iş yapmaktan caydırmaya itebilmektedir (Işık ve Kılınç, 2009).
Etkinsiz Bürokrasi	Devlet bürokrasisi ve devletin ekonomiye yapmış olduğu müdahaleler zaman zaman firmaların işini zorlaştırabilmekte ve piyasa sistemini sekteye uğratabilmektedir.
Politik İstikrarsızlık	Özellikle seçim süreçlerinde meydana gelen politik istikrarsızlık firmaların bünyesini olumsuz etkilemekte ve ekonomik büyümeye zarar vermektedir.
Etkinsiz İnovasyon Kapasitesi	Kastamonu'da yer alan firmaların mevcut inovasyon kapasitelerinin yeterli olmadığı görülmektedir. İnovasyonun ekonominin vazgeçilmez bir unsuru olduğu düşünüldüğünde, bu konuda iyileştirme her zaman gereklidir. Kastamonu Üniversitesi de bu konuda önemli rol üstlenmektedir.
Kısıtlayıcı İşgücü Regülasyonları	İşgücü piyasalarına yapılan regülasyonlar esnekliği ortadan kaldırmakla birlikte, Kastamonu'da işgücü piyasasındaki önemli bir sorun da yoğun şekilde dışarıya göç veren bir il olmasıdır.
Enflasyon	Enflasyon oranının çift haneleri sayılara ulaştığı günümüzde hem firmalar hem de ekonomik büyüme, enflasyon oranlarından olumsuz etkilenmektedir. Terzi (2004) çalışmasında pozitif ve artan bir büyümenin sürdürülebilirliği için, uygulanan istikrar programının enflasyonu mutlaka düşürmesi gerektiği sonucuna ulaşmıştır.
Rüşvet ve Yolsuzluk	Bazı firmalar rüşvet sayesinde haksız kazanımlar elde etse de bu, gelir dağılımında bozulma, kaynakların kötüye kullanımı gibi sorunlara yol açmakta ve özellikle piyasaya yeni giren firmalar bu durumdan olumsuz etkilenmektedir.

Kaynak: Dilek, 2016

3.3.2.2 . Kastamonu'nun en fazla ticaret yaptığı iller

Kastamonu'nun son 5 yıl içerisinde en fazla ticaret yaptığı illere bakıldığında hem alışlarda hem satışlarda açık ara en fazla İstanbul ili ile ticaret yaptığı görülmektedir. 2015 yılında Kastamonu'nun İstanbul'a satmış olduğu mal ve hizmet tutarı toplamı 437 702 530 lira iken, İstanbul'dan yaptığı alımların toplam tutarı ise 1 173 629 123 liradır. Aralarındaki ticaret hacmi toplamı ise 1 611 331 653 liradır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020).

Kastamonu ve İstanbul arasındaki alım-satımlar yıllar içinde düzenli olarak artmış ve aralarındaki ticaret hacmi de genişlemiştir. 2017 yılına gelindiğinde Kastamonu'nun İstanbul iline satmış olduğu mal ve hizmet tutarı toplamı 1 098 573 048 lira seviyesine gelirken, İstanbul'dan yaptığı alımların toplamı ise 2 531 870 695 lira seviyesine ulaşmıştır. Aralarındaki ticaret hacmi ise 3 630 443 743 lira seviyesine çıkmıştır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a). Kastamonu'nun en fazla ticaret yaptığı illeri ayrıntılı açıklamak için alışları ve satışları ayrı ayrı ele almak mümkündür.

3.3.2.2.1. Alışlar

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, GBS tarafından en son 2017 yılında yayınlanan iller arası ticaret verilerine göre, Kastamonu'nun en fazla alış yaptığı il İstanbul'dur. İstanbul'u ise sırasıyla Ankara, Karabük, Samsun gibi Kastamonu'nun çevre illeri takip etmektedir. Tablo 3.17.'de Kastamonu'nun en fazla mal ve hizmet alımı yaptığı iller ve bu iller ile arasındaki iç ticaret istatistikleri verilmektedir.

Tablo 3.17. Kastamonu'nun en fazla mal ve hizmet alımı yaptığı ilk 10 il (2017)

Şehir	Kastamonu Alışlar (bin TL)	Kastamonu Satışlar (bin TL)	İkili Ticaret Dengesi (bin TL)	Satışların Alışları Karşılama Oranı (%)
İstanbul	2 531 870	1 098 573	1 433 297	0,43
Ankara	788 047	262 793	525 254	0,33
Karabük	218 018	44 604	173 414	0,20
Samsun	200 714	204 178	3 464	1,02
İzmir	184 909	29 521	155 388	0,16
Kocaeli	115 419	467 645	352 226	4,05
Çankırı	81 635	28 541	53 094	0,35
Bursa	78 416	63 652	14 764	0,81
Çorum	71 405	24 989	46 416	0,35
Konya	53 970	29 605	24 365	0,55

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a

Tabloda yer alan Kastamonu'nun en fazla alım yaptığı il olan İstanbul ili, aynı zamanda Kastamonu'nun iller arası ticaret açığı bakımından da en fazla açık verdiği il konumunda yer almaktadır. Kastamonu'nun tüm illerden olan alışlarının toplamı 4 998 931 045 lira iken, bunun 2 531 870 695 lirası yani yaklaşık %50 si İstanbul ilinden gerçekleşmektedir. Buna Ankara ve Karabük illeri de eklendiğinde, Kastamonu alışlarının yaklaşık %70'inin yalnızca bu üç ilden karşılandığı görülmektedir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a).

3.3.2.2.2. Satışlar

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, GBS'nin en son 2017 yılında yayınladığı iller arası ticaret verilerine bakıldığında, Kastamonu'nun en fazla satış yaptığı il yine İstanbul'dur. İstanbul'u ise Kocaeli, Kayseri ve Denizli gibi iller takip etmektedir. Tablo 3.18.'de Kastamonu'nun en fazla mal ve hizmet satışı yaptığı iller ve bu illerle arasındaki iç ticaret istatistikleri verilmektedir.

Tablo 3.18. Kastamonu'nun en fazla mal ve hizmet satışı yaptığı ilk 10 il (2017)

Şehir	**Kastamonu Satışlar (bin TL)**	**Kastamonu Alışlar (bin TL)**	**İkili Ticaret Dengesi (bin TL)**	**Satışların Alışları Karşılama Oranı (%)**
İstanbul	1 098 573	2 531 870	1 433 297	0,43
Kocaeli	467 645	115 419	352 226	4,05
Kayseri	466 937	30 714	436 223	15,20
Denizli	360 599	14 412	346 187	25,02
Ankara	262 793	788 047	525 254	0,33
Samsun	204 178	200 714	3 464	1,02
Bursa	63 652	78 416	14 764	0,81
Zonguldak	51 942	41 052	10 890	1,27
Sinop	49 966	24 872	25 094	2,01
Karabük	44 604	218 018	173 414	0,20

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a

Kastamonu'nun 80 ile olan satışlarının toplamı 3 534 377 396 lira iken, tek başına İstanbul iline olan satışlarının toplamı ise 1 098 573 048 liradır. Yani Kastamonu toplam iç ticaret gelirinin yaklaşık %31'i tek başına İstanbul ilinden gelmektedir. Buna Kocaeli ve Kayseri illeri de dahil edildiğinde, Kastamonu toplam iç satışlarının yaklaşık %57'sinin bu üç şehirden sağlandığı görülmektedir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a).

Kastamonu'da satışların alışları karşılama oranına bakıldığında ise, Bingöl ili büyük farkla ilk sırada yer almaktadır. Kastamonu 2017 yılında Bingöl'den 11 617 lira alış yaparken, buna karşılık 10 490 538 lira satış yapmıştır. Kastamonu'nun satışlarının alışları karşılama oranı bakımından son sırada olan il ise, %4'lük bir yüzdeyle Artvin ilidir. Kastamonu 2017 yılında Artvin'den 33 781 492 lira değerinde mal ve hizmet alımı yaparken, buna karşılık 1 205 144 lira satış yapmıştır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a).

3.3.2.3. Kastamonu'nun en az ticaret yaptığı iller

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, GBS'nin en son 2017 yılında yayınladığı verilerden elde edilen sonuçlara göre, Kastamonu'nun 2017 yılı itibariyle satışlar bakımından en az ticaret yaptığı il Ardahan ilidir. Kastamonu 2017 yılında Ardahan'a sadece 5 116 lira satış yapmıştır. Alışlar bakımından ise, Kastamonu'nun en az ticaret yaptığı il Bingöl olarak karşımıza çıkmaktadır. 2017 yılı itibariyle Kastamonu, Bingöl'den yalnızca 11 617 lira değerinde mal ve hizmet alımı yapmıştır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a).

Kastamonu'nun en az ticaret yaptığı illeri daha ayrıntılı açıklamak için alışları ve satışları ayrı ayrı ele almak mümkündür.

3.3.2.3.1. Alışlar

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı verilerine göre, 2017 yılında Kastamonu'nun en az mal ve hizmet satın alımı yaptığı il Bingöl'dür. Bingöl'ü ise sırasıyla Muş, Bitlis ve Bayburt gibi iller takip etmektedir. Buna göre Tablo 3.19.'dan Kastamonu'nun en az doğu bölgesi illerinden alım yaptığı çıkarımı yapılabilmektedir.

Tablo 3.19. Kastamonu'nun en az mal ve hizmet alışı yaptığı iller (2017)

Şehir	Kastamonu Alışlar (TL)	Kastamonu Satışlar (TL)	İkili Ticaret Dengesi (TL)	Satışların Alışları Karşılama Oranı (%)
Bingöl	11 617	10 490 538	10 478 921	903,03
Muş	51 645	684 645	633 000	13,26
Bitlis	54 095	1 695 600	1 641 505	31,34
Bayburt	85 669	84 744	925	0,99
Ağrı	152 272	2 590 617	2 438 345	17,01
Erzincan	158 453	1 358 263	1 199 810	8,57
Çanakkale	176 503	4 093 819	3 917 316	23,19
Siirt	202 419	815 766	613 347	4,03
Gümüşhane	270 383	87 136	183 247	0,32
Şırnak	361 895	393 363	31 468	1,09

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a

3.3.2.3.2. Satışlar

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı verilerine göre, Kastamonu'nun 2017 yılında en az satış yaptığı il Bayburt ilidir. Bayburt'u ise Gümüşhane, Karaman, Osmaniye ve Kars gibi iller takip etmektedir.

Tablo 3.20.'de Kastamonu'nun en az satış yaptığı illerden bazıları yer almaktadır. Tabloda yer almayan Ardahan, Tunceli gibi iller de yine Kastamonu'nun en az ticaret yaptığı iller arasında ilk sıralarda bulunmaktadır. Bu da bize bir önceki bölümde yapılan çıkarıma benzer bir sonuç vermektedir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a).

Tablo 3.20. Kastamonu'nun en az mal ve hizmet satışı yaptığı iller (2017)

Şehir	Kastamonu Satışlar (TL)	Kastamonu Alışlar (TL)	İkili Ticaret Dengesi (TL)	Satışların Alışları Karşılama Oranı (%)
Bayburt	84 744	85 669	925	0,99
Gümüşhane	87 136	270 383	183 247	0,32
Karaman	96 673	1 494 543	1 397 870	0,06
Osmaniye	343 622	578 058	234 436	0,59
Kars	392 083	803 473	411 390	0,49
Şırnak	393 363	361 895	31 468	1,09
Adıyaman	559 298	6 025 304	5 466 006	0,09
Muş	684 645	51 645	633 000	13,26
Siirt	815 766	202 419	613 347	4,03
Bilecik	820 135	1 534 917	714 782	0,53

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017a

Hem diğer illerden alışlarda hem de diğer illere olan satışlarda görülmektedir ki, Kastamonu'nun iç ticareti daha çok batıda ve İç Anadolu'nun bazı büyük şehirlerinde daha fazla yoğunlaşmış durumdadır. Doğu bölgesi illeri ise, genel olarak en az ticaretin yapıldığı iller arasında yer almaktadır.

Yapılan tüm veri incelemeleri ışığında dış ticaretin yanında, Kastamonu'nun iller arası ticaretinin de bölgesel kalkınma açısından oldukça önemli olduğu aşikârdır. Dolayısıyla bu noktada, Kastamonu'nun iller arası ticaretinin yoğun olduğu veya az olduğu illere bakılarak, bu yoğunluğun neye göre değiştiğinin sebeplerini aramak ve test etmek de önem arz etmektedir. Buna dayanarak çalışmanın dördüncü bölümünde, iller arası ticareti etkilediği düşünülen çeşitli değişkenler, ekonometrik analizlere tabii tutularak analiz edilecek ve genel olarak ülkeler arası ticareti etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla kullanılan Çekim Modelinin, Kastamonu'nun iller arası ticaretini etkileyen faktörlerini belirlemede geçerli olup olmadığı test edilecektir.

4. İLLER ARASI TİCARETİN ANALİZİ

4.1. Teorik Çerçeve

Çalışmada uygulama ve analiz kısmına geçmeden önce, çalışmanın model olarak teorik altyapısını oluşturan Çekim Modeli ve ekonometrik analiz yöntemlerinin teorik içeriğinin bilinmesinde fayda vardır. Dolayısıyla dördüncü bölümün ilk kısmı uygulamanın teorik içeriğini, ikinci kısmı ise ampirik içeriğini oluşturacaktır.

4.1.1. Panel Veri Analizi

Ekonometrik analizlerde zaman kriteri dikkate alınarak, yaygın olarak kullanılan üç analiz yöntemi vardır. Bunlar değişkenlerin tek bir zaman noktasında incelendiği Yatay Kesit (Cross-Section) analizi, değişkenlerin belirli bir zaman aralığındaki değerlerinin ve bu değerlerin birbirleri ile karşılaştırmalı olarak analizinin incelendiği Zaman Serisi (Time Series) analizi ve son olarak bu iki analiz yönteminin birleşiminden oluşan Panel Veri (Panel Data) analizidir (Wooldridge, 2012). Buradan yola çıkarak panel veri analizini, zaman boyutuna sahip yatay kesit veriler (panel veriler) kullanılarak oluşturulan, panel veri modelleri yardımıyla ekonomik ilişkilerin tahmin edilmesi olarak tanımlamak mümkündür (Kıral ve Çelik, 2018).

Panel veri analizi kullanılarak yapılan araştırmalarda genel olarak üç temel amaç vardır (Hsiao, 1985; Çelik, 2009):

- Her birimin zamana göre değişkenliğini ve/veya birimler arası değişkenliği tanımlamak.
- Değişkenlikleri diğer bazı değişkenler bakımından açıklamak (değişkenler zaman içinde değişen veya zaman içinde sabit kalan türden olabilir).
- Her bir birimin, ilgili değişken açısından kestirimini yapmak.

Bir panel veri seti dengeli veya dengesiz olabilmektedir. Birden çok kesite ait zaman serilerinin bir arada bulunduğu bir panel veri setinde, setleri her bir kesit için eşit uzunlukta zaman serisi içermeleri durumunda dengeli panel, zaman serisi

uzunluklarının kesitten kesite göre farklılık göstermesi durumunda ise dengesiz bir panel veriden bahsetmek mümkündür (Baum, 2005).

Yatay kesit veya zaman serisi verilerine göre toplanmasının daha maliyetli olması (Hsiao, 2005) ve içerdiği bazı metodolojik problemlere rağmen, panel veri analizinin yatay kesit veya zaman serisi analizine göre bazı avantajları vardır (Hsiao, 2007). Bu üstünlükler Gujarati (2004), Baltagi (2005) ve Hsiao'ya (2014) göre aşağıdaki gibidir:

- Panel verileri, yatay kesit ile zaman serilerini birleştirerek, daha bilgilendirici bir veri seti, daha çok değişkenlik, daha fazla serbestlik derecesi ve daha fazla verimlilik sağlar.
- Yatay kesit veya zaman serisi verileri ile algılanamayan tanımlama ve ölçme etkileri panel veriler ile daha kolay saptanabilir.
- Panel veriler, diğer iki analiz yöntemiyle karşılaştırıldığında karmaşık modelleri oluşturma ve test etmede daha çok kolaylık sağlar.
- Panel veriler, çoklu doğrusal bağlantı konusunda değişkenler arasında daha az sorun oluşturur.
- Panel veriler hetorejenliğe karşı ve kapsadığı kesitlerin heterojen olduğu bilgisiyle kontrol edilmektedir. Birime veya zamana göre değişmeyen etkileri kontrol ederek yanlı sonuçlar vermemesini sağlar.
- Panel veri analizi, daha kısa zaman serilerinde ve/veya yetersiz gözlem sayısı olması durumunda da ekonometrik analiz yapılmasına izin verir.
- Mikro ölçekli panel veriler, makro ölçekte derlenip analiz edilen panel verilere göre görece daha doğru sonuçlar verebilir.

Panel veri analizinde, genellikle yatay kesit birim sayısı (N) dönem sayısından (T) daha fazladır (N>T). Basit bir panel veri modellemesi Hsiao (2005); Pazarlıoğlu ve Gürler'e (2007) göre aşağıdaki gibidir:

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \beta_{kit} X_k + u_{it} \qquad i=1,\ldots\ldots..,N \; ; \; t=1,\ldots\ldots..,T \; ; \; k=1,2,\ldots\ldots..,k$$

Bu panel veri modelinde:

- Y: bağımlı değişkeni
- X_k: bağımsız değişkenleri
- α: sabit parametreleri
- β: eğim katsayılarını
- u: hata terimini (gözlemlenemeyen etkiler) ifade etmektedir.

Ayrıca değişkenlerin i ve t alt indilerini taşımaları, bir panel veri setine sahip olunduğu anlamına gelmektedir. Buna göre burada, i alt indisi işaret birimlerini (ülke, şehir, birey, firma vb.), t alt indisi ise zaman birimlerini (ay, yıl gibi) ifade etmektedir (Özer ve Çiftçi, 2009).

Panel veri analiz yöntemine göre, yatay kesit ve zaman serisi verileri panel veri sistemine çevrildikten sonra kesit ve dönem etkilerinin tahmin edilmesi gerekmektedir. Bu etkilerin tahmin edilmesine yönelik ise, sabit etkiler (fixed effects) ve rassal etkiler (random effects) olmak üzere iki tür yaklaşım bulunmaktadır (Raj ve Baltagi, 1992).

4.1.1.1 . Sabit etkiler modeli

Sabit Etkiler Modelini (FEM) genel olarak eğim katsayılarının zaman ve kesit birimleri için aynı, sabit katsayının ise kesit birimleri arasında değiştiği modeller olarak tanımlamak mümkündür. Tanıma göre, sadece birim etkisinin bulunduğu bir panel veri modelinde sabit terim birimden birime göre değişiklik gösterirken, eğim parametreleri hem zamana hem de birime göre sabit kalmaktadır. Birim ve zaman etkisinin birlikte bulunduğu bir panel veri modelinde ise, sabit terim hem zamana hem de birimlere göre değişmektedir. Sadece birim veya zaman etkisinin bulunduğu modeller "Tek Yönlü Sabit Etkili Model" olarak adlandırılırken hem zaman hem de birim etkisinin bulunduğu modeller, "İki Yönlü Sabit Etkili Model" olarak adlandırılmaktadır (Hunter ve Schmidt, 2000; Pesaran ve Zhou, 2018).

Uğurlu'ya (2015) göre, sabit etkiler modelinde örneklem etkileri göz önüne alınarak koşullu çıkarsama yapılmaktadır. İncelenen örneklemin belirli bir kısmı için yorum yapılmakta ve model, kesit bazında gözlemlenemeyen etkiler (bu etkiler α_i üzerinde bulunur) olması durumunda kullanılmaktadır. Buna göre uygulanacak model aşağıdaki gibidir:

$$Y_{it} = \alpha_i^* + \beta' X_{it} + u_{it} \qquad \text{i=1,……..,N ; t=1,……..,T}$$

Literatürde model aynı zamanda En Küçük Kareler Kukla Değişken (LSDV) olarak da bilinir. Burada LSDV tahmincisi β_i kovaryans tahmincisi olarak adlandırılır (Uğurlu, 2010).

4.1.1.2 . Rassal etkiler modeli

Sabit etkiler modeli birimler arası farklılıkların sabit, sabit parametrelerin ise birimlere göre farklılaştığı modellerdir. Fakat bazı durumlarda örnekteki birimler tesadüfi olarak seçilmekte ve birimler arası farklılıklar da tesadüfi olabilmektedir. Bu tür birim farklılıklarına "tesadüfi farklılıklar" adı verilmektedir. Dolayısıyla tesadüfi etkilerin, örneklem sürecinin bir sonucu olduğu söylenebilir. Ayrıca sabit etkiler modeli, birim etkili açıklayıcı değişkenler ile korelasyonlu olması durumunda kullanılmakta ve parametre tahmini için zamana göre değişkenliği göz önüne alarak tahminciler üretmektedir. Ancak açıklayıcı değişkenler ile birim etkiler arasında bir korelasyon bulunmazsa, yatay kesit boyutundaki değişkenlikten dolayı tüm bilgiler yok olmaktadır. Dolayısıyla böyle bir durumda sabit etkiler modeli etkinliğini kaybetmekte ve Rassal Etkiler Modelini (REM) kullanmak daha uygun olmaktadır (Greene, 2002; Tatoğlu, 2016).

Uğurlu (2015) sabit ve rassal etkiler modelleri arasındaki temel farkın kukla değişkenlerin oynadığı role dayandığını vurgulamaktadır. Yani eğer kukla değişkenler sabit terimin bir parçası olarak ele alınıyorsa "sabit etkiler modeli" hata terimi olarak ele alınıyorsa "rassal etkiler modeli" olduğunu söylemek mümkündür. Ona göre, bu yaklaşımda tüm etkiler modeline koşulsuz çıkarsama yapılmakta ve zaman bazında ölçülemeyen değerler olduğunda bu model kullanılmaktadır.

Çıkarımlara göre, hata terimi olan V_{it} üç bileşen içermektedir:

$V_{it} = \alpha_i + \lambda_i + u_{it}$ α_i ile X arasında ilişki olmadığı varsayımına dayanır.

Anlatılanların ışığında sabit etkiler ve rassal etkiler modellerinin gösterimleri Uğurlu'ya (2015) göre aşağıdaki gibidir:

$y_{it} = (\alpha + \mu_i) + X_{it}\beta + v_{it}$ → Sabit grup etkisi modeli

$y_{it} = \alpha + X_{it}\beta + (v_{it} + \mu_i)$ → Rassal grup etkisi modeli

Burada v_{it}~IID (O, σ_v^2)

Sabit etkiler modeli ve rassal etkiler modeli arasında seçim yapma konusunda ise Tarı (2010) şu hususlara dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır:

- Sabit etkiler modeli ile rassal etkiler modeli arasında önemli bir fark vardır. Rassal etkiler modeli zamana göre değişmeyen faktörleri de modele dahil edebilmekte iken sabit etkiler modelinde bu faktörler doğrudan gözlemlenememektedir.
- Zamana göre değişmeyen olası tüm faktörlerin, modelde yer alan bağımsız değişkenlerle korelasyon halinde olması durumundan emin olunmadığı sürece sabit etkiler tahmincisi, rassal etkiler tahmincisine göre tercih edilebilir.
- Eğer α_i ile bağımsız değişkenler arasında bir korelasyon ilişkisi varsa, sabit etkiler tahmincisi tutarlı, rassal etkiler tahmincisi tutarsızdır.
- Hausman testi α_i'nin veya ε_i'nin bağımsız değişkenlerle korelasyonlu olup olmadığına dair varsayımı test etmektedir. Buna göre eğer α_i açıklayıcı değişkenler ile korelasyonlu ise sabit etkiler tahmincisi tutarlı, rassal etkiler tahmincisi tutarsızdır.
- Sabit etkiler modelinde parametre sayısının fazla olmasından dolayı serbestlik derecesi kaybı meydana gelmektedir. Ancak rassal etkiler modeli tahmincisi uygulandığında meydana gelen serbestlik derecesi kaybının önüne geçilebilmektedir.

- Panel verilerde zaman boyutunun kesit boyutundan büyük olduğu durumlarda sabit etkiler ile rassal etkiler modelleri arasında çok az bir farklılık bulunmaktadır. Eğer zaman boyutu kesit boyutundan küçük ise (mikro panel) rassal etkiler modeli ile elde edilen tahminler sabit etkiler modeline göre daha etkin ve tutarlıdır.

4.1.1.3 . Hausman testi

Sabit etkiler ve rassal etkiler modelleri arasında tercih yapılırken veri setinden çeşitli çıkarımlar yapılabilmektedir. Ancak bu kararı tam olarak verebilmek ve güvenilirliği artırmak için bazı testlerden faydalanılmasında yarar vardır. Bu ayrımın yapılabilmesine yönelik Hausman tarafından önerilen Hausman testi, literatürde yaygın olarak tercih edilmektedir (Hsiao, 2007; Tatoğlu, 2016).

Hausman testi, gruba ait olan spesifik etkinin rassal (tesadüfi) olduğunu farz etmektedir. Dolayısıyla eğer birim etkiler (μ_i) ile açıklayıcı değişkenler (X_{it}) arasında bir korelasyon bulunmuyorsa yokluk hipotezi (H_0) kabul edilir ve rassal etkiler tahmincilerinin daha etkin olduğu sonucuna varılır. Eğer eğer birim etkiler (μ_i) ile açıklayıcı değişkenler (X_{it}) arasında bir korelasyon bulunuyorsa yokluk hipotezi (H_0) reddedilir ve alternatif hipotezin, yani sabit etkiler tahmincilerinin daha etkin olduğu sonucuna ulaşılır (Baltagi, 2005).

Hata bileşenleri regresyonunda en önemli varsayım; $E(u_{it}/X_{it}) = 0$ varsayımıdır. Hausman testi bu varsayımın sağlanması halinde oluşacak GEK tahmincisi (β_{GEK}) ile gruplar içi ($\beta_{grupiçi}$) tahmincilerin karşılaştırılmasına dayanır (Uğurlu, 2015). Hausman'a (1978) göre bu teste ilişkin hipotezler aşağıdaki gibidir:

$H_0: E(u_{it}/X_{it}) = 0$ → Birey ve zaman etkileri tesadüfidir (rassal etkiler modeli geçerlidir).

$H_1: E(u_{it}/X_{it}) \neq 0$ → Birey ve zaman etkileri sabittir (sabit etkiler modeli geçerlidir).

4.1.2. Çekim Modeli

Ticaret, bir ekonominin kalkınma çabasının ve ulusal büyümesinin ayrılmaz bir parçasıdır. Geçmişten günümüze ticareti ve onu etkileyen faktörleri tespit etmek amacıyla sayısız model geliştirilmiş ve zengin iktisat literatürü her geçen gün büyümeye devam etmiştir. Bu modellerden biri de günümüzde hala geliştirilmeye ve sıkça kullanılmaya devam eden Çekim Modelidir (Rahman, 2003).

Çekim Modelinin aslında yakın denilebilecek bir zamana kadar zengin iktisat literatürü ile bağlantısı olmayan bir terim durumunda olduğunu söylemek mümkündür. Ancak modelin başta ticaret olmak üzere birçok farklı değişkenin birbirleri ile ilişkisini güçlü bir şekilde açıklaması ve sağlam bulgular vermesi iktisat literatüründeki değerini artırmıştır. Buna bağlı olarak model, yapılan öncü ampirik çalışmalar ile birlikte uygulama sahasını da bir hayli genişletmiş ve farklı değişkenler arasındaki mekânsal etkileşimleri analiz etmek için benimsenen oldukça yaygın ve başarılı bir ekonometrik model haline gelmiştir (Anderson, 2011).

Çekim Modeli en genel tanımıyla, farklı coğrafi konumların birbirleriyle olan ekonomik akımlarının; coğrafi uzaklık, ekonomik büyüklük ve incelenen konuya göre değişebilen ek değişkenler ile ölçülebildiği bir modeldir. Aslında farklı alanlarda birçok yazar, Çekim Modeli daha doğmadan önce iki coğrafi konum arasındaki akımların ekonomik büyüklük ve coğrafi uzaklık ile ilişkili olduğundan bahsetmiştir. Örneğin; Ernest Ravenstein'in 1885 yılında yaptığı çalışma Çekim Modelinin belirginleşmeye başladığı öncü çalışmalardandır. Ravenstein (1885) çalışmasında göç akımlarını ele almış ve ülkelerin, şehirlerin ya da bölgelerin büyüklüklerini ve bunların birbirlerine olan uzaklıkları ile ilişkilerini açıklamaya çalışmıştır. Öte yandan yirminci yüzyılın ortalarına gelindiğinde Isard ve Peck (1954) yaptıkları çalışma ile, çok taraflı ticaret ile mesafe arasındaki ilişkiyi ilk sınayan çalışmalardan birini ortaya koymuş ve Çekim Modelini formüle etmeye oldukça yaklaşmışlardır (Dinçer, 2014). Ancak Çekim Modelinin teorik altyapısı 1960'lı yılların başlarında oluşmaya başlamıştır (Summary, 1989).

4.1.2.1 . Teorik altyapı

Yakın bir geçmişe dek sayısız ekonomist, ikili ticaretin belirleyicilerini açıklamak için sayısız model geliştirmiştir. Ancak işin tuhaf yanı gerek uluslararası ticaretin gerekse iç ticaretin daha eksiksiz anlaşılması için bir ekonomiste değil dünyaca ünlü bir fizikçiye; Isaac Newton'a dönülmektedir. Newton ticaret konusunda gerçek bir ekonomik çalışma yapmamış olmasına rağmen keşfetmiş olduğu Yerçekimi Kanunu, günümüzde başta ticaret akımları olmak üzere daha birçok değişkenin birbirleriyle olan ilişkilerinin güçlü bir şekilde açıklanması için önayak olmuştur (Stay ve Kulkarni, 2016).

Newton'un Yerçekimi Kanununa göre: Cisimler birbirlerini kütleleri ile doğru orantılı, aralarındaki mesafenin karesiyle ise ters orantılı bir biçimde çekmektedir (Karagöz, 2011). Model ticari akımların açıklanması amacıyla düzenlendiğinde, cisimlerin kütleleri yerine ülkelerin ekonomik büyüklüklerini temsil eden gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH), cisimler arasındaki mesafe yerine ise iki coğrafya arasındaki mesafe (km) dikkate alınmaktadır (Ram ve Prasad, 2007). Buna göre en basit haliyle model: İki coğrafya (iki ülke, iki şehir, iki bölge vs.) arasındaki ticaret hacminin ülkelerin gayri safi yurtiçi hasılaları ile doğru orantılı, aralarındaki coğrafi uzaklık ile de ters orantılı olduğunu ifade etmektedir (Bacchetta vd, 2012).

Newton Kanunu'nun ticarete ilk uyarlanması ve formülasyonu Tinbergen'in (1962) öncü çalışması, "Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy" isimli kitabı ile iktisat literatürüne geçmiştir. Bu kitapta adı geçen Çekim Modeli olgusu, basit haliyle modelin tanınmasının ilk ayağı olmuştur. Böylece bu tarihten sonra Çekim Modeli uygulamalarının da ilk dalgası başlamıştır. Ardı sıra yapılan çalışmalar ile birlikte popülerlik kazanması da modelin gelişimini ve değişimini beraberinde getirmiştir (Deardorff, 1998; Krisztin ve Fischer, 2015). Dolayısıyla modeli bundan sonraki bölümlerde Tinbergen'in literatüre kazandırdığı yalın hali olan "Basit Çekim Modeli" ve yapılan çalışmalarla ve eklenen değişkenlerle birlikte geliştirilmiş hali olan "Genişletilmiş Çekim Modeli" olarak ele almak faydalı olacaktır.

4.1.2.1.1. Basit Çekim Modeli

Teorik altyapısını Isaac Newton'un 1687 yılında doğa bilimleri yazınına önerdiği Evrensel Yerçekimi Yasası'ndan alan Basit Çekim Modeline göre, i ve j cisimleri arasındaki çekim gücü şu şekilde ifade edilmektedir (Head, 2003):

$$F_{ij} = G * [(M_i * M_j)/D_{ij}^2]$$

Denkleme göre:

- F_{ij} : cisimler arasındaki çekim gücünü
- M_i : i cisminin kütlesini
- M_j : j cisminin kütlesini
- D_{ij} : iki cismin birbirlerine olan uzaklığını
- G : yerçekimsel sabiti ifade etmektedir.

Bu denklem ticaret akımlarına uygulandığında ise aşağıdaki denklem elde edilmektedir (Sohn, 2001):

$$T_{ij} = A * [(Y_i * Y_j)/D_{ij}]$$

Denkleme göre:

- T_{ij} : i ve j arasındaki ticaret akımını
- Y_i : i coğrafyasının gayri safi yurtiçi hasılasını
- Y_j : j coğrafyasının gayri safi yurtiçi hasılasını
- D_{ij} : iki coğrafya arasındaki uzaklığı
- A : sabit katsayıyı ifade etmektedir.

Tinbergen'e göre, ikili ticaret akımlarını etkileyen pek çok unsur bulunmasına karşılık, hiçbiri bahsi geçen bu üç değişken kadar güçlü bir etkiye sahip değildir. Ona göre bir coğrafyanın satış kapasitesi onun ekonomik büyüklüğü ile doğrudan ilişkilidir. Aynı şekilde alım yapan coğrafyanın alım kapasitesi de yine onun

ekonomik büyüklüğü ile doğrudan ilişkilidir. Aralarındaki ticari akım ise ticaret hacmi ve ulaştırma maliyetleri arasındaki güçlü negatif ilişkiden dolayı doğrudan etkilenecektir. Yani uzaklık arttıkça, ulaştırma maliyetleri de artacak buna bağlı olarak ticaret hacmi küçülecektir (Tinbergen, 1962). Dolayısıyla bu denkleme göre, yüksek bir ticaret hacminin i ve j coğrafyalarının ekonomik büyüklüğünün, düşük bir ticaret hacminin ise i ve j arasındaki coğrafi uzaklığın ortak bir ürünü olduğu söylenebilmektedir (Stay ve Kulkarni, 2016).

4.1.2.2 . Modelin gelişimi

Tinbergen Çekim Modelini formüle ettikten ve iktisat literatürüne kazandırdıktan sonra model farklı çalışmalar ile desteklenmiş ve popülerliğini git gide artırmıştır. Tinbergen'den hemen sonra Çekim Modelini dış ticaret için kullanan ilk yazar Pöyhönen'dir (1963). Pöyhönen ticaret hacminin, ticari partnerlerin ekonomik büyüklüklerini temsil eden milli gelirlerinin artan bir fonksiyonu ve aralarındaki coğrafi uzaklığın ise azalan bir fonksiyonu olduğunu ileri sürmektedir (Pöyhönen, 1963).

Pöyhönen'den sonra 1966 yılında aynı zamanda Tinbergen'in doktora tez öğrencisi de olan Linnemann, yazmış olduğu kitabında Basit Çekim Modeli denklemine toplam milli hasıla içindeki yurtiçi talebi temsil eden "nüfus büyüklüğü" değişkenini dahil ederek Çekim Modelini genişletmiştir. Linnemann uluslararası ticaret akımlarını, ülkenin toplam yabancı arz ve talebini belirten Walrasyan benzeri denklik sistemine dayanarak, Çekim Modeli denklemlerinin teorik temellerinde açıklamaya çalışmıştır. Walrasyan Modelin Çekim Modeline indirgenemeyecek düzeyde yüksek sayıda açıklayıcı değişkeni bulunduğundan, bu çabası tam olarak sonuçlanmasa da Çekim Modeli denkleminin genişletilmesine ve teorik altyapısının geliştirilmesine katkı sağlamıştır (Ball ve Linnemann, 1967; Deardorff, 1995).

Ampirik olarak açıklayıcılık düzeyinin son derece yüksek olması, Çekim Modeline olan ilgiyi gün geçtikçe artırmış ancak buna rağmen basit biçimiyle model, iktisadi altyapısının olmamasından dolayı eleştirilere maruz kalmıştır. Bikker'e (1987) göre modelin ana kusuru ikna edici bir ekonomik teori türevinin olmamasıdır. Birçok

yazar, modele böyle bir teorik temel sağlamaya çalışmıştır. Serlenga ve Shin'e (2007) göre, günümüzde Çekim Modelinin teorik bir temeli olmadığı kesinlikle doğru değildir. Anderson (1979) tarafından hazırlanan aydınlatıcı makaleden bu yana, Çekim Modeli tahmininin Ricardian modelleri, Heckscher-Ohlin (HO) modelleri ve IRS (Ölçeğe Göre Artan Getiri) modelleri gibi farklı yapısal modellerden türetilebileceği giderek daha fazla kabul edilir hale gelmiştir. Buna karşılık 1970'lerden sonra modele artan ilgiyle birlikte ardı sıra yapılan çalışmalar modelin ampirik olarak gelişmesine de katkı sağlamıştır.

Çekim Modelinin teorik altyapısı Anderson'un (1979) ilham verici çalışmasından sonra Bergstrand (1985) tarafından da sağlam temellerle güçlendirilmiştir. Anderson (1979), Çekim Modeli denklemini mal farklılaşmasını benimseyen bir modelden türetmek için ilk resmi girişimi yapmıştır. Ayrıca Bergstrand (1985, 1989), Çekim Modeli denkleminin basit tekelci rekabet teorileri ile ilişkilendirildiği bir dizi çalışmasında, teorik olarak ikili ticaretin belirlenmesini araştırmıştır. Anderson'un analizleri genel bir nitelik taşırken, Bergstrand, Çekim Modelinin tekelci rekabet teorileri kapsamında uygulanabilirliğini sorgulamıştır (Antonucci ve Manzocchi, 2006).

Helpman ve Krugman (1985), Çekim Modelini kanıtlamak için ölçeğe göre artan getiri ve farklılaştırılmış ürün ticareti teorilerini kullanmıştır. Daha yakın zamanda Deardorff (1995), Çekim Modeli denkleminin birçok modeli karakterize ettiğini ve standart ticaret teorileri tarafından doğrulanabilirliğini ispatlamıştır. Son olarak Anderson ve Wincoop (2001), CES (Sabit İkame Esnekliği) harcama sisteminin manipülasyonuna dayanan operasyonel bir Çekim Modeli türetmiştir. Bu teorilerdeki farklılıklar, deneysel uygulamaların sonuçlarındaki çeşitli özellikleri ve bazı çeşitlilikleri açıklamaya yardımcı olmaktadır (Martinez-Zarzoso ve Nowak-Lehmann, 2003).

Tüm bu teorik görüşlerden ve yapılan ampirik araştırmalardan elde edilen bulgulara göre, araştırmacılar Çekim Modelini tahmin etmenin standart prosedürünün modeldeki tüm değişkenlerin doğal logaritmalarını alarak log-lineer bir eşitlik oluşturmak olduğunu düşünmektedir (Demiroğlu, 2019). Buna göre, iki merkez

arasındaki ticaretin analizini ortaya koyan log-lineer Çekim Modeli, Demir ve Bilik'e (2018) göre en temel haliyle şu şekildedir:

$$lnT_{ij} = \beta_0 + \beta_1 lnGDP_i + \beta_2 lnGDP_j + \beta_3 \ln Dist_{ij} + \mu_{ij}$$

Eşitliğe göre:

- T_{ij} : i ve j arasındaki ticaret akımını
- β_0 : çift taraflı ticareti etkileyen, gözlemlenemeyen faktörleri kapsayan sabit etkiyi
- GDP_i : i coğrafyasının gayri safi yurtiçi hasılasını
- GDP_j: j coğrafyasının gayri safi yurtiçi hasılasını
- $Dist_{ij}$: iki coğrafya arasındaki uzaklığı
- μ_{ij} : hata terimini
- $\beta_0, \beta_1, \beta_2, \beta_3$ ise tahmin edilecek katsayıları temsil etmektedir.

Modelin teorik varsayımları göz önüne alındığında tahmin edilecek olan modelde, regresyon katsayılarının beklenen işaretlerine yönelik literatürdeki ortak fikir $\beta_1, \beta_2 > 0$ ve $\beta_3 < 0$ şeklindedir. Beklenen işaretlerin neden bu yönde olduğu konusunda ise literatürde dikkat çekilen bazı önemli hususlar bulunmaktadır.

Gayri safi yurtiçi hasıla, coğrafi birimlerin ekonomik güçleri ve piyasa büyüklüğü açısından oldukça önemlidir. Gayri safi yurtiçi hasılanın beklenen işarete sahip olması ihracatçı için daha fazla üretim ve pazarlama kapasitesine işaret ederken, ithalatçı için ise malları satın almaya yetecek ekonomik gücün varlığına işaret etmektedir. Bu yüzden hem ithalatçının hem de ihracatçının gayri safi yurtiçi hasılasında gerçekleşen bir artışın, ikili ticaret üzerinde pozitif bir etki oluşturması beklenmektedir (Demir, 2019).

Coğrafi uzaklık değişkeninin ($Dist_{ij}$) beklenen değerinin negatif olması ise, uzaklığın literatürde ticaretin sürtünmesi (ticaretin önlenmesi) olarak anılmasındandır. Buna göre ticareti yapılacak olan coğrafi birimler arasındaki mesafe arttıkça, taşıma maliyetlerinin (navlun ücreti, sigorta gibi) artması ve dolayısıyla

ticaret hacminin daralması beklenmektedir (Head, 2003; Demir, 2019). Taşıma maliyetlerinin artması dışında uzaklığın, neden önemli olduğu konusunda Head (2003) şu maddelere vurgu yapmaktadır:

- Uzaklık, çeşitli nedenlerden ötürü (hava şartları ve yanlış kullanım gibi) malın zarar görmesi veya tamamen kaybolması, ürün ya da hizmetin karşılığında alıcının ödeme yapmaması ve organik materyallerin ayrıştırılması/bozulması gibi sorunları da beraberinde getirebilir.
- Mesafe, fabrikalar için bir senkronizasyon maliyeti doğurur. Fabrikaların üretim sürecinde birden fazla girdiyi birleştirmesi için, girdilerin zamanında ulaşması önemlidir. Farklı mesafelerdeki yerlerden girdi almak, her girdi için depo tutmayı gerektirmekte ve bu da arazi maliyetleri, teknolojik eskime, depo maliyeti vs. gibi ek maliyetleri getirebilmektedir. Yakınlardan girdi almak senkronizasyon maliyetlerini düşürmektedir.
- Uzaklık, firmaların potansiyel ticari ortakları ile bağ kurma, güven tesis etme ve yeni ticaret fırsatları arama çabaları sırasında gerçekleşen işlem maliyetlerini de beraberinde getirir. İletişim maliyetleri de buna dahil edilebilir.
- Mesafe, uluslararası ticaret söz konusu olduğunda kültürel farklılıkları da beraberinde getirmektedir. Kültürel farklılıklar ise yanlış anlaşılma, iletişim engelleri, müzakere tarzı çatışmalar gibi birçok olumsuzluğa sebep olabilmekte ve ticareti engelleyici etki oluşturabilmektedir.

4.1.2.2.1. Genişletilmiş Çekim Modeli

Tinbergen'in formüle ettiği ilk haliyle Basit Çekim Modeli, ticari akımları sadece iki değişkenle (GSYH ve coğrafi uzaklık) açıklamaya çalıştığı için basit kalmış ve çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Buna bağlı olarak devam eden dönemlerde yaygın olarak ikili ticareti etkileyebilecek diğer faktörleri de dikkate alan daha gelişmiş bir çekim denklemi kullanılmaya başlanmıştır. Farklı değişkenlerin dahil edilmesi ve modelin ampirik olarak kapsamının genişletilmesi ile birlikte model, literatürde "Genişletilmiş Çekim Modeli/Genelleştirilmiş Çekim Modeli" olarak ifade edilmeye başlanmıştır (Martinez-Zarzoso, 2003; Cieślik, 2009).

Teorideki değişimler ışığında Genişletilmiş Çekim Modeli Sandalcılar'a (2012) göre şu şekilde ifade edilmiştir:

$$T_{ij} = \beta_0 \, Y_i^{\beta_1} \, Y_j^{\beta_2} \, D_{ij}^{\beta_3} \prod_{m=1}^{M} (Z_{ij}^{M})^{\beta_m} \, \varepsilon_{ij}$$

Burada:

- T_{ij} : i ve j arasındaki ticaret akımını
- β_0 : sabit katsayısını
- β_1 : i coğrafyasının gayri safi yurtiçi hasılasını
- β_2 : j coğrafyasının gayri safi yurtiçi hasılasını
- β_3 : i ve j arasındaki coğrafi mesafeyi
- β_m : i ve j ekonomik merkezleri arasındaki ticaret akışını, uygulandığı coğrafyaya göre (ülke, şehir, bölge) olumlu ya da olumsuz etkileyebilecek değişkenleri (komşuluk, ortak dil, ortak din, ortak sınır, ortak para birimi, aynı ekonomik grup içinde bulunmaları vs.)
- ε_{ij} : hata terimini ifade etmektedir.

Literatüre bakıldığında, Çekim Modelinin farklı açıklayıcı değişkenler dahil edilerek çeşitlendirildiği çok sayıda çalışma görmek mümkündür. Modele ait teorik altyapı konusundaki tartışmalar hala devam etmesine rağmen, bu kadar kısa süre içerisinde bu denli yaygın bir hale gelmesinin ardında Golovko'nun (2009) da dediği gibi, karşılıklı ticaret akımlarını açıklamada ampirik olarak başarılı olması ve alternatif ticaret teorileri bakımından uygulanabilir olması yatmaktadır. Modele farklı açıklayıcı değişkenlerin eklenmesinin ardında ise modelin daha geniş çerçevelerde uygulanabilirliğinin test edilmesi ve açıklayıcılık gücünün artırılması yatmaktadır. Bundan hareketle bir sonraki başlıkta geçmişten günümüze, Çekim Modeli kullanılarak yapılan çalışmaların bir dizi özeti verilecektir.

4.1.3. Literatür Taraması

Çekim Modeli, literatüre girdiği 1960'lı yıllardan günümüze kadar farklı alanlarda (ticaret, göç gibi) sayısız çalışmada kullanılmış ve kullanılmaya da devam etmektedir. Literatüre bakıldığında model, en yaygın olarak uluslararası ticari akışları açıklamak amacıyla kullanılmaktadır. Model sadece uluslararası ticari akışlar için kullanılmasa da uluslararası ticarette kullanmanın sağladığı bazı avantajlardan (uluslararası verilere daha kolay ulaşılabilmesi, modele uluslararası ticareti etkileyen daha çok değişken eklenebilmesi vs.) dolayı daha çok tercih edilmektedir. Buna karşılık çok sık olmasa da Çekim Modeli, literatürde iller arası ticaret, bölgelerarası ticaret gibi daha mikro ve ulusal çapta da kullanılabilmektedir. Ayrıca model, günümüz literatürüne bakıldığında daha çok genişletilmiş haliyle kullanılmaktadır.

Açıklamaların ışığında literatür bölümü, çalışmamızın ulusal boyutlu olması ve genişletilmiş bir çekim denklemi kullanmasından ötürü bu kriterlere yakın çalışmalardan oluşacaktır.

Tablo 4.1. Çekim Modeli üzerine ampirik çalışmalar

Yazar ve Yıl	Amaç	Veri Seti	Yöntem	Sonuç
Coulombe (2003)	İç ticaretin ve uluslararası ticaretin bölgesel büyüme üzerinde bıraktığı etkinin karşılaştırmalı analizini yapmak.	1981-2000 yılları arası 10 Kanada eyaletine ait GSYH, uluslararası toplam ticaret ve eyaletler arası toplam ticareti kapsayan yıllık veri.	Havuzlanmış Zaman Serisi, Yatay Kesit ve Granger Nedenselik testi	Uluslararası ticaret hem istihdam oluşturup hem yüksek verimlilik sağlarken eyaletler arası ticaret sadece istihdam oluşturur. İkisinin de gayri safi yurtiçi hasılaya olumlu bir katkısı vardır.
Okubo (2004)	Japonya'nın seçili bölgelerindeki pazarların ne tür faktörlerden etkilendiğini tespit etmek ve bölgeler arası sınır etkisini araştırmak.	1960-1990 arası Japonya'nın bölgeleri arasındaki girdi-çıktı, GSYH'e ait 5 yıllık veriler ve coğrafi mesafe ve sınır komşuluğu verisi.	Panel Çekim Modeli	GSYH literatüre benzer şekilde ticaret üzerinde olumlu etki meydana getirirken mesafe olumsuz bir etki bırakmaktadır. Ticaret üzerine sınır etkisinin belirgin bir etkisi yoktur.

Tablo 4.1.'in devamı

Ghemawat, Llano ve Requena (2009)	Katalonya'nın genel ticaret dengesinin analizini yapmak ve kilit ticari ortaklarını bulmak	1995-2006 arası Basit Çekim Modeline yönelik veriler (İkili ticaret akışı, GSYH, coğrafi uzaklık), nüfus, KBGSYH, yüzölçümü ve ticaret ortaklarına yönelik çeşitli kukla değişkenler.	Rassal Etkiler Panel Veri yöntemi	Katalonya için bölgelerarası ticaret, dış rekabet edebilirlik için oldukça önemlidir. Katalonya sınır bölgesi ile daha fazla ticaret yapma eğilimindedir.
Firdaus ve Widyasanti (2010)	Endonezya'nın iller arası ticari akışlarının Çekim Modeli çerçevesinde açıklanabilirliğini test etmek.	2005 yılına ait Endonezya'nın illerine ait iller arası ticaret, GSYH, nüfus büyüklüğü, taşıma maliyetleri ve İnsanı Gelişme Endeksi (İGE) verileri.	Yatay Kesit Çekim Modeli	İGE, nüfus büyüklüğü ve GSYH'deki artışlar iller arası ticarette olumlu bir etkiye sahiptir. Ulaşım maliyetlerindeki artış ise ticareti düşürücü etkiye sahiptir.
Anderson, Milot ve Yotov (2011)	Çekim Modeli ile, Kanada'nın eyaletlerindeki dokuz hizmet kategorisine ait ticaretin önündeki coğrafi engelleri tahmin etmek.	1997-2007 yılları arasında ikili coğrafi merkezler arasındaki hizmet ticareti, coğrafi mesafe verisi ve coğrafi engelleri belirlemeye yönelik ortak sınır, ortak bölge gibi çeşitli kukla değişkenlerden oluşan panel veri seti.	PPML (Poisson Pseudo Maximum of Likelihood) ve Panel Sabit Etkiler yöntemleri	Oluşturulan endeksler Çekim Modeli kapsamında değerlendirildiğinde, hizmet ticareti maliyetlerinin eyalet içi, eyaletler arası ve uluslararası ticaret üzerinde negatif etkisinin olduğu görülmektedir.
Siroën ve Yucer (2012)	MERCOSUR'un (Güney Ortak Pazarı) Brezilya eyaletleri arasındaki ticarete ve Brezilya devletlerinin MERCOSUR ve dünyanın geri kalanıyla yaptığı ticarete etkisini araştırmak.	1991-1997 yıllarını kapsayan, Basit Çekim Modeli değişkenlerine ait veriler (ikili ticaret, GSYH ve uzaklık) ve ek olarak sınır kukla değişkeninin dahil edilmesiyle elde edilen panel veri seti.	PPML (Poisson Pseudo Maximum of Likelihood) yöntemi	Basit değişkenler Çekim Modeli varsayımlarına paralel sonuçlar verirken, MERCOSUR'un Brezilya illerinin üye ülkelerle olan ticaretini artırdığını, iller arası veya üçüncü ülkelerle olan ticareti ise etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır.
Agnosteva, Anderson ve Yotov (2014)	Kanada'nın ulusal sınır engellerini ve bölge içi ticaret maliyetlerini Çekim Modeli yardımıyla esnek bir şekilde tahmin etmek.	1997-2007 arası döneme ait verilerden oluşturulan Basit Çekim Modeli değişkenlerine ek olarak sektörel düzeyde değişkenler ve sınır komşuluğu gibi bazı kukla değişkenler.	Sabit Etkiler Panel Veri modelleme leri	Sınır engelleri, Kanada'nın eyaletler arası ticaretini önemli ölçüde baskı altına almaktadır. İkili mesafe, eyaletler arası ticarete ek maliyetleri getirirken, bölge içi ticaret maliyeti değişimi, göreli ikili maliyetleri ve ticaret akışlarını etkiler.

Tablo 4.1.'in devamı

Filatov ve Novikova (2015)	Rusya bölgeleri arasındaki ticaret akışlarını Çekim Modeli ile analiz etmek ve akışlara ilişkin istatistiksel verilerin temelini araştırmak.	İkili ticaret akışları, bölgeler arasındaki ekonomik büyüklük farkı ve mesafeye ilişkin veriler. Buna ek olarak Doğuda bulunan bölgelere yönelik bir kukla değişken.	Yatay Kesit Çekim Modeli	Pazar büyüklüğü ticaret hacmini önemli ölçüde artırırken, mesafenin artması ise önemli ölçüde azaltmaktadır. Doğu bölgelerde ticaret hacmi daha fazla olup, demiryolunun yokluğu ticari akışları olumsuz etkilemektedir.
Liu vd. (2015)	Çin'in iller arası ticaret akışlarının analizini yapmak ve sektörel bazda değerlendirmek.	2007 yılında Çin'deki 30 ile ait sektör bazlı girdi ve çıktılara ilişkin veriler, iller arası mesafeler ve sektör bazlı ürün değişkenleri.	Yatay Kesit Çekim Modeli	Çekim Modeline paralel olarak mesafe ile ticaret arasında negatif bir ilişki vardır. Araştırılan gıda ve tütün sektörleri Çin'in daha gelişmiş ve kalabalık bölgelerinde yoğunlaşmaktadır.
Heid, Larch ve Yotov (2017)	İkili ticarette iç ticaret verilerini de dikkate alan bir Çekim Modelinin uygunluğunu ve ticarete yönelik politikaların ikili ticaret üzerindeki etkisini test etmek.	2005-2012 yılları arası 68 ülke için ulusal ticaret verileri, uluslararası ticaret verileri, MFN (Most Favoured Nation) ticaret politikaları ve Çekim Modelinin standart değişkenlerin den oluşan dengesiz bir panel veri seti.	Sabit Etkiler Panel Veri ve PPML modelleme leri	Basit Çekim Modelinin standart değişkenleri literatüre uygun şekilde beklenen değerlere paralel sonuç vermiştir. MFN tarifelerinin ise uluslararası alanda ciddi bir engel olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Tweedle, Brown ve Bemrose (2017)	Kanada'nın eyalet içi ve eyaletler arası ticaret seviyelerinin karşılaştırmalı analizini yapmak.	2002-2012 dönemi için eyaletler arası ticaretin analizine yönelik farklı veriler birleştirilerek elde edilen deneysel bir panel veri kümesi.	Sabit Etkiler Panel Veri ve PPML yöntemi	Elde edilen sonuçlar seçili coğrafi birimlerin nüfus veya ekonomik büyüklüğüne duyarlı ve beklenildiği gibi olsa da boyut ve sınır etkileri arasında basit bir doğrusal ilişki yoktur.
Yang, Liu ve Fan (2018)	Çin'in en büyük e-ticaret platformu olan Alibaba'nın e-ticaret verilerine dayanarak, e-ticaretin Çin'in bölgelerine olan ekonomik etkisini araştırmak.	Temmuz 2010'dan Haziran 2013'e kadar Çin'de tarım ve giyim ürünlerinin çevrimiçi satışına yönelik aylık veri kümesi, GSYH ve coğrafi mesafe verileri. Ek olarak ürün ayrımını sağlayan bazı kukla değişkenler.	Panel Veri Regresyon Analizi	Menşei illere ait GSYH ticaret hacmini olumlu etkilerken, hedef illerin GSYH'si önemli bir etkiye sahip değildir. Ayrıca mesafelerin, Çekim Modeli ile tutarlı olarak ticareti olumsuz etkilediği görülmektedir.

Tablo 4.1.'in devamı

Yaşar ve Korkmaz (2018)	Kütahya ilinin iç ticaretindeki değişimleri Çekim Modeli kullanarak analiz etmek	2013 yılına ait Basit Çekim Modeline yönelik veriler (iller arası ticaret akışı, illerin GSYH'si ve ikili coğrafi mesafe).	Yatay Kesit Çekim Modeli	İllerin GSYH'si ile ticaret arasında pozitif bir ilişki bulunurken, iller arası mesafe ile ticaret arasında negatif bir ilişki vardır. Sonuçlar literatüre paraleldir.
Aziz ve Mahar (2019)	Kanada'da eyaletler arası ve uluslararası göçün eyaletler arası ticaret üzerindeki etkisini tahmin etmek.	10 Kanada eyaletine ait 1981-2016 yılına ait eyaletler arası ve uluslararası ticaret, göç, gelir, nüfus ve coğrafi mesafe verileri.	Havuzlanmış En Küçük Kareler, Sabit Etkiler, 2SLS ve SGMM yöntemleri	Eyaletler arası ve uluslararası net göçler, Kanada'nın eyaletler arası ticaretine olumlu etki etmektedir. Eyaletler arası göç bu hususta uluslararası göçten daha etkilidir.
Yılmaz (2020)	Tekirdağ iline ait iller arası ticaret verilerini, Çekim Modeli çerçevesi altında teorik olarak incelemek.	Tekirdağ ilinin 2016-2017 yıllarına ait iller arası ticaret verileri, GSYH verileri ve diğer illerle olan ikili mesafe verileri.	Kaynak Tarama Yöntemi	Tekirdağ'ın iller arası ticaretinin, yakın mesafedeki illere ve GSYH'si büyük illere daha fazla odaklandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Çekim Modeline yönelik gerek Tablo 4.1.'de verilen literatür örnekleri gerekse literatürdeki diğer örnekler incelendiğinde model hakkında üç temel ana fikir çıkarımı yapılabilir:

- Model, gerçek anlamda ikili ticaret akımları konusunda hem ulusal hem de uluslararası çapta ampirik olarak açıklayıcılık seviyesi güçlü ve başarılı bir modeldir.
- Model, bünyesine farklı değişkenleri başarılı bir şekilde dahil etmeye ve sürekli gelişmeye açık bir modeldir.
- Model, ikili ticari akımları açıklama konusunda sahip olunan veri setine göre birçok farklı yöntem ile analiz edilebilmektedir.

Yine literatür örnekleri incelendiğinde model kullanılarak yapılan araştırmalarda, bu çalışmanın da ana konusu olan ikili ticari akışlar konusunda nadir ve istisnai durumlar dışında genel olarak üç temel fikir birliğinden bahsedilebilir:

- Modelin birinci varsayımı olan GSYH ile ikili ticari akışlar arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu varsayımı genel olarak tutarlıdır. Yapılan araştırmalarda yaygın olarak, coğrafi birimlerin GSYH'sinin artması ikili ticaret üzerinde pozitif bir etki bırakmaktadır.
- Modelin ikinci varsayımı olan illerin, ülkelerin, bölgelerin vs. birbirlerine olan coğrafi uzaklığı ile ikili ticaret arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu varsayımı genel olarak tutarlıdır. Yapılan çalışmalarda genel olarak ulaşılan ortak fikir, coğrafi merkezler arasındaki mesafe arttıkça ikili ticaret hacminin azaldığı yönündedir.
- Basit Çekim Modeli, ticari akımları açıklama konusunda oldukça başarılıdır. Ancak Genişletilmiş Çekim Modeli ikili ticari akışları etkileyebilecek farklı değişkenleri de bünyesinde bulundurabilmesinden dolayı günümüz literatüründe daha açıklayıcı ve tercih edilir görülmektedir.

4.2. Uygulama

Bu bölümde çalışma, şu ana kadar aktarılan tüm teorik bilgiler ve araştırmalar ışığında ampirik olarak test edilecektir. Bunun için öncelikle, çalışmada vurgulanmak istenen asıl amaç ve bu çalışmanın iktisat literatürü için önemi tartışılacaktır. Ardından, bu amaca yönelik seçilen uygulamaya dair çeşitli tanımlamalar yapılarak model oluşturulacak ve uygulanan ampirik analizin bulguları değerlendirilecektir.

4.2.1. Uygulamanın Amacı ve Önemi

Kalkınma sadece ekonomik temelli bir olgu olmasa da bir coğrafi birimin (şehir, bölge veya ülke) ekonomik performansı ve dolayısıyla ticaret hacimleri kalkınma açısından en önemli konulardandır. Çünkü günümüzde ekonomik büyüme olmadan kalkınmanın sağlanabilmesi mümkün değildir. Ticaret ise ekonomik büyüme başta olmak üzere ülkenin çok sayıda iç mekanizmasını dolaylı veya doğrudan harekete geçirme ve canlı tutma konusunda bir motor görevi üstlenmektedir. Dolayısıyla bu noktada ticareti etkileyen faktörlerin belirlenmesi de yıllardır iktisat literatürünün araştırma konusu olmaktadır.

Kastamonu'nun iller arası ticaretine yönelik veriler incelendiğinde, ticareti etkileyen bazı faktörler akla gelse de bu faktörlerin etkisi konusunda kesin bir bilgi sahibi olabilmek için ampirik olarak test edilmesinde fayda vardır. Dolayısıyla bu noktada uygulamanın amacı, Kastamonu'nun bölgesel kalkınması için önemli olduğu düşünülen, iller arası ticareti etkileyen bazı faktörleri ampirik olarak test etmek olmaktadır.

Yapılacak olan uygulamanın Kastamonu'nun iller arası ticaretinin gelecek dönemlerdeki plan ve projelendirme süreçlerinde faydalı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca bunun kadar önemli bir şey daha vardır ki; uygulamada kullanılacak olan Çekim Modeli yaygın olarak uluslararası ticareti etkileyen faktörleri açıklamak amacıyla kullanılmaktadır. Dolayısıyla uygulamanın iller arası ticareti etkileyen faktörleri analiz etme konusunda iktisat literatüründeki örneği oldukça azdır. Uygulama uluslararası ticaret alanında olduğu kadar iller arası ticaret alanında da oldukça başarılı olmasına rağmen il bazındaki verilerin bulunmasının zorluğu gibi durumlardan dolayı daha az tercih edilmektedir. Buna yönelik olarak ülkemizde, model kullanılarak iller arası ticarete yönelik az sayıda çalışma yapılmış olsa da yazılan kapsamlı bir tez bulunmamaktadır. Dolayısıyla çalışmanın bir bütün olarak literatüre katkı sağlaması ve bundan sonra yapılacak olan çalışmalar için bir örnek temsil etmesi beklenmektedir.

4.2.2. Uygulamanın Yöntemi

Çekim Modeli kullanılarak yapılan araştırmalarda hangi ekonometrik yöntemin kullanılacağı tartışma konusudur. Mevcut verilere göre yatay kesit, zaman serisi veya panel veri analiz yöntemlerinin her biri kullanılabilmektedir. Buna ek olarak uygulamada oluşabilecek olası bazı metodolojik problemleri çözmeye yönelik geliştirilen alternatif analiz yöntemleri de kullanılabilmektedir (Matyas, 1997; Kalirajan, 2008; Nuroğlu ve Kunst, 2013; Bergstrand, Egger ve Larch, 2013).

Ekonometrik analiz yöntemlerinin birbirlerine göre bazı avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır (Wooldridge, 2002; Wooldridge, 2012). Ancak araştırmacılar ikili ticaretin Çekim Modelini tahmin etmede en etkin yöntemin panel veri yöntemi

olduğunu, panel veri yönteminin diğer tahmincilerin eksik yönlerini gidermede başarılı olduğunu düşünmektedir (Egger, 2002; Rahman, 2003; Anderson ve Wincoop, 2004; Rault, Sova ve Sova, 2007).

Panel veri analizini kullanmanın metodolojik avantajlarının yanı sıra Çekim Modelini ele almada panel veri tahmincisinin yatay kesit ve zaman serisi tahmincilerine göre daha kesin sonuçlar verdiği de düşünülmektedir. Araştırmacılar yatay kesit verilerle tek bir zaman boyutuna odaklanmak yerine, belirli bir zaman aralığı üzerinde tahminler yapmanın daha yararlı olduğunu düşünmektedir. Bunun da en büyük sebebi, açıklanmak istenen ikili ticari akışları tahmin etmek için tek bir yılın bazen yeterli olamayışıdır. Çünkü iki ekonomik merkez arasındaki ticari akışlar bazı yıllarda doğal afet, siyasal düzen, savaş, kriz vs. gibi bazı dönemsel olaylardan etkilenebilmektedir. Bu gibi olaylar da geneli temsil niteliğinde (sürekli gerçekleşen) olaylar olmadığı için elde edilen sonuçların yanlış yorumlanmasına sebep olabilmektedir. Dolayısıyla ikili ticari akışlar üzerinde analiz yapmanın en iyi yolunun yatay kesit verilerine zaman boyutunu dahil eden panel veri analiz yöntemi olduğu düşünülmektedir (Egger, 2000; Egger ve Staub, 2015; Baltagi, Egger ve Pfaffermary, 2016).

Çalışmada öneriler ışığında panel veri analiz yöntemi kullanılmıştır. Panel veri tahmincilerinden ise, rassal etkiler tahmincisinin çalışmamız açısından bazı metodolojik avantajlarından dolayı daha tutarlı ve etkin olduğu düşünülmektedir. Bu düşüncenin ardında yatan en temel etken ise, veri setimizde zamana göre değişmeyen değişkenler bulunması ve rassal etkiler tahmincisinin bu tür değişkenleri de tahmin edebilmesidir. Ancak öne sürülen bu tezin sağlamlaştırılması ve kesin bir karar verilebilmesi için Hausman testi yapılmasında fayda olacağı düşünülmektedir. Buna göre Tablo 4.2. Hausman testi sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 4.2. Hausman testi sonuçları

Test İstatistiği (Olasılık Değeri)	**H_0 : Rassal etkiler modeli uygundur**
6.50 (0.1649)	H_0 hipotezi KABUL

Hausman testine göre eğer olasılık değeri (Prob>chi2) 0.05'ten küçük ise, H_0 hipotezi reddedilmekte ve sabit etkiler tahmincisi geçerli olmaktadır (Torres-Reyna, 2007). Ancak test sonuçlarına göre olasılık değerinin 0.05'ten büyük olduğu görülmektedir. Dolayısıyla H_0 hipotezi kabul edilmekte ve rassal etkiler tahmincisi geçerli olmaktadır.

Panel veri yönteminin, çift taraflı ticaret akımlarını etkileyen faktörleri belirlemede kolay ve etkili bir model olduğu bilinse de bazı önemli eksikleri bulunmaktadır. Daha önce de açıklandığı üzere, Çekim Modelini tahmin etmenin standart prosedürü, modeldeki tüm değişkenlerin doğal logaritmalarını alarak log-lineer bir eşitlik oluşturmaktır. Ancak log-lineer bir formda tahmin edilen bir modelde, değişen varyans problemi olması durumunda EKK (En Küçük Kareler) tahmin edicisi etkisiz olabilmektedir (Tenreyro, 2007; Westerlund ve Wilhelmsson, 2011). Santos Silva ve Tenreyro (2006), bu etkinsizliğin Jensen eşitsizliğinin $E(\ln y) \neq \ln E(y)$ ihlaline dayandığını vurgulamıştır. Değişen varyans, parametre tahminlerinde sapmalara yol açmasa da parametrelerin varyansı sapmalı hale gelmekte ve $t-$ değerleri güvenirliğini kaybetmektedir (Gomez-Herrera, 2013).

Panel veri tahmincisinin bir diğer önemli problemi, log-lineer forma dönüştürülmüş bir modelde sıfır ticaret akışlarını tahmin edememesidir. Veri setimizde Kastamonu ve bazı iller arasında sıfır değerinde ticaret akımları olduğu görülmektedir. Dolayısıyla değişken logaritmik bir forma dönüştürüldüğünde, sıfırın logaritması tanımlı olmadığı için sıfır ticaret akımına sahip olan kısımlar veri setinin dışında bırakılmaktadır (Burger vd., 2009).

Literatürde sıfır ticaret (zero trade) sorunu önemli ve yaygın bir sorundur. Yapılan ampirik araştırmalarda sıfır ticaret akışına yönelik farklı çözümler önerilmektedir. Bu probleme yapılan ilk öneri, sıfır ticaretin olduğu kısımları veri setinin dışında bırakmaktır. Ancak bu, veri setinden önemli bilgilerin de çıkarılması anlamına geldiği için nadiren kullanılır (Helpman, Melitz ve Rubinstein, 2008; Martin ve Pham, 2008; Nhuong, Wilson ve Hite, 2012). İkinci öneri, ticaret akışlarına pozitif ve küçük bir sayı ekledikten $(T_{ij}+1)$ $ya\ da$ $(T_{ij}+0{,}1)$ sonra logaritmik dönüşümün yapılmasıdır $\log(x+1) \approx \log(\mathrm{x})$ $ya\ da$ $\log(x+0{,}1) \approx \log(\mathrm{x})$. Eklenecek bu

sayının logaritması tanımlı olduğu için, log-lineer dönüşümün tüm veri setini kapsayacak şekilde yapılmasına ve sıfırların dahil edilmesinin ampirik olarak büyük bir fark oluşturup oluşturmayacağının gözlemlenmesine izin vermektedir. Bu öneri literatürde yaygın olarak kullanılmakla beraber teorik bir temeli yoktur ve en iyi ihtimalle yaklaşıktır (Linders ve Groot, 2006; Martin ve Pham, 2008; Shepherd, 2009; Burger vd., 2009).

Sıfır ticarete yönelik daha çok sayıda çalışmada öneri yapılmasına karşılık (Tobin, 1958; Heckman, 1979; Bikker, 1982; Frankel, 1997), belki de bugüne kadar en çok ilgiyi gören çözüm Santos Silva ve Tenreyro (2006) tarafından sunulmuştur. Santos Silva ve Tenreyro (2006) bu probleme yönelik ekonometrik bir çözüm olarak, Poisson ailesi regresyonlarını ikili ticaret analizine uygulayan Poisson Pseudo Maximum Likelihood (PPML) tahmincisini önermiştir. Onlara göre, PPML tahmincisi hem değişen varyansın hem de sıfır ticaretin meydana getirdiği problemleri çözmektedir. PPML yöntemi, Çekim Modelini doğrudan çarpımsal biçiminden tahmin etmekte ve modelin doğrusallaştırma ihtiyacını ortadan kaldırdığından dolayı sıfır ticaret gözlemleriyle ilgili sorun ortadan kalkmaktadır. Bir başka ifadeyle bu analiz yönteminde bağımlı değişken logaritmik forma sahip $ln(T_{ij})$ değil yalnızca T_{ij}'dir. Ancak açıklayıcı değişkenler, yine de logaritmik formda olabilmekte ve esneklik olarak yorumlanabilmektedir (Westerlund ve Wilhelmsson, 2011; Raihan, 2016).

PPML yönteminde, i ve j arasındaki ticaret hacminin (y_k) bağımsız değişkenlerin bir fonksiyonu olan koşullu ortalama (μ_k) ile bir Poisson dağılımına sahip olduğu belirtilmektedir. y_k'nın negatif olmayan pozitif bir tamsayı değerine sahip olduğu varsayılmakta ve μ_k'nın sıfır veya pozitif olmasını sağlamak için basit model üstel bir formda tanımlanmaktadır (Burger vd., 2009). Ayrıca koşullu ortalama μ_k, ilişkili parametre vektörü β ile birlikte z_k değişkenlerine bağlıdır. Buna göre Poisson olasılık modeli spesifikasyonuna dayanan olasılık yoğunluğu aşağıdaki gibi tanımlanabilir (Krisztin ve Fischer, 2015):

$$\Pr[y_k|z_k] = \frac{\exp(-\mu_k)\mu_k^{y_k}}{y_k!}$$

Burada $\mu_k = \exp(z_k\beta)$ ve $E[y_k|z_k] = \mu_k$ $k = 1, \ldots, N$

Santos Silva ve Tenreyro'ya (2006) göre, Poisson modeli eşit dağılım özelliğini gerektirir. Yani koşullu varyans koşullu ortalamaya eşit olmalıdır. İlgilenen parametrelerin vektörü (β) doğrusal olabilirlik fonksiyonu maksimize edilerek tahmin edilebilir (Krisztin ve Fischer, 2015):

$$L(\beta) = \sum_{k=1}^{N} [-\exp(z_k\beta) + (z_k\beta)\, y_k - \ln(y_k!)]$$

Poisson Maksimum Olabilirlik Tahmincisi birinci sıra koşulun çözümüdür (Santos Silva ve Tenreyro, 2006; Krisztin ve Fischer, 2015):

$$\frac{\partial L}{\partial \beta} = \sum_{k=1}^{N} [y_k - \exp(z_k\beta)] z_k = 0$$

PPML tahmin edicisinin tutarlılığı için temel gereklilik, koşullu ortalamanın doğru belirtilmesidir. $E[y_k|z_k] = \exp(z_k\beta)$ ise bu karşılanır. Verilerin Poisson dağılımına sahip olması ve bağımlı değişkenin tam sayı olması gerekmez (Santos Silva ve Tenreyro, 2006).

Çalışmada anlatılanlar ışığında Kastamonu'nun diğer illerle olan ticareti ilk olarak, Rassal etkiler panel veri yöntemi kullanılarak test edilecektir. Modelin logaritmik dönüşümünün yapılabilmesi için, yukarıda bahsedilen öneriye paralel olarak ikili ticaret akışlarına küçük pozitif bir sayı (+1 TL) eklenecektir. Elde edilen bulgular değerlendirildikten sonra yapılan tahminin tutarlılığını test etmek ve bulguları karşılaştırmak amacıyla, model ikinci olarak PPML tahmincisi ile test edilecektir. Analizler için Stata-16 paket programından yararlanılmaktadır.

4.2.3. Veri Seti, Model ve Değişkenler

Bu bölümde uygulamada kullanılacak olan veri seti ve yararlanılan kaynaklar açıklanarak, Kastamonu'nun diğer illerle olan çift taraflı ticaretine yönelik oluşturulan Çekim Modeli tanıtılacaktır.

4.2.3.1 . Veri seti ve değişkenler

Çalışmada, Kastamonu'nun iç ticaretini ve onu etkileyen faktörleri analiz etmek amacıyla, çift taraflı ticarete yönelik (alım-satım) dengeli bir panel veri seti oluşturulmuştur. Oluşturulan veri seti 2006-2017 arası yıllar ile sınırlı olup Türkiye'nin tüm illerini kapsamaktadır. 2006 yılından önceki ve 2017 yılından sonraki verilerin çalışma kapsamına dahil edilmemesinin sebebi ise, bahsedilen yıllara ait iller arası ticaret verilerinin bulunmamasından kaynaklıdır. Bu yüzden sahip olunan bu sınırlılık ile kesit boyutunun zaman boyutundan fazla olmasından dolayı bir mikro panel veriye sahip olunduğu söylenebilir.

Çalışmada ikili ticaretin Çekim Modelinde kullanılmak üzere iller arası ticaret, illere ait GSYH, ikili coğrafi mesafe, illerin toplam nüfus değişkenleri ve komşuluk kukla değişkeni kullanılmaktadır. Yapılan araştırmalarda Genişletilmiş Çekim Modeli kullanılarak ikili ticareti etkileyebilecek çok daha fazla değişken (ortak dil, ortan din, ortak ekonomik grup, sömürge, ortak bölge gibi) modele dahil edilebilmektedir (Martinez-Zarzoso ve Nowak-Lehmann, 2003; Ramos ve Suriñach, 2016; Aman, Gönel ve Karaduman, 2017; Frede ve Yetkiner, 2017; Demir, Bilik ve Utkulu, 2017; Konak ve Demir, 2019). Ancak test edilen değişkenlerin büyük çoğunluğu uluslararası ticarete yönelik verilerden oluşmakta ve iller arası ticarete yönelik veriler daha kısıtlı bulunmaktadır. Dolayısıyla çalışmamızın kapsamı, Çekim Modeline dahil edilen değişkenlerin tümünü test etmeye elverişli olmadığı için bahsedilen değişkenlerle sınırlı kalmaktadır. Tablo 4.3. değişkenlere ait ayrıntılı açıklamayı ve veri kaynaklarını içermektedir.

Tablo 4.3. Değişkenlerin tanımı ve kaynakları

Değişken	Tanım	Kaynak
$Ticaret_{ij}$	Kastamonu'nun Türkiye'deki diğer illerle olan ticaretinin parasal değeri (₺)	T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı
$lnTicaret_{ij}$	Kastamonu'nun Türkiye'deki diğer illerle olan ticaretinin parasal değerinin logaritması (₺). Logaritmik dönüşüme sıfır ticaretin de dahil edilebilmesi için tüm ticaret değerlerine 1₺ eklenmiştir, ln($Ticaret_{ij}$+1) şeklindedir.	T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı
$lnGSYH_i$	Kastamonu ilinin gayri safi yurtiçi hasılasının logaritması (bin ₺)	Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (www.tuik.gov.tr)
$lnGSYH_j$	Kastamonu'nun ticaret yaptığı illerin gayri safi yurtiçi hasılasının logaritması (bin ₺)	Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (www.tuik.gov.tr)
$lnMesafe_{ij}$	Kastamonu ve ticaret yaptığı iller arasındaki coğrafi mesafenin (km) logaritması	Karayolları Genel Müdürlüğü (www.kgm.gov.tr)
$lnNüfus_i$	Kastamonu ilinin toplam nüfusunun logaritması	Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) 2000-2020 (www.tuik.gov.tr)
$lnNüfus_j$	Kastamonu'nun ticaret yaptığı illerin toplam nüfusunun logaritması	Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) 2000-2020 (www.tuik.gov.tr)
$Komşu_{ij}$	Ortak sınır kukla değişkeni. Kastamonu'nun il sınırı olduğu iller için 1 diğer iller için 0 değerini alır.	Türkiye Haritası

Tablo 4.3.'te Kastamonu'nun Türkiye'deki diğer illerle olan ticaretini etkileyebilecek bazı faktörler tanımlanmıştır. İller arası ticarete yönelik hem logaritmik dönüşüme sahip olmayan ($Ticaret_{ij}$) hem de logaritmik dönüşüme sahip ($lnTicaret_{ij}$) olan iki farklı değişkenin bulunmasının sebebi, önceki bölümde bahsedilen sıfır ticaret sorununu ele almaya yönelik iki farklı yöntem ile tahmin yapılacak olmasıdır. Buradan hareketle sonraki bölümde, tanıtılan değişkenler kullanılarak kurulan modeller tanıtılacaktır.

4.2.3.2 . Model

Çalışmada literatürdeki yöntemsel tartışmalar ışığında, iki farklı model kurulması ve dolayısıyla iki farklı yöntemle (panel rassal etkiler ve PPML) analizin gerçekleştirilmesi uygun bulunmuştur. Buna yönelik olarak kurulacak olan modellerde, Basit Çekim Modelinin açıklayıcı değişkenlerine ($lnGSYH_i$, $lnGSYH_j$, $lnMesafe_{ij}$) ek olarak yukarıda tanımı yapılan illerin nüfus büyüklüğü ($lnNüfus_i$, $lnNüfus_j$) değişkenleri ve sınır komşuluğu kukla değişkeni ($Komşu_{ij}$) dahil edilerek genişletilmiş bir çekim denklemi oluşturulmuştur.

Kurulan ilk model panel rassal etkiler tahmincisi ile tahmin edilecek olup, literatürdeki yaygın kullanımına uygun şekilde tüm değişkenlerin ($Komşu_{ij}$ kukla değişkeni hariç) doğal logaritması alınmış ve Panel Çekim Modeli aşağıdaki gibi düzenlenmiştir:

$$lnTicaret_{ij} = \beta_0 + \beta_1 lnGSYH_i + \beta_2 lnGSYH_j + \beta_3 lnMesafe_{ij} + \beta_4 Komşu_{ij} + \beta_5 lnNüfus_i + \beta_6 lnNüfus_j + \varepsilon_{ij} \quad (1)$$

Model 1, Kastamonu ilinin Türkiye'deki diğer illerle olan ticaretinin, seçilen açıklayıcı değişkenlerden etkilenip etkilenmediğini, etkilendiği taktirde hangi yönde etkilendiğini test etmeyi amaçlamaktadır.

Çekim Modeli teorisine ve literatürdeki çalışmalardan elde edilen bulgulara dayanarak regresyon katsayılarının beklenen işaretleri $\beta_1, \beta_2 > 0$ ve $\beta_3 < 0$ şeklindedir. Standart denkleme dahil edilen sınır komşuluğu kukla değişkeninin de $\beta_4 > 0$ çıkması beklenmektedir. Standart denkleme dahil edilen diğer değişkenler olan $lnNüfus_i$ ve $lnNüfus_j$ değişkenlerinin beklenen katsayı işaretine yönelik ise yapılan çalışmalarda ortak bir fikir birliği bulunmamaktadır (Greene, 2013; Yang ve Martinez-Zarzoso, 2014; Demir, 2019). Dolayısıyla bu değişkenlerin beklenen işareti veya ticareti etkileyip etkilemeyeceği konusunda bir belirsizlik vardır.

Kurulan ikinci model ise PPML yöntemiyle tahmin edilecek olup, açıklayıcı değişkenler yine doğal logaritması alınarak ($Komşu_{ij}$ kukla değişkeni hariç) modele dahil edilmiştir. İkinci modelin 1 numaralı modelden farkı ise, bu kez bağımlı değişkenin de ($Ticaret_{ij}$) PPML tahmincisinin varsayımı gereği logaritmik dönüşümünün yapılmamış olmasıdır. PPML yöntemi ile tahmin edilen Genişletilmiş Çekim Modelinin üstel formdaki gösterimi şu şekildedir:

$$Ticaret_{ij} = exp(\beta_0 + \beta_1 lnGSYH_i + \beta_2 lnGSYH_j + \beta_3 lnMesafe_{ij} + \beta_4 Komşu_{ij} + \beta_5 lnNüfus_i + \beta_6 lnNüfus_j) + \varepsilon_{ij} \quad (2)$$

Model 2, açıklayıcı değişkenlerin Kastamonu'nun iç ticaretine etkisini ve bunun yanında sıfır ticareti ele alma konusunda, 1 numaralı modelden daha tutarlı tahminler üretip üretmeyeceği tezini test etmeyi amaçlamaktadır. Model 2'de *exp* üstel fonksiyonu (exponent) ifade etmektedir. Regresyon katsayılarının beklenen işaretleri konusundaki tahminler ise model 1 ile aynıdır.

Çalışmada şu ana kadar olan ampirik açıklamalar ve teorik tartışmalar ışığında kurulan modeller tanıtılmış olup, sonraki bölümde modeller ampirik olarak test edilecektir.

4.2.4. Tahmin Sonuçları ve Değerlendirme

Panel veri analiz yöntemlerinde, tahmin sonuçlarının tutarlı kabul edilebilmesi için yapılması gereken bazı ön testler bulunmaktadır. Dolayısıyla tahmin sonuçlarına geçmeden önce, yapılması gereken ilk aşama bu tanımlayıcı testleri (diagnostic tests) yapmaktır. Torres-Reyna'ya (2007) göre, panel veri modelleri için yapılması gereken bazı önemli testler aşağıdaki gibidir:

- Değişen varyans testi
- Otokorelasyon testi
- Yatay kesit bağımlılığı testi

Değişen varyans testi, Panel Çekim Modelini ifade eden model 1 için uygulanmıştır. Değişen varyans testi için ise Wald testi kullanılmıştır. Wald istatistiği her bir birimin varyansının panel ortalamasına eşit olduğu boş hipotezini (sabit varyans) sınamakta ve varyansın birimlere göre değişip değişmediğini test etmektedir (Torres-Reyna, 2007). Buna göre Model 1'e ait değişen varyans testi sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 4.4. Değişen varyans testi sonuçları

Panel Groupwise Heteroscedasticity Test	
Test İstatistiği (Olasılık Değeri)	**H_0 : Sabit varyans (Homoscedasticity)**
1.19e+04 (0.0000)	H_0 hipotezi RED

Tablo 4.4.'e bakıldığında, H_0 hipotezinin reddedildiği yani modelde değişen varyans sorunu olduğu görülmektedir. Bu duruma çözüm olarak model, "değişen varyansa dirençli standart hatalar (robust)" şeklinde yeniden tahmin edilmiştir (Tablo 4.5.).

Diğer tanı testleri olan otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı testleri model 1 için uygulanmamıştır. Çünkü Baltagi'ya (2005) göre yatay kesit bağımlılığı, yalnızca uzun zaman serilerine sahip (20-30 yıldan fazla) makro panellerde bir sorundur. Aynı şekilde otokorelasyon testleri de mikro paneller için değil, uzun zaman serisine sahip makro paneller için geçerlidir. Dolayısıyla çalışmamızda mikro bir panel veriye (zaman boyutunun kesit boyutundan küçük olması) sahip olunmasından dolayı bu testler daha az sorun teşkil etmektedir (Torres-Reyna, 2007).

Açıklamaların ışığında Tablo 4.5. Model 1'e ait Panel Çekim Modeli bulgularını göstermektedir:

Tablo 4.5. Panel Rassal Etkiler Çekim Modeli bulguları

Değişkenler	**Katsayı**	**(Standart Hata)**	**z-istatistiği**	**[prob.]**
$lnGSYH_i$	3,227***	(0,6195)	5,21	[0,000]
$lnGSYH_j$	1,996***	(0,6027)	3,31	[0,001]
$lnMesafe_{ij}$	-3,245***	(0,3781)	-8,58	[0,000]
$Komşu_{ij}$	2,344***	(0,6476)	3,62	[0,000]
$lnNüfus_i$	-0,401	(0,7446)	1,24	[0,590]
$lnNüfus_j$	0,832	(0,6690)	3,62	[0,213]
Constant	-54,819***	(6,7254)	-8,15	[0,000]
R^2 within	0,34	N = 1920		
between	0,73	F-Wald İstatistiği = 482,66*** [0,000]		
overall	0,57			

(*) = Katsayılar ya da istatistikler p<0,05 düzeyinde anlamlıdır.
(**) = Katsayılar ya da istatistikler p<0,01 düzeyinde anlamlıdır.
(***) = Katsayılar ya da istatistikler p<0,001 düzeyinde anlamlıdır.

Tahmin edilen modele ait R^2 değerleri incelendiğinde *within* R^2 bağımlı değişkendeki gruplar-içi değişimlerin ne kadarının bağımsız değişkenlerdeki gruplar-içi değişimlerle açıklanabildiğini, *between* R^2 bağımlı değişkendeki gruplar-arası değişimlerin ne kadarının bağımsız değişkenlerdeki gruplar-arası değişimlerle açıklanabildiğini ve *overall* R^2 ise bağımlı değişkendeki toplam değişimlerin ne kadarının açıklanabildiğini göstermektedir. F-Wald istatistiğinin olasılık değerine (0,000) bakıldığında ise, modelin bütün olarak anlamlı olduğu görülmektedir.

Tablo 4.5. incelendiğinde, model 1'e ait regresyon katsayılarının beklenen işaretleri ile panel rassal etkiler tahmincisinin bulguları arasında bir uyum olduğu görülmektedir. Beklendiği gibi $lnGSYH_i$, $lnGSYH_j$ ve $Komşu_{ij}$ değişkenleri Kastamonu'nun iller arası ticareti üzerinde anlamlı (p<0,001 düzeyinde) ve pozitif bir etkiye sahipken, $lnMesafe_{ij}$ değişkeninin ise yine anlamlı (p<0,001 düzeyinde) ve negatif bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Katsayılarının beklenen işaretine yönelik bir belirsizlik bulunan $lnNüfus_i$ ile $lnNüfus_j$ değişkenleri ise, panel rassal etkiler tahmincisinde istatistiki olarak anlamsız bulunmuştur. Elde edilen katsayılara ait yorumlar ise şu şekildedir:

- $lnGSYH_i$: Kastamonu ilinin gayri safi yurtiçi hasılasını ifade eden değişken, ticaret üzerinde pozitif bir etkiye sahip ve istatistiki olarak anlamlı ($p<0,001$ düzeyinde) bulunmuştur. Elde edilen bu bulgu Çekim Modelinin teorik varsayımına ve literatürdeki yaygın bulgulara (Silva ve Nelson, 2012; Gomez-Herrera, 2013; Stay ve Kulkarni, 2016) paralel bir seyir izlemiştir. Değişkene ait katsayı değeri incelendiğinde ise, Kastamonu ilinin gayri safi yurtiçi hasılasındaki %1'lik artışın, Kastamonu'nun Türkiye'deki diğer illerle olan ticaret hacmini %3,2 artırdığı görülmektedir. Literatüre göre, gayri safi yurtiçi hasılada meydana gelen artış ihracatçı için üretim kapasitesinin ve ürün çeşitliliğinin artmasına, ithalatçı için ise harcama kapasitesi artışına ve dolayısıyla daha fazla ticaret yapma gücüne olanak tanımaktadır (Demir, 2019). Model 1'deki ilgili değişkene ait pozitif katsayı değerinde de bu durum açıkça görülmektedir.

- $lnGSYH_j$: Kastamonu'nun ticaret yaptığı illere ait olan gayri safi yurtiçi hasılayı ifade eden değişken, ticaret üzerinde pozitif bir etkiye sahip ve istatistiki olarak anlamlı ($p<0,001$ düzeyinde) bulunmuştur. Elde edilen bulgu, Çekim Modelinin teorik varsayımına ve literatürdeki yaygın bulgulara (Kalirajan, 1999; Anderson ve Wincoop, 2001; Timsina ve Culas, 2020) paraleldir. Buna göre Kastamonu'nun ticaret yaptığı illerin gayri safi yurtiçi hasılasında meydana gelen %1'lik artış, Kastamonu'nun iç ticaret hacmini yaklaşık %2 artırmaktadır. Gayri safi yurtiçi hasıla ile ticaret arasında doğrudan ve pozitif ilişki olduğu tezi çalışmamız bulgularınca da desteklenmektedir.

- $lnMesafe_{ij}$: Kastamonu ile ticareti yapılan iller arasındaki coğrafi mesafeyi (km) ifade eden değişken, ikili ticaret üzerinde negatif etkiye sahip ve istatistiki olarak anlamlı ($p<0,001$ düzeyinde) bulunmuştur. Elde edilen bulgu, Tinbergen'in Basit Çekim Modeli varsayımlarına ve literatürdeki çalışmalara (Melitz, 2007; Demir ve Utkulu, 2018; Jagdambe ve Kannan, 2020) paraleldir. Tahmin edilen katsayı değeri, Kastamonu ile diğer iller arasındaki mesafe %1 arttıkça ikili ticaret hacminin %3,2 daralacağını işaret etmektedir. Uzaklığın artması daha önce de belirtildiği gibi literatüre göre,

taşıma maliyetlerini (transport costs), senkronizasyon maliyetlerini (synchronization costs), iletişim maliyetlerini (communication costs) ve işlem maliyetlerini (transaction costs) artırdığı için ikili ticaret akımlarını olumsuz etkilemektedir (Head, 2003). Model 1'de, ilgili değişkene ait negatif bir katsayı elde edilmesi de bu açıklamaya kanıt niteliğindedir.

- $Komşu_{ij}$: Kastamonu'nun sınır komşularıyla daha fazla ticaret yapma eğilimine sahip olup olmadığını sınamak ve modelin açıklayıcılık gücünü artırmak için modele eklenen kukla değişkenin, ikili ticaret üzerinde pozitif ve anlamlı ($p<0,001$ düzeyinde) bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Literatürde ülkelerin veya illerin birbirlerine ortak sınırı bulunmasının, ticareti artırıcı bir etki oluşturduğuna yönelik kanıt sunan çokça çalışma bulunmaktadır (Egger, 2002; Baier ve Bergstrand, 2007; Ata, 2012; Agnosteva, Anderson ve Yotov, 2014). Bu etki Kastamonu için test edilmiş ve Kastamonu'nun kendisine kara sınırı bulunmayan illere nazaran, kendisine kara sınırı bulunan illerle %2,3 daha fazla ticaret yapma eğiliminde bulunduğu görülmüştür.

- $lnNüfus_i$ ve $lnNüfus_j$: Sırasıyla Kastamonu'nun ve diğer illerin toplam nüfusunu temsil eden bu değişkenler, açıklayıcılık gücünü artırmak için modele dahil edilmiştir. Çekim Modeline yönelik daha genişletilmiş bir denklemin kullanılmaya başlanmasından günümüze kadar nüfus büyüklüğü, ikili ticari akımlarını açıklamak amacıyla birçok çalışmada modele dahil edilmiştir. Ancak yapılan çalışmalarda toplam nüfusun ticareti etkileyip etkilemediği, etkiliyorsa ne yönde etkilediği konusunda bir fikir birliğine varılamamıştır. Nitekim nüfusun ticaret üzerinde hem pozitif hem de negatif etki bıraktığı çalışmalar görmek mümkündür (Matyas, 1997; Martinez-Zarzoso ve Nowak-Lehmann, 2003; Firdaus ve Widyasanti, 2010). Çalışmamız açısından ise panel rassal etkiler tahmincisine göre, nüfus büyüklüğü ile iller arası ticaret arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır.

Buraya kadar olan açıklamalar panel rassal etkiler tahmincisi ile test edilen 1 numaralı Genişletilmiş Çekim Modelinin ampirik bulgularına dayanmaktadır. Tablo 4.6. ise Model 2'e ait PPML Çekim Modeli bulgularını göstermektedir:

Tablo 4.6. PPML Çekim Modeli bulguları

Değişkenler	**Katsayı**	**(Standart Hata)**	**z-istatistiği**	**[prob.]**
$lnGSYH_i$	0,717***	(0,1842)	3,89	[0,000]
$lnGSYH_j$	0,844***	(0,2100)	4,02	[0,000]
$lnMesafe_{ij}$	-0,981***	(0,0884)	-11,10	[0,000]
$Komşu_{ij}$	1,453***	(0,1736)	8,37	[0,000]
$lnNüfus_i$	0,732**	(0,2306)	3,17	[0,002]
$lnNüfus_j$	0,357	(0,2599)	1,37	[0,169]
Constant	-17,459***	(0,9954)	-17,54	[0,000]
R^2	0,91		N = 1920 F-Wald İstatistiği = 6330,22***	[0,000]

(*) = Katsayılar ya da istatistikler p<0,05 düzeyinde anlamlıdır.
(**) = Katsayılar ya da istatistikler p<0,01 düzeyinde anlamlıdır.
(***) = Katsayılar ya da istatistikler p<0,001 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 4.6.'daki bulgulardan da açıkça görüleceği üzere tahmin yöntemleri, Çekim Modeli değişkenlerine ait çıktıları hem etki büyüklüğü hem de işaret yönü açısından etkilemektedir. PPML tahmincisine yönelik istatistikler incelendiğinde, dikkat çeken ilk nokta modelin açıklayıcılık seviyesinin (R^2) daha yüksek olmasıdır. Tahmin edilen iki yöntemde de açıklayıcı değişkenler aynı olmasına rağmen PPML tahmincisinin, panel rassal etkiler tahmincisine göre verilere daha fazla uyumluluk gösterdiği görülmektedir. PPML tahmincisinin hem sıfır ticaret akımlarının hem de değişen varyansın meydana getirdiği sorunları çözmesi, bu uyum için temel etkenlerden biri olarak görülebilir. F-Wald istatistiğinin olasılık değeri (0,000) incelendiğinde ise, modelin bütün olarak anlamlı olduğu görülmektedir.

Bulgular incelendiğinde göze çarpan ikinci nokta, değişkenlerin katsayı değerlerinde meydana gelen değişmedir. Regresyon katsayılarının beklenen işaretlerine yönelik tahminler, panel rassal etkiler tahmincisinde olduğu gibi PPML tahmincisinde de

yine tutarlıdır. Ancak PPML tahmin edicisi, panel rassal etkiler tahmin edicisine göre büyük oranda daha düşük katsayı değerleri tahmin etmiştir. İlginç olan bir diğer nokta ise panel rassal etkiler tahmin yönteminde anlamsız olan $lnNüfus_i$ değişkeni, PPML tahmin yönteminde istatistiki olarak anlamlı (p<0,01 düzeyinde) ve pozitif işaretli bulunmuştur. Bu farklılıklar da sıfır ticareti ele alma konusunda farklı yöntemlerin kullanılmasının önemini göstermektedir. Elde edilen çıktılara ait yorumlar ise şu şekildedir:

- $lnGSYH_i$: Kastamonu ilinin gayri safi yurtiçi hasılası ile iç ticaret arasında, beklentilere paralel olarak pozitif ve anlamlı (p<0,001 düzeyinde) bir ilişki tespit edilmiştir. Katsayı değeri ise Kastamonu ilinin gayri safi yurtiçi hasılasındaki %1'lik artışın, Kastamonu'nun diğer illerle olan ticaretini %0,7 artıracağını işaret etmektedir.

- $lnGSYH_j$: Kastamonu'nun ticaret yaptığı illerin gayri safi yurtiçi hasılası ile ikili ticaret arasında beklenildiği gibi pozitif ve anlamlı (p<0,001 düzeyinde) bir ilişki bulunmuştur. Buna göre Türkiye'de illerin gayri safi yurtiçi hasılasında meydana gelen %1'lik artış, Kastamonu'nun bu illerle olan ticaret hacmini %0,8 artırmaktadır.

- $lnMesafe_{ij}$: Kastamonu'nun diğer illere uzaklığı ile iç ticaret arasında, beklentilere uygun şekilde negatif ve istatistiki olarak anlamlı (p<0,001 düzeyinde) bir ilişki tespit edilmiştir. Elde edilen -0,981 katsayı değerine göre, Kastamonu'nun diğer illere olan uzaklığı %1 arttıkça, iki il arasındaki ticaret hacmi yaklaşık %1 daralmaktadır.

- $Komşu_{ij}$: Kastamonu'nun il sınırı komşuları ile daha fazla ticaret yapma eğiliminde olacağına yönelik tahmin, beklentilere uygun olarak pozitif ve anlamlı (p<0,001 düzeyinde) bulunmuştur. Buna göre Kastamonu, il sınırının bulunduğu illerle %1,4 daha fazla ticaret yapmaktadır.

- $lnN\ddot{u}fus_i$ ve $lnN\ddot{u}fus_j$: PPML tahmin yönteminde $lnN\ddot{u}fus_j$ değişkeni, panel veri tahmincisinin bulgularına benzer şekilde, istatistiki olarak anlamsız tahmin edilirken $lnN\ddot{u}fus_i$ değişkeni (Kastamonu'nun toplam nüfusunu temsil eden değişken) farklı şekilde, istatistiki yönden anlamlı ($p<0,01$ düzeyinde) ve pozitif işaretli tahmin edilmiştir. Buna göre Kastamonu ilinin nüfusunda meydana gelen %1'lik artış, Kastamonu'nun iç ticaret hacmini %0,7 artırmaktadır. Nüfusta meydana gelen artış ile birlikte talep miktarında da bir artış meydana gelebileceği ve buna bağlı olarak mevcut ilin üretim imkanlarının çoğunu iç talebi karşılamak için kullanabileceği öngörülebilir. Dolayısıyla söz konusu il dışardan daha fazla mal ve hizmet alımı yapabilir ve ikili ticaret akımları da bu sayede artabilir. Nüfusun ticaret akımları üzerinde pozitif etki bırakması bu ve bunun gibi bazı aksiyonlar ile mümkün olabilmektedir.

Tahmin yöntemlerine yönelik genel bir değerlendirme yapılırsa; Çekim Modelinin analizinde yakın zamana kadar geleneksel tahmin yöntemleri (yatay kesit, panel sabit-rassal etkiler, Tobit gibi) sıkça kullanılmasına karşılık, günümüzde modelin ampirik analizinde, çalışmamızda da yer alan bazı kusurları bulunması sebebiyle bu tahmin yöntemlerinin yanıltıcı çıkarımlara yol açabildiği (Jensen eşitsizliğinden dolayı) düşünülmektedir. Bu tür durumlarda PPML tahmin edicisinin logaritmik doğrusal modellere göre daha üstün bir model olduğu kabul edilebilmekte ve literatürde de sıkça tercih edilmektedir (Santos Silva ve Tenreyro, 2006; Bosquet ve Boulhol, 2010; Westerlund ve Wilhelmsson, 2011; Heid, Larch ve Yotov, 2015; Prehn, Brümmer ve Glauben, 2016; Vieira ve Reis, 2019; Timsina ve Culas, 2020).

Kastamonu'nun iller arası ticaretini etkileyen faktörleri test etmek amacıyla oluşturulan 1 ve 2 numaralı modeller incelendiğinde, gerek veri setindeki sıfır ticaret verilerini ekonometrik olarak modele dahil edebilmesi gerekse modeldeki değişen varyans sorununu çözmesi açısından PPML tahmin edicisinin, panel rassal etkiler tahmin edicisine göre çalışmamız açısından daha etkin olduğu düşünülmektedir. PPML tahmin edicisinin istatistik değerleri incelendiğinde modelde yer alan değişkenlere daha iyi uyum sağlaması ve ayrıca $lnN\ddot{u}fus_i$ değişkenine anlamlılık kazandırması da bu tercihin yapılmasında başka bir diğer etken olabilmektedir.

5. SONUÇ

Tarihsel süreçte kalkınma kavramının farklı dönemlerde farklı anlamlara geldiğini görmek mümkün olmakla birlikte, kavramın ortaya çıkışından beri değişmeyen tek şey kalkınma için üretim artışının, üretim kapasitesi artışının ve milli gelir artışının her zaman gerekli olduğudur. Günümüzde bir ülkede, belirli bir dönem içerisinde gerçekleşen nihai mal ve hizmet üretimi miktarında meydana gelen artış ve milli gelirdeki iyileşme, ekonomik büyüme olarak görülmektedir. Buna bağlı olarak da büyüme ile kalkınma birbirinden ayrı kavramlar olarak düşünülmektedir. Ancak kalkınma kavramı günümüzde sosyal, siyasal ve teknolojik iyileşmeyi kapsamakla beraber ekonomik iyileşmeyi yani büyümeyi de içerisinde barındıran bir kavram durumundadır. Günümüz ekonomistlerine göre, sürdürülebilir bir büyüme trendinin oluşmadığı ekonomilerde, etkin bir kalkınmadan söz etmek mümkün değildir. Bu yüzden büyüme ve kalkınma, günümüz literatüründe birbirinden bağımsız olarak düşünülemeyen iki kavram olarak yer almaktadır.

Kalkınma kavramındaki anlamsal dönüşümün yanı sıra, küreselleşme ile birlikte kalkınma anlayışında da bir dönüşüm meydana gelmiş ve tabandan tavana (bölgeden merkeze) kalkınma düşüncesi, yeni oluşan kalkınma anlayışında esas haline gelmiştir. Daha açık belirtmek gerekirse, günümüzde yerel fırsatlardan maksimum düzeyde yararlanma yoluyla hem bölgesel kalkınmanın hem de ulusal kalkınmanın birlikte yürütülmesi öncelikli amaç haline gelmiştir. Dolayısıyla mevcut olan bu yeni kalkınma anlayışı ile birlikte, bölgesel kalkınmaya engel olan ve dengesizlik oluşturan faktörleri belirlemek de her zamankinden daha önemli olmuştur.

Kalkınmanın, ülkenin iç dinamiklerinin harekete geçirilmesi yoluyla yapıldığı ve büyüme olmadan kalkınmanın olamayacağı düşüncesinden hareketle, ticaret hem bu iç dinamikleri harekete geçirme hem de büyümeyi sağlayan ana unsurlardan olması sebebiyle, yıllardır araştırmacıların ana odaklarından biri haline gelmiştir. Dolayısıyla bu durumda ticareti etkileyen faktörleri belirlemek, anlatılan tüm bu unsurlar kadar önemli hale gelmektedir. Bu noktada çalışmamızın da asıl amacı Kastamonu'nun iller arası ticaretini etkilediği düşünülen faktörleri Çekim Modeli kullanarak test etmek olmaktadır.

Kastamonu'nun iller arası ticaretini etkileyen faktörleri belirlemek için çalışmamızda, iki farklı model kurulmuş ve modeller hem panel rassal etkiler tahmincisi (model 1) hem de PPML tahmincisi (model 2) ile test edilmiştir. İki farklı tahmin yönteminin kullanılmasındaki ana amaç, bağımlı değişkende sıfır ticarete söz konusu illerin yer alması ve literatürde bu soruna yönelik farklı önerilerin sunulmasıdır. Çalışmamızda ilk olarak Hausman testi sonucundan (0.1649) yola çıkılarak, panel rassal etkiler tahmincisi kullanılarak analiz yapılmış ve bulguların Çekim Modelinin teorideki varsayımsal beklentilerine paralel sonuçlar verdiği görülmüştür. Ele alınan bu modelde bağımlı değişkenin logaritmik dönüşümünün yapılabilmesi için literatürdeki öneriler ışığında, tüm illerin ticaret verilerine 1 TL eklenmiş ve sıfır ticarete ait verilerin modelden dışlanmasının önüne geçilmiştir. Bu yöntem literatürde sıkça kullanılmış olmasına karşılık, teorik bir temeli bulunmamaktadır. Bununla beraber modele ait Wald testi istatistiği incelendiğinde, elde edilen değer (0.0000) bize modelde değişen varyans sorunu olduğunu işaret etmektedir.

Literatürde yukarıda sayılan sorunlar başta olmak üzere birçok metodolojik problemi çözmesi açısından Çekim Modelinin analizinde alternatif olarak PPML tahmincisi önerilmektedir. Çalışmamız açısından bakıldığında, PPML tahmincisinin hem değişen varyansın hem de sıfır ticaretin oluşturduğu sorunları ekonometrik olarak çözmesi ve değişkenlere daha iyi uyum sağlaması (0,91 R^2 değerinden yola çıkarak) sebebiyle daha etkin bir yöntem olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla PPML tahmin edicisine ait model 2'nin tahmin sonuçları aşağıdaki gibidir:

- $lnGSYH_i$: Kastamonu ilinin gayri safi yurtiçi hasılasında meydana gelen %1'lik artış, Kastamonu'nun iç ticaretini %0,7 artırmaktadır. Elde edilen değer, Çekim Modelinin teorik varsayımları ile uyumlu ve istatistiki olarak güçlü derecede (p<0,001 düzeyinde) anlamlıdır.

- $lnGSYH_j$: Kastamonu'nun ticaret yaptığı illerin gayri safi yurtiçi hasılasında meydana gelen %1'lik artış, Kastamonu'nun iç ticaret hacmini %0,8 artırmaktadır. Elde edilen değer, Çekim Modelinin teorik varsayımlarına paralel ve istatistiki olarak güçlü derecede (p<0,001 düzeyinde) anlamlıdır.

- $lnMesafe_{ij}$: Kastamonu ve ticareti yapılan iller arasındaki coğrafi mesafe %1 arttıkça aralarındaki ticaret hacmi de yaklaşık olarak %1 daralmaktadır. Elde edilen değer, Çekim Modelinin teorik varsayımlarına ve literatürdeki yaygın örneklere paraleldir. İstatistiki olarak ise güçlü derecede (p<0,001 düzeyinde) anlamlıdır.

- $Komşu_{ij}$: Kastamonu kara sınırı bulunduğu illerle (komşu illerle) %1,4 daha fazla ticaret yapma eğilimindedir. Elde edilen değer, değişkenin beklenen işaretine yönelik tahminlere paralel ve istatistiki olarak güçlü derecede (p<0,001 düzeyinde) anlamlı olduğunu göstermektedir.

- $lnNüfus_i$ ve $lnNüfus_j$: Kastamonu ilinin toplam nüfusuna ait değişken ($lnNüfus_i$) incelendiğinde, nüfusta meydana gelen %1'lik artış, Kastamonu'nun iç ticaret hacmini %0,7 artırmaktadır. Söz konusu değişken istatistiki olarak anlamlı (p<0,01 düzeyinde) iken, ticareti yapılan illerin toplam nüfusuna ait olan değişken ($lnNüfus_j$) ise istatistiki olarak anlamsızdır.

Elde edilen bulgular incelendiğinde Tinbergen'in "iki coğrafi merkez arasındaki ticareti etkileyen birçok etken bulunmasına karşılık, hiçbiri GSYH ve coğrafi mesafe kadar etkin değildir" düşüncesinden yola çıkarak basit haliyle literatüre eklediği Çekim Modelinin, Kastamonu'nun iç ticaretine başarılı bir şekilde uyarlandığı görülmektedir. Çünkü modelin basit haliyle ele aldığı bu değişkenler çalışmamızda, teorik varsayımlara paralel sonuçlar vermiştir. Modelin "ikili ticareti etkileyen diğer faktörleri de ele alabilme" düşüncesinden yola çıkılarak değiştirilmesi ve genişletilmesi ile adını alan Genişletilmiş Çekim Modeli de yine Kastamonu'nun iç ticaretine başarılı bir şekilde uyarlanmıştır. Zira oluşturulan model, Kastamonu'nun iç ticaretini etkilediği düşünülen bazı ek değişkenleri modele dahil edebilme konusunda başarılı olmuştur. PPML tahmincisinin son yıllarda geleneksel tahmin yöntemlerine kıyasla, bazı durumlarda daha etkin olabildiği düşüncesi ise yine çalışmamız açısından desteklenmektedir.

Çalışmada elde edilen bulgular ışığında Kastamonu'nun ticari faaliyetlerini iyileştirmek ve iç ticarette karşılıklı ticaret hacimlerini artırmak için alınması gereken bazı önlemler dikkat çekmektedir. Dikkat çeken ilk nokta, illerin GSYH'sinde meydana gelen bir artışın ikili ticaret üzerinde pozitif bir artış meydana getirdiğidir. GSYH'nin artması satıcı il için daha fazla üretim ve pazarlama gücü anlamına gelirken alıcı il için ise malları satın almaya yetecek ekonomik gücün varlığında artış anlamına gelmektedir. Dolayısıyla büyüme ve alım-satım gücünü artırmaya yönelik politikalara ağırlık verilmesi ve yerel kalkınma için gerekli altyapının güçlendirilmesi bu performansın iyileştirilmesinde fayda sağlayacaktır. Buna yönelik ise ekonomik büyümeyi destekleyecek çeşitli girişimcilik faaliyetleri desteklenmeli ve yerel kalkınmayı destekleyecek her türlü araçtan maksimum düzeyde yararlanmak hedef haline gelmelidir. Büyümeyi etkileyen bir diğer önemli faktör ise teknolojidir. Dolayısıyla mevcut kapasiteyi ve üretim olanaklarını genişletmeye yönelik teknolojinin etkin kullanımı ve çeşitli AR-GE faaliyetleri de oldukça önemlidir. E-ticaret üzerinde uzmanlaşma, günümüz ticari hayatında bu kapasiteyi iyileştirmek için en temel araçlardan biri durumundadır.

Dikkat çeken ikinci önemli nokta, iller arası coğrafi mesafenin ikili ticaret hacimleri üzerinde negatif bir etki oluşturduğudur. İller arasındaki mesafenin artması taşıma maliyetleri, iletişim maliyetleri ve işlem maliyetleri gibi birçok ek maliyeti ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla ikili ticaret üzerinde olumsuz etki oluşturması neredeyse kaçınılmazdır. Bu noktada bu maliyetleri en aza indirmeye yarayacak her türlü mikro ve makro politikalar bu durum için önemli hale gelmektedir. Buna yönelik olarak, ulaşım ağının geliştirilmesi ve bu gelişimin önünde engel niteliği taşıyan sorunların çözülmesi hedef haline getirilmelidir. Bunun için ise ulaşımı hızlandıracak kilit noktalara bazı tünellerin, köprülerin açılması, ülke çapında demiryolu hatlarının genişletilmesi, limana bağlantı yollarının geliştirilmesi gibi önlemler alınabilir. Zira örnek vermek gerekirse 2016 yılında açılan Ilgaz 15 Temmuz İstiklal Tüneli'nin, Kastamonu için mevcut ulaşım ağını önemli ölçüde geliştirdiği ve ulaşım maliyetlerini de azalttığı düşünülmektedir.

Dikkat çeken bir diğer nokta Kastamonu'nun sınır komşusu olduğu illerle daha fazla ticaret yapma eğiliminde olduğudur. Bu eğilim ise gerek benzer fiziki şartlara sahip olunması gerek ise coğrafi mesafeyi destekler nitelikte bir değişken olmasına bağlanabilir. Dolayısıyla yine benzer şekilde sınır komşusu olunan illere yönelik çeşitli bağlantı noktalarının ve ulaşımın iyileştirilmesi, sürekli iletişim halinde kalınarak çeşitli ekonomik iş birliklerinin ve organizasyonların artırılması gibi durumlar, bu illerle olan karşılıklı ticaret akımlarını artırabilir ve bölgenin cazibe merkezi haline gelmesi yolunda katkı sağlayabilir.

Dikkat çeken son nokta ise Kastamonu'nun ticaret yaptığı illerin nüfusunda meydana gelen artışın ikili ticaret üzerine belirli bir etkisi saptanamazken, Kastamonu'nun nüfusunda meydana gelen bir artışın karşılıklı ticaret hacimleri üzerinde pozitif bir etkisinin saptanmasıdır. Toplam nüfusta meydana gelen bir artış pazar büyüklüğünde, kaynak tahsisinde, talep-arz seviyelerinde vs. bazı ekonomik değişmeler meydana getirme yoluyla ticaret üzerinde etki bırakabilmektedir. Bu noktada Kastamonu'nun bir yandan gelirini artırırken diğer yandan ise nitelikli nüfusunu artırıcı politikalara yönelmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Çıktılara yönelik yapılan öneriler haricinde daha önce de bahsedildiği gibi Kastamonu'da ticari hayatın önünde bulunan diğer bazı engellerin (finansa ulaşım, yetersiz eğitimli işgücü, yetersiz altyapı, etkinsiz inovasyon, kısıtlayıcı işgücü regülasyonları gibi) tespit edilip çözülmesi de yukarıda bahsi geçen tüm önerileri destekleyecek ve hızlandıracak öncelikli önlemler arasında yer almaktadır. Bunun dışında bölgenin kalkınma çabalarına yönelik üniversiteler ile iş birlikleri yoluyla bölgesel kalkınmanın teorik ve bilimsel altyapısının hazırlanması da etkili bir plan ve proje oluşturma yolunda faydalı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

Agnosteva, D. E., Anderson, J. E., & Yotov, Y. V. (2014). Intra-national trade costs: Measurement and aggregation. *NBER Working Paper*, 19872.

Akbulut, M. U. F., & Göküş, M. (2017). Küreselleşme ve yerelleşme sürecinde bölgesel kalkınma ajansları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 20(1), 79-88.

Akiş, E. (2011). Küreselleşme sürecinde bölgesel kalkınma yaklaşımındaki gelişmeler ve bölgesel kalkınma ajansları. *Sosyoloji Konferansları*, (44), 237-256.

Akkahve, D. (2004). Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı (DOKAP). *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu (KEAS),* 1, 16-42.

Aklin, K., Bulu, M., & Kaya, H. (2007). İller arası rekabet endeksi: Türkiye'deki illerin rekabetçilik seviyelerinin göreceli olarak ölçülebilmesi için bir yaklaşım. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(11), 221-235.

Akpınar, R. (2013). Türkiye'de değişen bölgesel kalkınma politikaları. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(6), 29-46.

Akyar, F. K. (2015). Kalkınma dinamiklerinde meydana gelen değişim: Bölgesel kalkınmada ekzojen kalkınmadan endojen kalkınmaya geçiş. Karakuyu, M., Keçeli, A., ve Çelikoğlu, Ş. (Editörler). İçinde, *Kent Çalışmalar II (233-249)*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Akyol, M. (2016). Bölgesel kalkınma ve yeni yatırım teşvik sisteminin ekonomik etkilerinin analizi. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi,* 5(9), 49-61.

Alp, E. (1997). *Kastamonu 1*. Kastamonu: Alp Yayınları.

Altay, N. O., Gacaner, A. & Çatık, N. (2004). Ege bölgesinin kalkınmasında finansal kurumsallaşma araç olabilir mi?. *DPT Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu*, 1, 17-42.

Altun, Z. H. (2014). KOBİ'lerin bölgesel kalkınma üzerindeki etkileri. *Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı (DOKA).*

Aman, A. W., Gönel, F., & Karaduman, H. (2017). Turkey-Africa trade: A Gravity Model estimation of determinants. *Journal of Economics Library*, 4(4), 561-571.

Anderson, J. E. (1979). A theoretical foundation for the gravity equation. *American Economic Review*, 69(1), 106-116.

Anderson J. E., & Van Wincoop, E. (2001). Gravity with gravitas: a solution to the border puzzle. *NBER Working Paper*, 8079.

Anderson, J. E., & Van Wincoop, E. (2004). Trade costs. *Journal of Economic literature*, 42(3), 691-751.

Anderson, J. E. (2011). The Gravity Model. *Annual Review of Economics*, 3(1), 133-160.

Anderson, J. E., Milot, C. A., & Yotov, Y. V. (2011). The incidence of geography on Canada's services trade. *NBER Working Paper*, 17630.

Ansell, C. (2000). The networked polity: Regional development in Western Europe. *Governance*, 13(2), 279-291.

Antonucci, D., & Manzocchi, S. (2006). Does Turkey have a special trade relation with the EU?: A Gravity Model approach. *Economic Systems*, 30(2), 157-169.

Arıcıoğlu, E. (2011). İktisat teorisinde unutulmuş bir kavram: Mekan. *Ekonomik Yaklaşım*, 22(81), 17-44.

Arslan, G. E., & Demirel, B. (2010). Türkiye'de bölgesel politikaların gelişimi ve bölgesel dengeler. *Ankara Sanayi Odası Dergisi*, 51-64.

Arslan, G. E. (2013). Ekonomik büyüme, kalkınma ve gelir dağılımı. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 45-52.

Arslan, K. (2005). Bölgesel kalkınma farklılıklarının giderilmesinde etkin bir araç: Bölgesel planlama ve bölgesel kalkınma ajansları. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 4(7), 275-294.

Aslan N. & Yörük, D. (2008). Teori ve uygulamada dış ticaret hadleri ve kalkınma ilişkisi. *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 27(2), 33-69.

Aslan, A. (2013). Küreselleşme bağlamında kalkınma politikalarına sosyolojik bir bakış. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 173-189.

Aşgın, S. (2007). Dünyada bölgelerarası gelişmişlik farklarını giderme çabaları ve Türkiye tecrübesi. *Türk İdare Dergisi,* 29-54.

Ata, S. (2012). Türkiye'nin ihracat potansiyeli: Çekim Modeli çerçevesinde bir inceleme. *International Conference on Eurasian Economies*, 11-13.

Aydın, A. (2008). İktisadi açıdan bölgesel dengesizlik: Mardin ili örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(24), 304-312.

Aydoğdu, A., & Duman, S. (2017). Destinasyon çekicilik unsuru olarak gastronomi turizmi: Kastamonu örneği. *Turar Turizm & Araştırma Dergisi*, 6(1), 4-23.

Aziz, N., & Mahar, G. (2019). Labour mobility and interprovincial trade in Canada. *GLO Discussion Paper*, 341.

Bacchetta, M., Beverelli, C., Cadot, O., Fugazza, M., Grether, J. M., Helble, M., ... & Piermartini, R. (2012). *A practical guide to trade policy analysis*. Geneva, CH: World Trade Organization.

Bahar, O. (2007). Bölgesel kalkınmada turizm sektörünün ekonomik açıdan yeri ve önemi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (19), 1-19.

Baier, S. L., & Bergstrand, J. H. (2007). Do free trade agreements actually increase members international trade?. *Journal of international Economics*, 71(1), 72-95.

Bakan, S., & Kocağ, E. K. (2012). Küreselleşmenin azgelişmiş ülkelere etkileri. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 283-292.

Ball, R. J., & Linnemann, H. (1967). An econometric study of international trade flows. *The Economic Journal*, 77(306), 366-68.

Baltagi, B. H. (2005). *Econometric analysis of panel data 3rd edition*. John Wiley & Sons Inc, New York.

Baltagi, B. H., Egger, P. H., & Pfaffermayr, M. (2016). Special issue on the estimation of Gravity Models of bilateral trade: Editors' introduction. *Empirical Economics*, 50(1), 1-4.

Barbour, G. B. (1937). The Tennessee Valley Project. *The Geographical Journal*, 89(5), 393-405.

Başol, K., Durman, M., & Çelik, M. Y. (2005). Kalkınma sürecinin lokomotifi; doğal kaynaklar. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 61-71.

Baum, C. F. (2006). *An introduction to modern econometrics using Stata*. College Station, TX: Stata Press.

Baydil, E., & İbret, B. Ü. (1999). Kastamonu şehrinin tarihi gelişimi ve 1924/1925 şehir planı üzerine bir değerlendirme. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 7(1), 3-18.

Bayındırlık ve İskân Bakanlığı. (2009a). *Bölgesel eşitsizlik, yerel kalkınma ve rekabet edebilir kentler komisyonu raporu,* İçinde, Kentleşme Şûrası 2009. Ankara: T.C. Bayındırlık ve İskân Bakanlığı.

Bayındırlık ve İskân Bakanlığı. (2009b). *Mekânsal planlama sistemi ve kurumsal yapılanma raporu,* İçinde, Kentleşme Şûrası 2009. Ankara: T.C. Bayındırlık ve İskân Bakanlığı.

Bayraktutan, Y. (1994). Bölgesel dengesizlik ve bölgesel kalkınma (Çorum-Çankırı ve Erzurum kırsal kalkınma projelerine mukayeseli bir yaklaşım denemesi). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 10(3-4). 183-214.

Bekmez, S. (2014). *Farklı boyutlarıyla Türkiye'de kalkınma*. Ankara: Elif Yayınevi.

Bergstrand, J. H. (1985). The gravity equation in international trade: some microeconomic foundations and empirical evidence. *The Review of Economics and Statistics,* 67(3), 474-481.

Bergstrand, J. H. (1989). The generalized gravity equation, monopolistic competition, and the factor-proportions theory in international trade. *The Review of Economics and Statistics* 71(1): 143-153.

Bergstrand, J. H., Egger, P., & Larch, M. (2013). Gravity Redux: Estimation of gravity-equation coefficients, elasticities of substitution, and general equilibrium comparative statics under asymmetric bilateral trade costs. *Journal of International Economics,* 89(1), 110–121.

Beyoğlu, D. & Alpaydın, U. A. R. (2010). *Yeni bölgesel kalkınma stratejilerinde sınır ticaretinin yeri,* 1. Uluslararası Sınır Ticareti Kongresi, Kilis.

Bikker, J. A. (1982). *Vraag-Aanbodmodellen voor stelsels van geografisch gespreide markten. Toegepast op de ınternationale handel en op ziekenhuisopnamen in Noord Nederland,* Amsterdam: VU Boekhandel/Uitgeverij.

Bikker, J. A. (1987). An international trade flow model with substitution: an extension of the Gravity Model. *Kyklos*, 40(3), 315-337.

Bosquet, C. & Boulhol, H. (2010) Scale-dependence of the negative binomial pseudo-maximum likelihood estimator. *Documents de Travail du Centre d'Economie de la Sorbonne*, 2010.90.

Bozdoğan, M. N. (2008). *Bölgesel kalkınmanın sağlanmasına yönelik vergi özendirme önlemlerinin Türkiye açısından incelenmesi ve etkinliğinin analizi*. Ankara: TOBB Yayınları, Yayın No: 57.

Burger, M., van Oort, F., & Linders, G. J. (2009). On the specification of the Gravity Model of trade: Zeros, excess zeros and zero-inflated estimation. *Spatial Economic Analysis*, 4(2), 167–190.

Ceyhan, M. S., Kamacı, A., & Peçe, M. A. (2017). Batı Karadeniz Bölgesinin kalkınmasında Filyos projesi başat bir rol oynayabilir mi?. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 44-66.

Chenery H. B. (1955). The Role of industrialization in development programs, *The American Economic Review*, 45(2), 40-57.

Cieślik, A. (2009). Bilateral trade volumes, the gravity equation and factor proportions. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 18(1), 37-59.

Coulombe, S. (2003). *International trade, interprovincial trade, and Canadian provincial growth*. Ottawa, ON: Industry Canada.

Çakmak, H. K. (2003). Kalkınma iktisadi literatüründe gelişme kavramının evrimi, *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi,* 21(2), 49-68.

Çelik, M. Y. (2002). *Kütahya'nın bölgesel kalkınmasında madencilik sektörünün stratejik önemi*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

Çelik, M. Y. (2009). *Küreselleşme sürecinde seçilmiş ülkelerin kalkınma kriterlerindeki değişimin analizi*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, İzmir.

Çelik, M. Y., & Erkan, H. (2010). Küreselleşme kalkınma ilişkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 188-201.

Çelik, M. Y. (2012). Boyutları ve farklı algılarıyla küreselleşme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(2), 57-74.

Çetin, M. (2005). Endojen bölgesel kalkınmaya farklı bir bakış, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (24), 1-14.

Deardorff, A. V. (1995). Determinants of bilateral trade: does gravity work in a neo-classic world?. *NBER Working Paper*, 5377.

Deardorff, A. V. (1998). Determinants of bilateral trade: Does gravity work in a neoclassical world?. *The Regionalization of the World Economy*, Chicago: University of Chicago Press, 7-32.

Demir, M.A. (2013). *Kalkınma teorileri kapsamında Türkiye'de ekonominin planlı dönemde analizi*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Demir, M. A., Bilik, M., & Utkulu, U. (2017). The impact of competitiveness on trade efficiency: The Asian experience by using the stochastic frontier Gravity Model. *Eurasian Journal of Economics and Finance*, 5(4), 1-15.

Demir, M. A., & Bilik, M. (2018). Türkiye'nin ticaret etkinliği: Stokastik sınır Çekim Modeli yaklaşımı. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 29-48.

Demir, M. A., & Utkulu, U. (2018). Uluslararası enerji fiyatlarının dünya ticareti üzerine etkisi: Panel Çekim Modeli bulguları. In *Proceedings of 4 th SCF International Conference on Economics and Social Impacts of Globalization and Future Turkey-European Union Relations*, 74-83.

Demir, M.A. (2019). *Uluslararası enerji fiyatlarının dünya ticareti üzerine etkisi*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Demiroğlu, Ö. (2019). Çekim Modeli uygulamasında son gelişmeler ve yapısal/teorik Çekim Modeli. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(35), 889-904.

Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara.

Dilek, S. (2016). Ticaret yapmanın önünde engeller ve Kastamonu. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(2), 118-124.

Dinçer, B., Özaslan, M., & Kavasoğlu, T. (2003). İllerin ve bölgelerin sosyoekonomik gelişmişlik sıralaması araştırması. *Devlet Planlama Teşkilatı*, Yayın No: DPT 2671.

Dinçer, G. (2014). Dış ticaret kuramında Çekim Modeli. Ekonomik Yaklaşım, 24(88), 1-34.

Dinler, Z. (2014). *Bölgesel iktisat*. Bursa: Ekin Yayınevi.

Dobb, M. (1981). *Kapitalizm sosyalizm azgelişmiş ülkeler ve iktisadi kalkınma* (Çev. M. Selik). Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 464.

Doğan, B. (2015). Girişimciliğin bölgesel kalkınma üzerine etkisi, *Atlas Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 8-17.

Doğan, S., & Yıldız, Z. (2007). Bölgesel kalkınma, turizmin ilişkisi ve göller bölgesi kalkınmasında alternatif turizm potansiyelinin kullanılabilirliğine yönelik bir araştırma, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(6), 147-182.

Durman, M. (2001). Bölgesel gelişmede fütz analizi kullanmanın önemi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), 1-17.

Dülgeroğlu, E. (1999). *Kalkınma ekonomisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.

Ecaral, T. Ö. (2005). Bölgesel/yerel ekonomik kalkınma kuramlarının tarihsel süreç içerisindeki gelişimleri. *Ekonomik Yaklaşım*, 16(55), 89-106.

Ecemiş Kılıç, S., & Mutluer, M. (2004). Coğrafyada ve bölge planlamada bölge kavramının karşılaştırmalı olarak irdelenmesi. *Ege Coğrafya Dergisi*, *13*, 17-28.

Egger, P. (2000). A note on the proper econometric specification of the gravity equation. *Economics Letters,* 66(1), 25-31.

Egger, P. (2002). An econometric view on the estimation of Gravity Models and the calculation of trade potentials. *World Economy,* 25(2), 297-312.

Egger, P. H., & Staub, K. E. (2015). GLM estimation of trade Gravity Models with fixed effects. *Empirical Economics,* 50(1), 137–175.

Elmas, G. (2001). *Küreselleşme sürecinde bölgesel dengesizlikler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Elmas, G. (2004). Cumhuriyetin ilanından günümüze Türkiye'de bölgesel politikalar. *Ekonomik Yaklaşım, 15*(50), 115-136.

Elvan, L. (2012). Bölgesel gelişme ve bölgeler arası gelişmişlik farkları. *Türkiye Ekonomi Kurumu, Tartışma Metinleri,* 2012/6, 94-114.

Eraydın, A. (2004). Bölgesel kalkınma kavram, kuram ve politikalarında yaşanan değişimler. *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu (KEAS),* 1, 126-146.

Erbay, E. R., & Özden, M. (2013). İktisadi kalkınma kuramlarına eleştirel yaklaşım. *Sosyal Bilimler Metinleri*, (1), 1-27.

Erdoğan, Ö. (2007). *Teknik eğitimin azgelişmiş ülkelerin kalkınmasındaki rolü ve bunun başarılamadığı ülkelerden Libya ve Cezayir'in dış ticaret bilançolarındaki ithalat kalemlerinin niteliği*, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi'nde sunulmuş bildiri, Ankara.

Erdoğan, S. (1993). İktisat ve maliye kalkınma kutupları teorisi ve Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(6), 459-465

Erdoğdu, A. (2008). *Kastamonu folkloru 1*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Erkal, M. (1978). Bölge gelişmesi ve bölgelerarası dengesizlik. *Sosyoloji Konferansları*, (16), 39-54.

Erkan, B. (1999). Türkiye'de nedenleri ve boyutlarıyla bölgesel düalizm, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2). 119-136.

Erkan, H. (1987). *Sosyo-ekonomik bölgesel gelişme–teorik ve uygulamalı bir yaklaşım*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

Erkan, H. (1994). *Bilgi toplumu ve ekonomik gelişme*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Eyüpgiller, K. (1999). *Bir kent tarihi: Kastamonu*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Filatov, A., & Novikova, A. (2015). The Gravity Model of interregional trade: Case of Eastern Siberia. *Czech Journal of Social Sciences, Business and Economics*, 4(3), 39-45.

Filiztekin, A. (2008). *Türkiye'de Bölgesel Farklar ve Politikalar,* TÜSİAD, Yayın No: TÜSİADT/2008-09/471.

Firdaus, M., & Widyasanti, A. A. (2010). Indonesian interprovincial trade: What can be revealed from a Gravity Modeling?, *Indonesian Regional Science Association,* Surabaya: Indonesia.

Frank, A. G. (1960). Built in destabilization: A. O. Hirschman's strategy of economic development, *Economic Development and Cultural Change,* 8(4), 433-440.

Frankel, J. A. (1997). *Regional trading blocs in the world economic system,* Washington D.C.: Institute for International Economics.

Frede, J., & Yetkiner, H. (2017). The regional trade dynamics of Turkey: a panel data Gravity Model. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 26(6), 633-648.

Ghemawat, P., Llano, C., & Requena, F. (2009). Rethinking regional competitiveness: Catalonia's international and interregional trade 1995-2006. *IESE Research Papers; Working Paper,* D/802-E.

Golovko, A. (2009). *Çekim Modeli: Avrasya ülkelerinin dış ticareti*, Anadolu Uluslararası İktisat Kongresinde sunulmuş tebliğ, Eskişehir.

Gomez-Herrera, E. (2013). Comparing alternative methods to estimate Gravity Models of bilateral trade. *Empirical Economics*, 44(3), 1087-1111.

Gök, A. (2012). Bölgesel kalkınmanın dış ticarete Etkisi ve GAP örneği. *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni,* 2012/29.

Gökçen, A. (1987). Kalkınmada öncelikli yörelerde uygulanan gelişme politikaları. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 45(1-4), 363-390.

Greene, W. H. (2002). *Econometric analysis 5th edition.* International edition, New Jersey: Prentice Hall.

Greene, W. H. (2013). Export potential for us advanced technology goods to India using a Gravity Model approach. *US International Trade Commission, Working Paper,* 2013-03B, 1-43.

Gujarati, D. (2004). *Basic econometrics, fourth edition*. The McGraw-Hill Companies: New York.

Gülbahar, O. (2009). Turizmin bölgelerarası gelişmişlik farklarını gidermedeki rolü (Türkiye örneği). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1), 19-47.

Günaydın, D. (2013). Türkiye'de bölgeler arası gelişmişlik farkların giderilmesinde kalkınma ajansların yeri: İZKA mali destek programları örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(1), 73-101.

Gündüz, A.Y. (2006). *Bölgesel kalkınma politikası*. Bursa: Ekin Kitabevi

Gürkan, Ö. (1989). *Ekonomik büyüme ve kalkınma teori-model-strateji*. Trabzon: Derya Kitabevi

Han, E., & Kaya, E. A. (2004). *İktisadi kalkınma ve büyüme*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Han, E., & Kaya, A. A. (2013). *Kalkınma ekonomisi: Teori ve politika*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica: Journal of the econometric society*, 46(6), 251-1271.

Head, K. (2003). Gravity for beginners. *University of British Columbia*, *2053*.

Heckman, J. J. (1979). Sample selection bias as a specification error. *Econometrica: Journal of the econometric society*, 153-161.

Heid, B., Larch, M., & Yotov, Y. (2017). Estimating the effects of non-discriminatory trade policies within structural Gravity Models. *CESifo Working Paper*, 6735.

Helpman, E., & Krugman, P.R. (1985). *Market structure and foreign trade. Increasing returns, imperfect competition, and the international economy*. The MIT Press, Cambridge, MA/London.

Helpman, E., Melitz, M., & Rubinstein, Y. (2008). Estimating trade flows: Trading partners and trading volumes. *The quarterly journal of economics*, 123(2), 441-487.

Hsiao, C. (1985). Benefits and limitations of panel data. Econometric Reviews, 4(1), 121-174.

Hsiao, C. (2005). Why panel data?. The Singapore Economic Review, 50(02), 143-154.

Hsiao, C. (2007). Panel data analysis-advantages and challenges. *Test*, 16(1), 1-22.

Hsiao, C. (2014). *Analysis of panel data*, Cambridge university press No:54

Hunter, J. E., & Schmidt, F. L. (2000). Fixed effects vs. random effects meta-analysis models: Implications for cumulative research knowledge. *International Journal of selection and assessment*, 8(4), 275-292.

Isard, W., & Peck, M. J. (1954). Location theory and international and interregional trade theory. *The Quarterly Journal of Economics*, 97-114.

Işık, N., & Kılınç, E. C. (2009). OECD ülkelerinde vergi yükü ve vergi türleri: Karşılaştırmalı bir analiz. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 11(17), 147-173.

Işık, N., Baysal, D., & Ceylan, O. (2010). Bölgesel kalkınma farklılıklarının giderilmesinde bir politika aracı olarak kalkınma ajansları, *Niğde Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi,* 3(2), 1-18.

İbret, B. Ü. (2004). Kastamonu'da nüfusunun gelişim, dağılım ve yoğunluk özellikleri. *Kastamonu Eğitim Dergisi,* 12(1), 157-178.

İbret, B. Ü., Aydınözü, D., & Uğurlu, M. (2015). Kastamonu şehrinde kültür ve inanç turizmi. *Marmara Coğrafya Dergisi,* 32, 239-269.

İbret, B. Ü. (2018). Kastamonu ilinin coğrafi özellikleri. İçinde, *81 İlde Kültür ve Şehir-Kastamonu* (16-25), Kastamonu: Kastamonu Valiliği.

İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü. (2013). *Kastamonu tarım stratejisi belgesi 2013-2017,* Kastamonu Valiliği: İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü.

İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2015a). *Kastamonu tanıtım kataloğu*, Kastamonu Valiliği: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2015b). *Kastamonu tanıtım kitapçığı*, Kastamonu Valiliği: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

İncekara, A. (2001). *Anadolu'da yeni turizm olanakları ve bölgesel kalkınmadaki yeri*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını, Yayın No: 2001-28

Jagdambe, S., & Kannan, E. (2020). Effects of ASEAN-India free trade agreement on agricultural trade: The Gravity Model approach. *World Development Perspectives*, 19, 100212.

Kalirajan, K. (1999). Stochastic varying coefficients Gravity Model: an application in trade analysis. *Journal of Applied Statistics*, 26(2), 185-193.

Kalirajan, K. (2008). Gravity Model specification and estimation: revisited. *Applied Economics Letters*, 15(13), 1037-1039.

Kankal, A. (2004). *Türkmen'in kaidesi Kastamonu*. Ankara: Zafer Matbaası

Karagöz, K. (2011). Göç-ticaret ilişkisi: Panel Çekim Modeli. Sosyoekonomi, 15(15), 55-68.

Karataş, M., & Bekmez, S. (2008). Information technology and economic development in developing countries. In *Information Technology and Economic Development* (14-30). IGI Global.

Karayolları Genel Müdürlüğü. (2020). İller arası mesafe cetveli. 10.05.2020 tarihinde Mesafeler (kgm.gov.tr) adresinden erişilmiştir.

Kargı, N. (2009). Bölgesel kalkınma yaklaşımlarındaki gelişmeler ve AB perspektifi altında Türkiye'nin bölgesel politika analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 1(3), 19-39.

Kastamonu İl Tarım ve Orman Müdürlüğü. (2019). *2018 Yılı Çalışma Raporu*, Kastamonu Valiliği: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü.

Kastamonu Ticaret Borsası. (2016). *Kastamonu İli Ekonomik Görünüm Raporu*, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği: Kastamonu Ticaret Borsası.

Kastamonu Ticaret Borsası. (2019). *Kastamonu'nun Ekonomik Görünüm Raporu (Mevcut Durum Analizi)*, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği: Kastamonu Ticaret Borsası.

Kastamonu Ticaret İl Müdürlüğü. (2018). *Ekonomik Görünüm Raporu 2018*, Kastamonu Valiliği: Ticaret İl Müdürlüğü.

Kaya, A. (2009). *Türkiye'de bölgesel net mali yansıma*, Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı (Yayın No:2009/395).

Kayan, A. (2012). Türkiye'de bölge planlaması: Sorunlar ve çözüm önerileri. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(20), 103-134.

Kıral, G., & Çelik, C. (2018). Panel veri analizi ve kümeleme yöntemi ile Türkiye'de konut talebinin incelenmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(4), 1009-1026.

Kırankabeş, M. C. (2013). Yeni bölgesel kalkınma politikasının yerel aktörleri olarak kalkınma ajanslarının etkiliğinin değerlendirilmesi: Türkiye örneği, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* (35), 253-268.

Konak, A., & Demir, M. A. (2019). Türkiye'nin BRICS ülkeleri ile ticaretinin analizi: Çekim Modeli uygulaması. *Uluslararası Bankacılık Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 43-70.

Krisztin, T., & Fischer, M. M. (2015). The Gravity Model for international trade: Specification and estimation issues. *Spatial Economic Analysis*, 10(4), 451-470.

Kulaksız, Y. (2008). *Türkiye'de bölgesel gelişmişlik farkları, istihdam ve kurum hizmetlerinin çeşitlendirilmesi*. Uzmanlık Tezi, T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara.

Kutlu, E. (2004). *İktisadi kalkınma ve büyüme*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.

KUZKA. (2011). *TR82 düzey 2 bölgesi 2011-2013 bölge planı*, Kastamonu: T.C. Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı.

KUZKA. (2013). *TR82 düzey 2 bölgesi (Kastamonu, Çankırı ve Sinop illeri) bölge planı 2014 – 2023*, Kastamonu: T.C. Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı.

KUZKA. (2017). *Kastamonu il yatırım destek ve tanıtım stratejisi mevcut durum analizi 2017–2023*, Kastamonu: T.C. Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı.

Küçükkalay, A. M. (1997). Endüstri devrimi ve ekonomik sonuçlarının analizi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 51-68.

Linders, G. J., & De Groot, H. L. (2006). Estimation of the gravity equation in the presence of zero flows. *Tinbergen Institute Discussion Papers*, 06-072/3.

Liu, W., Li, X., Liu, H., Tang, Z., & Guan, D. (2015). Estimating inter-regional trade flows in China: A sector-specific statistical model. *Journal of Geographical Sciences*, 25(10), 1247-1263.

Maden, S. I., & Yiğit, A. G. (2019). Bölgesel kalkınma politikalarındaki dönüşüm: yeni bölgecilik yaklaşımı ve Türkiye yansımaları. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(3), 113-120.

Manisalı, E. (1975). *Gelişme ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 2042, İstanbul.

Martin, W., & Pham, C. S. (2008). Estimating the Gravity Model when zero trade flows are frequent. *Policy Research Working Paper*, 7308.

Martinez-Zarzoso, I. (2003). Gravity Model: An application to trade between regional blocs. *Atlantic Economic Journal*, 31(2), 174-187.

Martínez-Zarzoso, I., & Nowak-Lehmann, F. (2003). Augmented Gravity Model: An empirical application to Mercosur-European Union trade flows. *Journal of applied economics*, 6(2), 291-316.

Matyas, L. (1997). Proper econometric specification of the Gravity Model. *The World Economy,* 20(3), 363-368.

Melitz, J. (2007). North, South and distance in the Gravity Model. *European Economic Review*, 51(4), 971-991.

Mutluer, M. (1999). Türkiye'de bölgesel dengesizlikler ve bölge planlama çalışmaları üzerine gözlemler. *Ege Coğrafya Dergisi,* 10(1), 173-194.

Nhuong, T., Wilson, N., & Hite, D. (2012). Choosing the best model in the presence of zero trade: a fish product analysis. *WorldFish Center Working Paper*, 2012-50.

Nurkse, R. (1952). Some international aspects of the problem of economic development, *The American Economic Review,* 42(2), 571-583.

Nuroğlu, E., & Kunst, R. M. (2014). Competing specifications of the gravity equation: a three-way model, bilateral interaction effects, or a dynamic Gravity Model with time-varying country effects?. *Empirical Economics*, 46(2), 733-741.

Okubo, T. (2004). The border effect in the Japanese market: A Gravity Model analysis. *Journal of the Japanese and International Economies*, 18(1), 1-11.

Özaslan, A., & Ünlü, H. (2015). Türkiye'de bölgesel kalkınma politikalarında değişim ve kalkınma ajansları, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(13), 64-83.

Özdemir, K. (1999). Bölgesel kalkınma politikaları ve Türkiye'de bölgesel dengesizliği azaltmada teşvik uygulamalarının önemi. *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, 15, 121-130.

Özel, M. (2009). Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde Türkiye'de bölgelerarası dengesizlik ve yeni yönetsel birim arayışları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(1), 165-199.

Özer, M., & Çiftçi, N. (2009). Ar-Ge harcamaları ve ihracat ilişkisi: OECD ülkeleri panel veri analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(3), 39-50.

Özker, A.N., & Biniş, M. (2010). Vergi uygulamalarında bölgesel kalkınma hedefleri ve bölgesel mali teşvikler açısından değerlendirilmesi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 10(19), 491-508.

Parr, J. B. (1973). Growth poles, regional development, and central place theory. In *Papers of the Regional Science Association*, 31(1), 173-212.

Pazarlıoğlu, M. V., & Gürler, Ö. K. (2007). Telekomünikasyon yatırımları ve ekonomik büyüme: panel veri yaklaşımı. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 44(508), 35-43.

Pesaran, M. H., & Zhou, Q. (2018). Estimation of time-invariant effects in static panel data models. *Econometric Reviews*, 37(10), 1137-1171.

Pöyhönen, P. (1963). A tentative model for the volume of trade between countries. *Weltwirtschaftliches Archiv,* 90(1), 93-100.

Prehn, S., Brümmer, B., & Glauben, T. (2016). Gravity Model estimation: fixed effects vs. random intercept Poisson pseudo-maximum likelihood. *Applied Economics Letters*, 23(11), 761-764.

Rahman, M. M. (2003). A panel data analysis of Bangladesh's trade: the Gravity Model approach. *Proceedings of the 5th Annual Conference of the European Trade Study Group (ETSG2003)*. European Trade Study Group.

Raihan, S. (2016). Advanced issues of Gravity Model. *United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP).* 18/02/2021 tarihinde https://www.unescap.org/sites/default/files/Day2_S6_Advanced_issues_GravityModel.pdf adresinden erişilmiştir.

Raj, B., & Baltagi, B. H. (1992). Panel data analysis. Canada: Physica-verlag Heidelberg.

Ram, Y., & Prasad, B. C. (2007). *Assessing Fiji's global trade potential using the Gravity Model approach*. School of Economics, University of the South Pacific.

Ramos, R., & Suriñach, J. (2016). A Gravity Model of migration between the ENC and the EU. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 108(1), 21-35.

Rault, C., Sova, R., & Sova, A. (2007). Modeling international trade flows between Eastern European countries and OECD countries. *IZA Discussion Papers*, 2851.

Ravenstein, E. G. (1885). The laws of migration. *Journal of the Royal Statistical Society of London*, 48(2), 167-235.

Rosenstein-Rodan, P.N. (1943). Problems of industrialization of Eastern and South-Eastern Europe, *The Economic Journal*, 53(210/211), 202-211.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2013). *Türkiye 81 İl Sanayi Durum Raporu*, Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı: Sanayi Genel Müdürlüğü.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2014). *Türkiye 81 İl Sanayi Durum Raporu*, Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı: Sanayi Genel Müdürlüğü.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2017a). 2017 Türkiye iller arası ticaret verileri. 09/05/2020 tarihinde https://gbs.sanayi.gov.tr/ adresinden erişilmiştir.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2017b). *81 İl Sanayi Durum Raporu (2017) (E-K)*, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı: Sanayi ve Verimlilik Genel Müdürlüğü.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2020). *Türkiye iller arası ticaret verileri*. Ankara: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı.

Sandalcılar, A. R. (2012). Türkiye'nin BRIC ülkeleriyle ticari potansiyeli: Panel Çekim Modeli yaklaşımı. *Journal of Yasar University*, 25(7), 4164-4175.

Scott, A. (2000). Economic geography: The great half-century. *Cambridge Journal of Economics*, 24(4), 483-504

Serlenga, L., & Shin, Y. (2007). Gravity Models of intra-EU trade: application of the CCEP-HT estimation in heterogeneous panels with unobserved common time-specific factors. *Journal of applied econometrics*, 22(2), 361-381.

Serra, M. A. (2003). Development pole theory and the Brazilian Amazon. *Estudos Econômicos (São Paulo)*, 33(1), 71-113.

Sert, O. (2012). Bölge, Türkiye'de bölge kavramı ve kalkınma ajanslarının yapısı. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 99-128.

Sevinç, H. (2011). Bölgesel kalkınma sorunsalı: Türkiye'de uygulanan bölgesel kalkınma politikaları. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6(2), 35-54.

Shepherd, B. (2009). Dealing with zero trade flows. in ARTNeT/RIS Follow-up Workshop on Gravity Modelling of Trade Facilitation and "Behind the Border" Measures Affecting Trade. *United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP)*, New Delhi: İndia.

Silva, J. S., & Tenreyro, S. (2006). The log of gravity. *The Review of Economics and statistics*, 88(4), 641-658.

Silva, S. J., & Nelson, D. (2012). Does aid cause trade? Evidence from an asymmetric Gravity Model. *The World Economy*, 35(5), 545-577.

Siroën, J. M., & Yucer, A. (2012). The impact of MERCOSUR on trade of Brazilian states. *Review of World Economics*, 148(3), 553-582.

Sohn, C. H. (2001). A Gravity Model analysis of Korea's trade patterns and the effects of a regional trading arrangement. *Korea Institute for International Economic Policy Working Paper Series*, 9(1),

Stay, K., & Kulkarni, K. G. (2016). The Gravity Model of international trade, a case study: The United Kingdom and her trading partners. *Amity Global Business Review*, 11(1), 28-39.

Streeten, P. (1966). Dengesiz büyüme. M. Berk., F. Gönün. & S. İlkin. (Editörler). İçinde, *İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar* (166-194). Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi Yayınları.

Summary, R. M. (1989). A political-economic model of U.S. bilateral trade. *The Review of Economics and Statistics*, 71(1), 179-182.

Şahin, D. (2017). Bölgesel kalkınmada dış ticaretin rolü: TR81 bölgesi örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(13), 55-67.

Şahin, M. (2019). 21. yüzyıla doğru büyüme-bölgesel kalkınma teorileri ve politikaları. Bal, H. (Ed). İçinde, *İstihdam ve Büyüme Araştırmaları I* (15-35). Ankara: Akademisyen Yayınevi.

Şengül, Ü., Eslemian, S., & Eren, M. (2013). Türkiye'de istatistikî bölge birimleri sınıflamasına göre düzey 2 bölgelerinin ekonomik etkinliklerinin VZA yöntemi ile belirlenmesi ve Tobit model uygulaması. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21), 75-99.

Taban, S. & Kar, M. (2015). *Kalkınma Ekonomisi.* Bursa: Ekin Yayınevi.

Tarı, R. (2010), *Ekonometri*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Tarımsal Yatırımcı Danışma Ofisi. (2018). *Kastamonu İli Tarımsal Yatırım Rehberi*, T.C Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı: Strateji Geliştirme Başkanlığı.

Taşar, M. O. (1999). Az Gelişmiş Ekonomilerde Dış Borçlanma ve Türkiye Açısından Bir Değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(1-2), 331-347.

Tatoğlu, F. Y. (2016). Üç boyutlu sabit ve tesadüfi etkili panel veri modellerinin tahmini için çeşitli yaklaşımlar. *Eurasian Econometrics, Statistics and Emprical Economics Journal*, 5, 60-70.

Tekkanat, S. S. ve Mermer, H. (2018). Bir planlama sorunsalı olarak bölgelerarası dengesizlik: Türkiye örneği, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(4), 91-106.

Tenreyro, S. (2007). On the trade impact of nominal exchange rate volatility. *Journal of Development Economics*, 82(2), 485-508.

Terzi, H. (2004). Türkiye'de enflasyon ve ekonomik büyüme ilişkisi (1924-2002). *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(3), 59-75.

Timsina, K. P., & Culas, R. J. (2020). Do free trade agreements increase Australian trade: An application of Poisson Pseudo Maximum Likelihood estimator?. *Journal of East-West Business*, 26(1), 56-80.

Tinbergen, J. (1962). *Shaping the world economy: Suggestions for an international economic policy*. Twentieth Century Fund, New York

Tobin, J. (1958). Estimation of relationships for limited dependent variables. *Econometrica*, 26, 24-36.

Tok, E. (2010). Türkiye yaklaşımı ile birlikte kalkınma kavramı ve alt bileşenleri. *Mesleki Sunum, İl Planlama Uzmanlığı Derneği,* Ankara.

Tolunay, A. & Akyol, A. (2006). Kalkınma ve kırsal kalkınma: Temel kavramlar ve tanımlar, *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi,* 7(2), 116-127.

Torres-Reyna, O. (2007). Panel data analysis: fixed and random effects using Stata. 16/02/2021 tarihinde http://www.princeton.edu/~otorres/Panel101.pdf adresinden erişilmiştir.

Turhan, Y. (2020). Kalkınma kavramının tarihsel süreci ve etimolojik analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (29), 149-164.

Tutar, F., & Demiral, M. (2007). Yerel ekonomilerin yerel aktörleri: Bölgesel kalkınma ajansları. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, *2*(1), 65-83.

TÜİK. (2014). İl bazında temel işgücü göstergeleri ve işgücü istatistikleri. 03/03/2020 tarihinde http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 adresinden erişilmiştir.

TÜİK. (2019). İstihdam edilenlerin yıllar ve cinsiyete göre iktisadi faaliyet kolları istatistikleri. 03/03/2020 tarihinde http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 adresinden erişilmiştir.

TÜİK. (2020a). İl ve ilçelere göre il/ilçe merkezi, belde/köy nüfusu ve yıllık nüfus artış hızı ve il ve cinsiyete göre il/ilçe merkezi, belde/köy nüfusu ve nüfus yoğunluğu istatistikleri. 02/03/2020 tarihinde http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 adresinden erişilmiştir.

TÜİK. (2020b). Yıllara göre il nüfusları istatistikleri. 02/03/2020 tarihinde http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 adresinden erişilmiştir.

TÜİK. (2020c). İl, yaş grubu ve cinsiyete göre nüfus istatistikleri. 02/03/2020 tarihinde http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 adresinden erişilmiştir.

TÜİK. (2020d). İllere göre tarım alanları istatistikleri. 11/03/2020 tarihinde http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1001 adresinden erişilmiştir.

TÜİK. (2020e). Bölgelere göre dış ticaret istatistikleri. 07/05/2020 tarihinde http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 adresinden erişilmiştir.

TÜİK. (2020f). Yıllara göre dış ticaret, 1923-2019 (özel ticaret sistemi) istatistikleri. 07/05/2020 tarihinde http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 adresinden erişilmiştir.

TÜİK. (2020g). Bölge ve ülkelere göre dış ticaret istatistikleri. 08/05/2020 tarihinde http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 adresinden erişilmiştir.

TÜİK. (2020h). Bölge ve fasıllara göre dış ticaret istatistikleri. 08/05/2020 tarihinde http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 adresinden erişilmiştir.

TÜİK. (2021a). İl bazında gayri safi yurtiçi hasıla istatistikleri. 10.05.2020 tarihinde TÜİK Gösterge (tuik.gov.tr) adresinden erişilmiştir.

TÜİK. (2021b). Yıllara göre il nüfusları, 2000-2020. 06.05.2020 tarihinde TÜİK Gösterge (tuik.gov.tr) adresinden erişilmiştir.

Türkiye Ekonomi Bankası. (2006). *İller için gelecek stratejileri, Kastamonu gelecek stratejisi sonuç raporu*, İstanbul: TEB KOBİ Akademi Yayını.

Tütengil, C. (1977). Bölgesel az gelişme ve bölgeler arası dengesizlik sorunu. *Sosyoloji Konferansları*, (15), 1-14.

Tweedle, J., Brown, M., & Bemrose, R. (2017). *Going the distance: Estimating the effect of provincial borders on trade when geography matters*. Ottawa: Statistics Canada.

Uğurlu, E. (2010). Growth and openness relationship in the EU15: Panel data analysis. *Ekonomika*, 89(2), 44-54.

Uğurlu, E. (2015). Panel veri ekonometrisi üzerine genel bakış. 12/02/2021 tarihinde https://www.researchgate.net/publication/281647166_Panel_Veri_Ekonometrisi_Uzerine_Genel_Bakis adresinden erişilmiştir.

URL-1: 02/03/2020 tarihinde turkiye_mulki_idare_haritalari.html adresinden erişilmiştir.

URL-2: 02/03/2020 tarihinde http://www.kastamonu.gov.tr/cografi-yapisi adresinden erişilmiştir.

URL-3: 02/03/2020 tarihinde KUZKA-Kastamonu adresinden erişilmiştir.

URL-4: 11/03/2020 tarihinde https://kastamonu.ktb.gov.tr/TR-168436/ne-alinir.html adresinden erişilmiştir.

URL-5: 11/03/2020 tarihinde http://www.kastamonu.gov.tr/ekonomik-yapi adresinden erişilmiştir.

URL-6: Kastamonu Ticaret İl Müdürlüğü. (2016). İç ticaret istatistikleri. 23/04/2020 tarihinde https://risk.gtb.gov.tr/web/ic-ticaret-i%CC%87statistikleri adresinden erişilmiştir.

Vatansever Deviren, N., & Yıldız, O. (2014). Bölgesel kalkınma teorileri ve yeni bölgeselcilik yaklaşımının Türkiye'deki bölgesel kalkınma politikalarına etkileri. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (44), 14-49.

Westerlund, J., & Wilhelmsson, F. (2011). Estimating the Gravity Model without gravity using panel data. *Applied Economics*, 43(6), 641-649.

Vieira, E. R., & Reis, D. H. A. (2019). Determinants of Brazilian exports by levels of technological intensity: A Gravity Model analysis using the PPML estimator. *Journal of Business and Economics*, 10(9), 861-879.

Wooldridge, J. M. (2002). *Econometric analysis of cross section and panel data.* Cambridge: MIT Press.

Wooldridge, J. M. (2012). *Introductory econometrics: A modern approach 5th edition*. Mason, OH: Thomson South-Western.

Yang, S. & Martinez-Zarzoso, I. (2014). A panel data analysis of trade creation and trade diversion effects: The case of ASEAN–CHINA free trade area. *China Economic Review*, 29, 138-151.

Yang, Y., Liu, Y., & Fan, M. (2018). Online inter-provincial trade in China. *Information Systems and e-Business Management*, 16(4), 831-842.

Yaşar, E., & Korkmaz, İ. (2018). Çekim Modelinin iller arası ticaret ilişkilerine uygulanması: Kütahya örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (56), 97-114.

Yavilioğlu, C. (2002a). Kalkınmanın anlambilimsel tarihi ve kavramsal kökenleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(1), 59-77.

Yavilioğlu, C. (2002b). Geri kalmışlık olgusu ve ekonomistik kalkınma teorileri (eleştirel bir yaklaşım). *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(2), 49-70.

Yeung, H. W. (2017). The strategy of economic development. Regional Studies, 51(2), 348-349.

Yılmaz, Ö. (2001). Bölgesel eşitsizlik: Türkiye örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1-2), 1-19.

Yılmaz, R. (2020). İller arası ticaretin belirleyicileri: Tekirdağ ili örneği. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 9(2), 69-74.